

Λεωνίδας Ανανιάδης

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΡΡΟΕΣ ΤΩΝ
ΠΟΔΟΣΦΑΙΡΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ ΣΤΟ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟ
ΛΑΥΡΙΟ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

Μεταπτυχιακή έρευνα ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας

Υπευθ. Καθηγητής: Προκόπης Παπαστράτης

Αθήνα 2013

Α.Μ. ΦΟΙΤΗΤΗ: 1110Μ048

*‘Σε όσους με αγάπη θυσίασαν και θυσιάζουν πράγματα για
να ομορφύνουνε τις Κυριακές μας’*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	5
ΤΟ ΛΑΥΡΙΟ ΠΡΙΝ ΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ.....	9
Η Λαυρεωτική στην αρχαιότητα.....	9
Η επανέναρξη της λειτουργίας των μεταλλείων και το «λαυρεωτικό ζήτημα».....	10
Η πολιτική των εταιρειών στο χώρο- Πατερναλισμός, συνοικιακή δομή και company-town.....	16
Οι εργατικές κινητοποιήσεις του 19 ^{ου} αιώνα.....	23
Η ΑΝΟΙΧΤΗ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΤΟΥ ΚΥΡΙΑΡΧΟΥ ΜΟΝΤΕΛΟΥ- ΑΙΤΙΕΣ ΚΑΙ ΜΕΣΑ.....	26
Η οικονομική κρίση των μεγάλων εταιρειών.....	26
Η είσοδος του κράτους στην πόλη.....	28
Η ποιοτική διαφοροποίηση του εργατικού κινήματος.....	32
Ο πολλαπλασιασμός των μικροαστικών στρωμάτων.....	38
Η αίσθηση της μονιμότητας.....	39
Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ.....	41
ΟΙ ΠΟΔΟΣΦΑΙΡΙΚΟΙ ΣΥΛΛΟΓΟΙ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ.....	46
Σύντομη ιστορική παρουσίαση της εμφάνισης του ποδοσφαίρου.....	46
Οι απαρχές του ποδοσφαίρου στο Λαύριο.....	50
ΠΑΛΛΑΥΡΕΩΤΙΚΟΣ.....	54
Η ίδρυση του συλλόγου και οι κοινωνικές του καταβολές.....	54
Η ταυτότητα του συλλόγου ως απόρροια της κοινωνικής του προέλευσης.....	55
Η ΣΥΝΟΙΚΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΠΟΛΗΣ ΛΑΥΡΙΟΥ ΚΑΙ Ο ΟΛΥΜΠΙΑΚΟΣ.....	65
Εγκατάσταση και επαγγελματική απασχόληση των Λακώνων στο Λαύριο.....	65
Η ίδρυση του Μαραθώνα και η δημιουργία του Ολυμπιακού.....	70
Ολυμπιακός Λαυρίου και εργατικό κίνημα.....	75
ΟΙ ΛΑΥΡΙΩΤΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΙ Ο ΕΠΙΜΟΡΦΩΤΙΚΟΣ ΑΘΛΗΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ‘BYZANTION’.....	78
Ο ΗΡΑΚΛΗΣ ΛΑΥΡΙΟΥ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗ ΓΕΜΛ.....	87

ΟΙ ΥΠΟΛΟΙΠΕΣ ΟΜΑΔΕΣ ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΠΑΛΟΤΗΤΑ ΜΕ ΤΟΝ ΚΕΡΑΥΝΟ ΚΕΡΑΤΕΑΣ.....	91
ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ.....	95
Το κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο.....	95
Το ποδοσφαιρικό Λαύριο των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων.....	98
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	107
ΠΗΓΕΣ	109
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	112
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ- ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΟΥ ΛΑΥΡΙΟΥ.....	116

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Όταν το 1864 ξεκινούσε τις εργασίες της στο ακατοίκητο μεταλλοφόρο νοτιοανατολικό άκρο της αττικής χερσονήσου η Εταιρεία Hilarion-Serpieri-Roux, έμπαιναν οι βάσεις για τη δημιουργία της πρώτης μονάδας βαριάς βιομηχανίας στη χώρα και κατ' επέκταση της πόλης του νεότερου Λαυρίου. Η τελευταία, πέραν του γεγονότος ότι αποτελεί την πρώτη ελληνική βιομηχανική πόλη, παρουσιάζει και άλλη μία ιδιαιτερότητα που αφορά τον τρόπο συγκρότησης και λειτουργίας της. Αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα του μοντέλου της *company town*, που αν δεν είναι το μοναδικό στην ελληνική επικράτεια, σίγουρα είναι το αντιπροσωπευτικότερο, αναφορικά με τη σημασία της πόλης κατά τον ύστερο 19^ο και τον πρώιμο 20^ο αιώνα για την εγχώρια οικονομία, το χρονικό διάστημα εφαρμογής του και της πληθώρας των πτυχών που εμφανίστηκαν σε αυτό.

Η μορφή αυτή οργάνωσης της πόλης, που θα αναλυθεί εκτενώς στη συνέχεια, επικράτησε από την εποχή της άφιξης των πρώτων αλλοδαπών εργατών, έφτασε στο απόγειο της στο κατώφλι του προηγούμενου αιώνα, για να παρακμάσει στο Μεσοπόλεμο και να εγκαταλειφθεί τα πρώτα χρόνια μετά τη λήξη του Εμφυλίου. Ήδη λοιπόν από την περίοδο ανάμεσα στους δύο παγκόσμιους πολέμους, ένας συνδυασμός της ισχυρής κρίσης που αντιμετώπιζαν οι δύο Εταιρείες που δέσποζαν στην οικονομική και κοινωνική ζωή του Λαυρίου και της εμφάνισης σημαντικών νεωτεριστικών στοιχείων στην ελληνική κοινωνία, οδηγούν στην αμφισβήτηση του παραπάνω μοντέλου και του πατερναλιστικού πνεύματος, που όπως θα δούμε στη συνέχεια το συνόδευε, δημιουργώντας ένα εκρηκτικό κοινωνικό μείγμα στη ζωή της πόλης.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, οι νέες κοινωνικές δυναμικές και η συνακόλουθη αμφισβήτηση του καθιερωμένου τρόπου οργάνωσης, αλλά και η προσπάθεια των φορέων του τελευταίου να τον υπερασπίσουν, αποτυπώνεται σε κάθε έκφανση της καθημερινής ζωής. Από αυτή την πραγματικότητα δεν θα μπορούσε να ξεφύγει ο εν γένει πολιτιστικός και ειδικότερα ο αθλητικός τομέας του μεσοπολεμικού Λαυρίου. Μάλιστα ο αθλητισμός, με βασικό άξονα το ποδόσφαιρο, αποκτά ολοένα και μεγαλύτερη βαρύτητα στην κοινωνική ζωή, αφού από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 αγκαλιάζεται από το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού και με αυτό ασχολούνται άμεσα ή έμμεσα προσωπικότητες και φορείς, που διαδραματίζουν σημαίνοντα ρόλο στον κοινωνικό μετασχηματισμό που λαμβάνει χώρα.

Η διεξαγωγή ενός ποδοσφαιρικού αγώνα, ιδιαίτερα ανάμεσα σε ομάδες της πόλης, αποτελεί σημαντικό κοινωνικό γεγονός και αυτό αποτυπώνεται ανάμεσα στα άλλα στον αριθμό των θεατών και στην ένταση που βιώνουν τη μεταξύ τους αντιπαλότητα. Η ύπαρξη τεσσάρων ομάδων με μεγάλη λαϊκή υποστήριξη στο Λαύριο της δεκαετίας του 1930 που μετά βίας υπερέβαινε τους 7.000 κατοίκους,

μαρτυράει όχι μόνο τη σημασία που είχε γι αυτούς το άθλημα, αλλά και την ποικιλία των δυναμικών που αναπτύσσονται ή αποτυπώνονται στην πόλη και κατά συνέπεια και σε αυτές τις ομάδες.

Η διαδικασία αυτή αποκτά ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον, όταν μέσα από τη μελέτη των πηγών (αρχεία συνεδριάσεων Διοικητικών Συμβουλίων, καταστατικά των συλλόγων, συνεντεύξεις, αναφορές στον Τύπο κ.α.) συνειδητοποιούμε ότι ο ρόλος καθένα από αυτούς τους συλλόγους, δεν είναι τις περισσότερες φορές μονοδιάστατος, αλλά συνυπάρχουν συντηρητικά και προοδευτικά στοιχεία, τόσο στον τρόπο που αυτοί ορίζουν τον εαυτό τους και τη δράση τους μέσα στην τοπική κοινωνία, όσο και σε αυτόν με τον οποίο η τελευταία προσλαμβάνει τα παραπάνω. Επιπλέον, η δράση των προσώπων στο χώρο και η ταυτότητα των συλλόγων που αυτά ιδρύουν ή διοικούν, δεν είναι όπως θα δούμε καθόλου απαραίτητο, ότι κινητοποιούταν από συγκεκριμένες στοχεύσεις στο κοινωνικό και το πολιτικό γίνεσθαι, αλλά εντάσσονταν αντικειμενικά στο πλαίσιο που προαναφέραμε.

Στόχος της παρούσας έρευνας είναι να καταδείξει μια σειρά μέσων με τα οποία οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες εκβάλλουν και επηρεάζουν το χώρο του αθλητισμού και πώς αυτός μπορεί υπό προϋποθέσεις να γίνει φορέας νεωτεριστικών ή συντηρητικών αντιλήψεων. Ο τομέας αυτός, που είναι κατά την άποψή μας υποτιμημένος στην ελληνική ιστοριογραφία και κοινωνιολογία, μπορεί να προσφέρει σημαντικά στοιχεία στη μελέτη των σύγχρονων βιομηχανικών κοινωνιών, καθώς αφορά μία ενασχόληση που αγγίζει εκατομμύρια ανθρώπους στην Ελλάδα και παγκοσμίως. Ιδιαίτερα το άθλημα του ποδοσφαίρου, οι κανονισμοί του και η διαδικασία ταύτισης εκατομμυρίων ανθρώπων με την αγαπημένη τους ομάδα, μας βοηθά να αντιληφθούμε πτυχές της βιομηχανικής κοινωνίας που αφορούν ανάμεσα στα άλλα τη διάχυση των προτύπων της στον ελεύθερο χρόνο των ανθρώπων, τη διαμόρφωση χαρακτήρων ανάλογα με αυτά και τη συμβολή του στη δημιουργία ενός συστήματος αξιών, στους αθλητές και κυρίως στους υποστηρικτές του. Κοντολογίς, από τη στιγμή που οι πολυάριθμοι φίλοι του ποδοσφαίρου ανά την Ελλάδα και το μεγαλύτερο μέρος της υφηλίου, ορίζουν την ταυτότητά τους ανάλογα και με τη συλλογική τους προτίμηση, δηλαδή ανάλογα με τον τρόπο που αυτοί βλέπουν την ιστορία, την ταυτότητα της ομάδας τους, την αντιπαλότητα με τους «παραδοσιακούς» ανταγωνιστές της και τη σχέση τη δική τους με αυτήν, είναι καθήκον του κοινωνιολόγου και του ιστορικού να ερευνήσουν αυτή τη διαδικασία και τα στοιχεία της, ακόμα και αν αυτά ανήκουν τις περισσότερες φορές στο επίπεδο του φαντασιακού.

Η συγκεκριμένη εργασία θα επιχειρήσει να παρουσιάσει τη διαδικασία με την οποία μία σειρά από ποδοσφαιρικές ομάδες ιδρύονται και ανδρώνονται στο Λαύριο, την εποχή που το άθλημα αγκαλιάζει ευρύτερες λαϊκές μάζες σε ολόκληρη την Ελλάδα και γίνεται το δημοφιλέστερο στη χώρα. Η επιλογή του χώρου εξηγείται

από τη ιδιαιτερότητα της πόλης ως company town και από το γεγονός ότι την ίδια περίοδο ξεσπάνε σε αυτήν οι αντιθέσεις που προαναφέραμε, οι οποίες σε συνδυασμό με τις παλαιότερες που κληρονομούνται ως απότοκες αυτού του μοντέλου (π.χ. αντιπαλότητα των εργατών με βάση τον τόπο καταγωγής τους), οδηγεί στη λειτουργία συλλόγων δυσανάλογων σε πλήθος, σε σχέση με τον σχετικά μικρό αριθμό κατοίκων του Λαυρίου. Η χρονική περίοδος της μελέτης μας οριοθετείται ανάμεσα στα τέλη της δεκαετίας του 1920, οπότε δημιουργούνται οι ισχυρότεροι σύλλογοι και παράλληλα ξεκινά ένας μεγάλος κύκλος κρίσης για τη ΓΕΜΛ, μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1950, όπου όπως θα δούμε η φυσιογνωμία της πόλης αλλάζει πια σημαντικά και ένα κομμάτι των παλαιών αντιθέσεων αμβλύνονται, κάτι που έχει άμεσο αντίκτυπο και στην αθλητική κίνηση. Μεγαλύτερη βάση δίνεται στην περίοδο του Μεσοπολέμου και της Κατοχής, οπότε και λαμβάνουν χώρα οι σημαντικότερες κοινωνικές ζυμώσεις, που έχουν σαν κατάληξη το μετασχηματισμό της τοπικής κοινωνίας, την αμέσως επόμενη περίοδο. Ανάλογη πορεία άλλωστε έχει και η ποδοσφαιρική κίνηση του τόπου. Τα ιστορικά και αθλητικά γεγονότα των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων άλλωστε, αναφέρονται συνοπτικά, αφού υιοθετούμε το παραπάνω σχέδιο. Το διάστημα αυτό μπορεί εκ πρώτης όψεως να φαίνεται ιδιαίτερα ευρύ, αλλά σε αυτό ακριβώς εντάσσεται η διαδικασία μετασχηματισμού, οι αιτίες της οποίας είναι το πλαίσιο πάνω στο οποίο βασίζεται η μελέτη μας.

Αρχικά θα παρουσιαστούν τα ιστορικά γεγονότα που προηγήθηκαν της περιόδου που εξετάζουμε και συνετέλεσαν στην οικοδόμηση του μοντέλου που στο Μεσοπόλεμο αρχίζει και τίθεται υπό αμφισβήτηση, ενώ στη συνέχεια ιδιαίτερο βάρος θα δοθεί στις κοινωνικές δυναμικές που αναπτύσσονται και τους τρόπους με τους οποίους εκφράζονται αυτές οι αντιθέσεις στο ευρύτερο φάσμα της ζωή της πόλης. Κατόπιν θα προβούμε σε μία σύντομη παρουσίαση των απαρχών του ποδοσφαίρου στο Λαύριο και των πρώτων ομάδων που δημιουργούνται. Θα ακολουθήσει η παρουσίαση των τεσσάρων συλλόγων που κυριαρχούν από τη δεκαετία του 1930. Έπειτα, χρησιμοποιούμε ως κύριους άξονες τις κοινωνικές τους αναφορές, τη μεταξύ τους αντιπαλότητα, τη δράση τους και τις ιδιότητες των ανθρώπων που εμπλέκονται άμεσα σε αυτές, καθώς και τον επηρεασμό τους από τα ιστορικά γεγονότα που λαμβάνουν χώρα.

Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι για τη συγγραφή του ιστορικού πλαισίου χρησιμοποιήθηκαν ως επί το πλείστον δευτερογενείς πηγές, ενώ για το «αθλητικό» κομμάτι κυρίως πρωτογενές υλικό. Το παραπάνω συνέβη εξαιτίας του εξαιρετικού ενδιαφέροντος που παρουσιάζει η ιστορία του Λαυρίου, με αποτέλεσμα τη δημιουργία αρκετών εξαιρετικών εργασιών στο παρελθόν και της έλλειψης αντίστοιχης επιστημονικής έρευνας για τον αθλητισμό της πόλης. Η αδυναμία εντοπισμού όλων των απαραίτητων πρωτογενών πηγών που θα επιθυμούσαμε να έχουμε στη διάθεση μας (αναφερόμαστε στα πρακτικά των ΔΣ κάποιων εκ των

ομάδων), δυστυχώς περιορίζει την εμβέλεια της έρευνας και των υποθέσεών μας. Τα στοιχεία όμως που καταφέραμε να συγκεντρώσουμε σε αυτή τη σχεδόν τριετή αναζήτησή μας, σε συνδυασμό με την ικανοποιητική γνώση του ιστορικού πλαισίου, εκτιμάμε ότι επαρκούν για να στηρίξουν την υπόθεση εργασίας μας.

ΤΟ ΛΑΥΡΙΟ ΠΡΙΝ ΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

Η Λαυρεωτική στην αρχαιότητα

Η μεταλλοφόρος περιοχή της Λαυρεωτικής περιλαμβάνει την περιοχή όπου βρίσκεται σήμερα η πόλη του σύγχρονου Λαυρίου, τα ορεινά χωριά Πλάκα και Καμάριζα (Άγιος Κωνσταντίνος) και το Σούνιο. Η εκμετάλλευση του υπεδάφους της είχε ξεκινήσει από τα μυκηναϊκά χρόνια όπως μαρτυράει η παρουσία θολωτών τάφων στο λόφο Βελατούρι, για την κατασκευή των οποίων χρησιμοποιήθηκε άργυρος¹. Το Θορικό άλλωστε, που βρίσκεται λίγα εκατοντάδες μέτρα βορειότερα του σημερινού Λαυρίου, ήταν μία από τις 12 πόλεις της Αττικής την μυκηναϊκή εποχή².

Η ανάπτυξη της περιοχής ακολούθησε αυτή της πόλης-κράτους των Αθηνών, στην οποία άλλωστε ανήκε και ο δήμος του Θορικού. Γνώρισε την πρώτη ακμή της την εποχή της τυραννίας του Πεισίστρατου, ο οποίος έχοντας ο ίδιος μεταλλευτικές γνώσεις από την εκμετάλλευση των μεταλλείων του Παγγαίου από όπου απέκτησε την περιουσία του κατά τη διάρκεια της δεκαετούς εξορίας του, ήταν μάλλον ο πρώτος που εκμεταλλεύτηκε σε τέτοια έκταση τον άργυρο του Λαυρίου³. Το ασήμι της Λαυρεωτικής γης θα γίνει από τότε η κύρια πρώτη ύλη για τα νομίσματα της Αθήνας. Αργότερα μάλιστα αυτά θα πάρουν το όνομα «λαυρεωτική γλαύξ». Η ανακάλυψη μάλιστα της πλούσιας φλέβας της Μαρώνειας, κοντά στη σημερινή Καμάριζα, λίγο μετά τη μάχη του Μαραθώνα, θα καταστήσει δυνατή τη ναυπήγηση ισχυρού στόλου από τους Αθηναίους, μετά από σχετικό νόμο του Θεμιστοκλή⁴. Οι 200 αθηναϊκές τριήρεις, αποτέλεσαν πάνω από το μισό του συνόλου του ελληνικού στόλου που συνέτριψε τον αντίστοιχο περσικό στη Σαλαμίνα⁵.

Η μεγαλύτερη άνθηση των εργασιών θα σημειωθεί φυσικά κατά την εποχή του λεγόμενου Χρυσού Αιώνα και της Α' Αθηναϊκής Συμμαχίας, όπου όπως υπολογίζεται περισσότεροι από 11.000 δούλοι χρησιμοποιούνταν για εξορυκτικές εργασίες και τη διαλογή του μεταλλεύματος. Την παρακμή του Πελοποννησιακού Πολέμου την ακολούθησε μία μικρή ανάκαμψη στα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ., για να επέλθει η οριστική παρακμή με την άνοδο της μακεδονικής ηγεμονίας. Ο Φίλιππος και στη

¹ Γιώργος Ν. Δερμάτης, *Τοπίο και μνημεία της Λαυρεωτικής*, εκδ. Δήμος Λαυρεωτικής, Λαύριο 1994, σελ. 27

² Κωνσταντίνος Η. Κονοφάγος, *Το αρχαίο Λαύριο και η ελληνική τεχνική παραγωγής του αργύρου*, εκδ. Εκδοτική Ελλάδος Α.Ε., Αθήνα 1980, σελ.60-61

³ Ο.π., σελ. 71-72

⁴ Ηλίας Κ. Κονοφάγος- Σταυρούλα Η. Σιδέρη, *Οι παραχωρήσεις των μεταλλείων της Λαυρεωτικής και η οικονομία του κράτους των Αθηνών τον 5^ο και 4^ο αιώνα π.Χ.*, Πρακτικά Θ' Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιοανατολικής Αττικής, επιμ: Αθανάσιος Στεφανής, εκδ. Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής, Καλύβια 2008, σελ. 53-67

⁵ Κωνσταντίνος Η. Κονοφάγος, *Το αρχαίο Λαύριο και η ελληνική τεχνική παραγωγής του αργύρου*, εκδ. Εκδοτική Ελλάδος Α.Ε., Αθήνα 1980, σελ. 90

συνέχεια ο Αλέξανδρος είχαν υπό την εκμετάλλευση τους τα ορυχεία του Παγγαίου, πλούσια σε χρυσό και καλύτερης ποιότητας άργυρο, που τα χρησιμοποιούσαν για την κοπή νομισμάτων. Έτσι η πιο χρονοβόρα και ακριβή εξόρυξη από τα ορυχεία του Λαυρίου ατόνησε σημαντικά. Οι εργασίες ωστόσο συνεχίστηκαν σε περιορισμένη κλίμακα μέχρι και τη ρωμαϊκή εποχή. Οι τρεις εξεγέρσεις όμως των δούλων που σημειώθηκαν στη διάρκεια των δύο τελευταίων π.Χ. αιώνων⁶, σε συνδυασμό με την ύπαρξη πολλών πλουσιότερων κοιτασμάτων στην αχανή ρωμαϊκή επικράτεια, συνετέλεσαν στη σταδιακή εγκατάλειψη των εξορύξεων και στην ερήμωση του χώρου⁷.

Η επανέναρξη της λειτουργίας των μεταλλείων και το «λαυρεωτικό ζήτημα»

Η περιοχή της Λαυρεωτικής θεωρείται ότι εγκαταλείφθηκε οριστικά κατά τα πρώτα βυζαντινά χρόνια και παρέμενε ουσιαστικά ακατοίκητη, αποτελώντας ως επί το πλείστον καταφύγιο πειρατών. Μόνο στο Θορικό έχουμε πληροφορίες για την εποχιακή διαμονή κατοίκων της γειτονικής Κερατέας (όπου εντάχθηκε διοικητικά η Λαυρεωτική το 1833), που διατηρούσαν χωράφια στην περιοχή.

Ο πρώτος κυβερνήτης του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους Ιωάννης Καποδίστριας, έχοντας άρτια γνώση της ελληνικής ιστορίας και κατά συνέπεια του μεταλλευτικού πλούτου του Λαυρίου, θα διερευνήσει από το 1829 τις δυνατότητες εξόρυξης των σκωριών και των εκβολάδων⁸. Ως τέτοιες ορίζουμε τα απομεινάρια της μεταλλευτικής δραστηριότητας κατά την αρχαιότητα. Αυτά δεν επιδέχονταν περαιτέρω επεξεργασίας στα πλαίσια της αρχαίας τεχνογνωσίας, όμως το 1825 εφαρμόστηκε για πρώτη φορά στην Καρθαγένη της Ισπανίας μία νέα τεχνική που την επέτρεπε⁹. Με εντολή λοιπόν του Καποδίστρια μεταφέρθηκε στο εθνικό νομισματοκοπείο της Αίγινας ένα δείγμα το οποίο υποβλήθηκε στην εν λόγω διαδικασία. Σχεδίαζε μάλιστα να στείλει Έλληνες φοιτητές στο εξωτερικό προκειμένου να σπουδάσουν μεταλλουργία, ενώ το 1831 απέρριψε πρόταση του βρετανού πρεσβευτή για αγορά των δικαιωμάτων εκμετάλλευσης τους από την

⁶ Ο.π., σελ. 120-121

⁷ Ανδρέας Κορδέλλας, *Το Λαύριον*, εκδ. Εταιρεία Μελετών Λαυρεωτικής, Λαύριο 1993, σελ. 49-51

⁸ Ευάγγελος Κακκαβογιάννης, *Το Λαύρειον και ο Καποδίστριας*, Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, επιμ: Σεραφείμ Κόλλιας, Δημήτριος Πρόφας, εκδ. Δήμος Κορωπίου, Κορωπί 1998, σελ. 448-453

⁹ Ανδρέας Κορδέλλας, *Το Λαύριον*, εκδ. Εταιρεία Μελετών Λαυρεωτικής, Λαύριο 1993, σελ. 43-5

Αγγλία¹⁰. Η δολοφονία του το ίδιο έτος ανέτρεψε τα όποια σχέδιά του, αν και από τη μέχρι τώρα έρευνα συνάγεται ότι οι περιορισμένοι κρατικοί πόροι, η έλλειψη τεχνογνωσίας και εξειδικευμένου επιστημονικού δυναμικού, καθιστούσαν τη διευρυμένη επεξεργασία των αρχαίων κοιτασμάτων μάλλον ανέφικτη¹¹. Την υπόθεση αυτή ενισχύουν τα πορίσματα των επιστημονικών αποστολών των Fiedler, Russeger και άλλων κατά των πρώτη δεκαετία της βαυαρικής ηγεμονίας¹².

Το 1860 ο υπουργός Οικονομίας Ευστάθιος Σίμος θα αναθέσει στον εκ Σμύρνης μεταλλειολόγο-μηχανικό Ανδρέα Κορδέλλα, τη σύνταξη λεπτομερούς επιστημονικής έκθεσης, αναφορικά με τη δυνατότητα εκμετάλλευσης εκ μέρους του κράτους των αρχαίων σκωριών και εκβολάδων. Αυτός θα επισκεφθεί την έρημη Λαυρεωτική και μετά από ενδελεχή έρευνα θα αποφανθεί ότι μπορεί να υπάρξει προσοδοφόρα αξιοποίηση του ορυκτού της πλούτου.

Το ζήτημα ωστόσο θα παγώσει και δύο χρόνια αργότερα ο Γεώργιος Παχύς, έμπορος από την Άρτα, πιθανότατα από τότε συνεργάτης του Serpieri, που κατοικούσε στο Κάλιαρι της Σαρδηνίας θα απευθύνει αίτηση στο ελληνικό δημόσιο για παραχώρηση μεταλλοφόρας έκτασης στη Λαυρεωτική για την ανέγερση υαλοποιείου. Στην αίτηση αυτή είναι εμφανής η προσπάθεια υποτίμησης της αξίας των αρχαίων σκωριών και εκβολάδων, προκειμένου να παραπλανήσει το ελληνικό δημόσιο και να τις καρπωθεί με το μικρότερο δυνατό κόστος¹³. Πρόφαση εξάλλου αποτελεί και η πρόθεση για δημιουργία τέτοιου είδους επιχείρησης που εντάσσεται στην παραπάνω στόχευση, αφού απώτερος σκοπός του ήταν η μεταφορά σκωριών στη Σαρδηνία για ανάλυση και επεξεργασία. Ο Παχύς δεν πήρε απάντηση και έτσι στράφηκε προς τη νομαρχία Αττικοβοιωτίας που του γνωστοποίησε ότι οι εν λόγω εκτάσεις ανήκουν στην κοινότητα Κερατέας, με την οποία διαπραγματεύτηκε την απόκτηση τους¹⁴. Αποπειράθηκε μάλιστα να μεταφέρει 300 τόνους σκωριών στο Κάλιαρι, εμποδίστηκε όμως από τη νομαρχία¹⁵.

Τον Οκτώβριο του 1863 εμφανίζεται στο προσκήνιο ο Ιταλός μεταλλειολόγος και επιχειρηματίας Jean-Baptiste Serpieri που με δύο αιτήσεις στο ελληνικό κράτος ζητά την κυριότητα των σκωριών και των εκβολάδων με αντίτιμο 50.000 δραχμές εφ' άπαξ και άλλες 2.000 ως ετήσιο ενοίκιο. Ούτε αυτός θα πάρει απάντηση και θα

¹⁰Ευάγγελος Κακκαβογιάννης, *Το Λαύρειο και ο Καποδίστριας*, Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, επιμ: Σεραφείμ Κόλλιας, Δημήτριος Πρόφας, εκδ. Δήμος Κορωπίου, Κορωπί 1998, σελ. 451

¹¹Αθανασία Μαρκουλή-Μποντιώτη, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου*, εκδ. Αναπτυξιακός Σύνδεσμος Λαυρεωτικής, Λαύριο 2010, σελ. 25-27

¹²Ο.π.

¹³Γιώργος Ν. Δερμάτης, *Λαύρειο Το Μαύρο Φως*, εκδ. Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου (Ε.Μ.Π.), Λαύριο 2003, σελ. 74-78

¹⁴Αθανασία Μαρκουλή-Μποντιώτη, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου*, εκδ. Αναπτυξιακός Σύνδεσμος Λαυρεωτικής, Λαύριο 2010, σελ. 28

¹⁵Γιώργος Ν. Δερμάτης, *Λαύρειο Το Μαύρο Φως*, εκδ. Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου (Ε.Μ.Π.), Λαύριο 2003, σελ. 76

απευθυνθεί στην κοινότητα Κερατέας, αγοράζοντας από αυτήν τα αντίστοιχα δικαιώματα¹⁶. Τον επόμενο χρόνο θα διασφαλίσει από την κυβέρνηση και άδεια εκμετάλλευσης μεταλλείου που επισημοποιήθηκε με δύο Βασιλικά Διατάγματα το 1867 και το 1868 αντίστοιχα¹⁷. Η Hilarion-Serpieri-Roux θα ξεκινήσει τις εργασίες της από το 1864 με μέτοχο και τον Παχύ και βασικό της μέλημα την εκκαμίνευση των παραπάνω μεταλλευμάτων. Το εργατικό της δυναμικό αποτελούταν ως επί το πλείστον από Ισπανούς από την Καρθαγένη της Καταλονίας, όπου πραγματοποιούνταν ανάλογες εργασίες από εταιρεία των ίδιων με αυτή συμφερόντων¹⁸. Η παραμονή των περισσότερων από αυτούς ήταν σύντομη, όπως σχετικά βραχύβια υπολόγιζαν οι ιδρυτές της Εταιρείας ότι θα ήταν η εκμετάλλευση αυτών των κοιτασμάτων (περίπου τρεις δεκαετίες).

Οι Serpieri και Παχύς εκμεταλλεύτηκαν λοιπόν τις ασάφειες που περιείχε ο περί μεταλλείων νόμος του 1861 και τη γενικότερη βιομηχανική αδράνεια της χώρας, καρπωνόμενοι με αμφιλεγόμενο τρόπο περιουσία που διεκδικούσε και το ελληνικό κράτος για τον εαυτό του. Η διαμάχη που ακολούθησε μέχρι το 1871 περί της κυριότητας των σκωριών και των εκβολάδων μεταξύ της νεοσυσταθείσας εταιρείας και της ελληνικής κυβέρνησης, θα πάρει τεράστιες διαστάσεις τόσο στον Τύπο, όσο και εντός της Ελληνικής Βουλής. Η κυβέρνηση Βούλγαρη μάλιστα θα παραιτηθεί το 1872, μετά τη διαφωνία της με το βασιλιά, αναφορικά με την τιμή της σχεδιαζόμενης εξαγοράς της Εταιρείας¹⁹. Η αποικιοκρατική συμπεριφορά του ισχυρού άνδρα της επιχείρησης και η απειλή ναυτικού αποκλεισμού της Αττικής από τον ιταλικό και το γαλλικό στόλο, στα συμφέροντα των χωρών των οποίων υπαγόταν η εν λόγω εταιρεία, θα θίξει σημαντικά το γόητρο και την εθνική κυριαρχία του νεαρού ελληνικού κράτους²⁰.

Τελικά η λύση θα δοθεί το 1873 με την ίδρυση της Εταιρείας Μεταλλουργείων Λαυρίου, με κύριο αιμοδότη το ελληνικό παροικιακό κεφάλαιο, με προεξέχοντα τον Ανδρέα Συγγρό και βασικό μέτοχο τον ίδιο το Serpieri²¹. Η έκταση όμως που είχε πάρει το ζήτημα όλα τα προηγούμενα χρόνια, εξήρε τη φαντασία της κοινής γνώμης για τον πλούτο των μεταλλείων του Λαυρίου σε υπερβολικό βαθμό. Ο παροξυσμός που επικράτησε στην Αθήνα με την εξαγορά μετοχών της Εταιρείας πριν ακόμα

¹⁶ Αθανασία Μαρκουλή-Μποντιώτη, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου*, εκδ. Αναπτυξιακός Σύνδεσμος Λαυρεωτικής, Λαύριο 2010, σελ. 29

¹⁷ Ο.π.

¹⁸ Γιώργος Ν. Δερμάτης, *Λαύρειο Το Μαύρο Φως*, εκδ. Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου (Ε.Μ.Π.), Λαύριο 2003, σελ. 117

¹⁹ Χρήστος Μπάλογλου, *Η ίδρυση της Ελληνικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου και η προκύψασα κυβεία*, Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, επιμ: Πέτρος Φιλίππου- Αγγέλλου, Καλύβια 1988, σελ. 200-205

²⁰ Μαρία Κεκροπούλου, *Το διεθνές σύστημα στην επίλυση του Λαυρεωτικού ζητήματος*, Πρακτικά ΙΓ' Επιστημονικής Συνάντησης, επιμ: Αθανάσιος Στεφανής, Καλύβια 2010, σελ. 325-334

²¹ Αθανασία Μαρκουλή-Μποντιώτη, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου*, εκδ. Αναπτυξιακός Σύνδεσμος Λαυρεωτικής, Λαύριο 2010, σελ. 36-7

δημοσιευθεί το καταστατικό της, οδήγησε στην έντονη υπερτίμησή τους και στη συνακόλουθη ραγδαία πτώση τους, καταστρέφοντας πολλές περιουσίες και φέρνοντας πολλούς ανθρώπους στη χρεωκοπία. Πολλές ευθύνες γι αυτή τη χρηματιστηριακή κυβεία φέρει και η διοίκηση της Εταιρείας για τον ιδιαίτερα κερδοσκοπικό τρόπο που χειρίστηκε το ζήτημα. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε το γεγονός ότι ενώ αρχικά είχε αποφασιστεί να κυκλοφορήσουν 50.000 μετοχές για το κοινό, πωλήθηκαν τουλάχιστον οι διπλάσιες. Η συνολική ζημιά των μικροεπενδυτών υπολογίστηκε ότι ανήλθε περίπου σε 3 εκατομμύρια γαλλικά φράγκα²².

Η Εταιρεία Μεταλλουργιών του Λαυρίου θα λειτουργήσει παρ' όλα αυτά για σχεδόν μισό αιώνα. Το κυριότερο βάρος των εργασιών της αφορούσε την εκμετάλλευση των σκωριών και των εκβολάδων, όπως υποδηλώνει και ο τίτλος της, ενώ οι εξορύξεις θα περιοριστούν σε κοιτάσματα μικρής αποδοτικότητας²³. Το εργατικό και χαμηλό υπαλληλικό προσωπικό της αποτελούταν σχεδόν αποκλειστικά από Έλληνες και το ίδιο θα ισχύσει σταδιακά για το στελεχικό δυναμικό. Ιδιαίτερα όσον αφορά το τεχνικό δυναμικό της, τους μηχανικούς δηλαδή, η Ελληνική Εταιρεία, όπως έχει επικρατήσει μέχρι σήμερα η ονομασία της, θα αποτελέσει «εκπαιδευτικό κέντρο» που θα τροφοδοτήσει με ικανούς επιστήμονες το σύνολο της ελληνικής μεταλλουργίας. Στο αξίωμα του διευθυντή της Εταιρείας ανήλθαν άλλωστε σημαντικές προσωπικότητες, όπως ο Ανδρέας Κορδέλλας, ο Φωκίων Νέγρης μετέπειτα πρωθυπουργός της χώρας, ο καθηγητής του Ε.Μ.Π. Ι.Π. Δοανίδης και άλλοι²⁴. Κατά την ακμή των μεταλλευτικών εργασιών τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η Εταιρεία Μεταλλουργιών Λαυρίου απασχολούσε 2.559 εργαζόμενους που κατάγονταν ως επί το πλείστον από τη Λακωνία, τη Φωκίδα, την Εύβοια, τα νησιά των Κυκλάδων (κυρίως Μήλο, Σαντορίνη, Κέα) και τη Χειμάρρα. Επίσης, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι εργασίες της επεκτάθηκαν και σε άλλες περιοχές τη ελληνικής επικράτειας, όπως επίσης και της Μικράς Ασίας²⁵. Το σημαντικότερο ίσως έργο υποδομής της ελληνικής Εταιρείας είναι η κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής που ένωνε το Λαύριο με την Αθήνα το 1885. Η γραμμή αυτή, που είναι από τις πρώτες στον ελληνικό χώρο, πέρα από την προφανή της συμβολή στην οικονομική ανάπτυξη της πόλης του Λαυρίου, ένωσε με την Αθήνα και τα χωριά των Μεσογείων, ευνοώντας τόσο το εμπόριο κρασιού με την παραγωγή του οποίου

²² Χρήστος Μπάλογλου, *Η ίδρυση της Ελληνικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου και η προκύψασα κυβεία*, Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, επιμ: Πέτρος Φιλίππου- Αγγέλλου, Καλύβια 1988, σελ. 215-6

²³ Γιώργος Ν. Δερμάτης, *Λαύρειο Το Μαύρο Φως*, εκδ. Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου (Ε.Μ.Π.), Λαύριο 2003, σελ. 189-193

²⁴ *Ο.π.*, σελ. 271-5

²⁵ *Ο.π.*, σελ.198-201

ασχολούνταν οι κάτοικοί τους, όσο και το άνοιγμα σε ένα βαθμό των παραδοσιακών αγροτικών κοινωνιών τους²⁶.

Η τύχη της Εταιρείας όμως ήταν αποκλειστικά συνδεδεμένη με την ύπαρξη των σκωριών και των εκβολάδων. Όταν αυτές λοιπόν άρχισαν να εξαντλούνται και παράλληλα η εγχώρια οικονομία έμπαινε σε μία δύσκολη φάση με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον αποκλεισμό της νότιας Ελλάδας από τους Άγγλους και τους Γάλλους, εισήλθε σε μία κρίση από την οποία δεν κατόρθωσε να επιβιώσει. Μετά τον πόλεμο θα συνεχίσει τις εργασίες της σε μειωμένους ρυθμούς μέχρι την εξαγορά της το 1933 από την αγγλική Tharcian Mineral Products²⁷. Η βρετανικών συμφερόντων εταιρεία θα αγοράσει τις εγκαταστάσεις της, πραγματοποιώντας όμως εργασίες πολύ περιορισμένης κλίμακας και θα εκποιήσει τελικά τα κτίρια της το 1934²⁸.

Πίσω στο 1874 ο Jean-Baptiste Serpieri θα αποχωρήσει από τη διοίκηση της Ελληνικής Εταιρείας προφασιζόμενος μακρά απουσία στο εξωτερικό. Αυτό που έκανε όμως κατά τη διάρκεια της διαμονής του στη Δυτική Ευρώπη ήταν να αναζητήσει κεφάλαια για τη δημιουργία νέας μεταλλευτικής επιχείρησης στο λαυρεωτικό χώρο. Καρπός αυτής της προσπάθειας ήταν η Compagnie Francaise des Mines du Laurium (Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου), που ιδρύθηκε το 1875 με βασικούς μετόχους αυτόν, τον Ανδρέα Συγγρό, τους Γάλλους Edouard Dervieu, Eugene Dauprat, Amide Outrey, Leon Gay, Alfred Huet, Alfred Geyler, Paul de Mondesir και τον Ουαλό Thomas Corry. Επιπλέον ο Serpieri λειτουργούσε ως πληρεξούσιος των Roux, Σούτζου, Παπαρρηγόπουλου, Μελά, αδερφών Σκαλτσούνη, Παχύ, Μερκάτη, Ρικάκη και Κορδέλλα²⁹.

Η Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου (ΓΕΜΛ) προσανατολίστηκε στην εξόρυξη μεταλλευμάτων και σε αυτή της την προσπάθεια, ενισχύθηκε σημαντικά από την εξαγορά της μικρότερης εταιρείας 'Περικλής' το 1879, που πραγματοποιούσε ήδη εξορυκτικές εργασίες³⁰. Κατασκεύασε την πρώτη σιδηροδρομική γραμμή στη χώρα, με σκοπό να ενώσει τα κτίρια της επεξεργασίας των μεταλλευμάτων με τα πηγάδια της Καμάριζας και της Πλάκας, όπου πραγματοποιούνταν εξορύξεις. Εξασφάλισε έτσι την πιο γρήγορη μεταφορά μεταλλευμάτων και προσωπικού. Η παραγωγή της θα διατηρηθεί σε ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα μέχρι και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο,

²⁶ Μαρία Παπανικολάου, *Η κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Αθηνών-Λαυρίου και οι κοινωνικοοικονομικές επιδράσεις στην ανάπτυξη της περιοχής της Νοτιο-ανατολικής Αττικής (1885-1938)*, Πρακτικά ΙΒ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, επιμ: Αθανάσιος Στεφανής, εκδ. Εταιρεία Μελετών ΝΑ. Αττικής, Καλύβια 2008, σελ. 195-201

²⁷ Γεωργία Πετράκη, *Από το Χωράφι στο Εργοστάσιο*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 2002, σελ. 53

²⁸ Ριζοσπάστης, 26 Μαΐου 1934

²⁹ Γιώργος Ν. Δερμάτης, *Λαύρειο Το Μαύρο Φως*, εκδ. Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου (Ε.Μ.Π.), Λαύριο 2003, σελ. 300-301

³⁰ Φωτεινή Ορφανού, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου: 1900-1930*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2002, σελ. 32

όπου θα παρατηρηθεί η πρώτη σημαντική ύφεση. Η προσωρινή ανάκαμψη που θα σημειωθεί στη συνέχεια, θα διακοπεί από τη μεταλλευτική κρίση του 1928 και την παγκόσμια καπιταλιστική κρίση που ακολούθησε³¹. Τότε θα σημειωθεί το πρώτο μεγάλο κύμα μαζικών απολύσεων στις τάξεις της ΓΕΜΛ και η εξαγορά της από την Εταιρεία Ρενναρογα το 1930³². Η παραγωγή θα συνεχιστεί κατά τη διάρκεια της Κατοχής και του Εμφυλίου και τη δεκαετία του 1950 θα κινηθεί σε αξιόλογα επίπεδα, που όμως δεν μπορούν να συγκριθούν με τα αντίστοιχα προπολεμικά³³. Η οικονομική βιωσιμότητα της Εταιρείας ήταν πλέον περιορισμένη και αυτό αποτυπώθηκε ακόμα πιο ανάγλυφα τις αμέσως επόμενες δεκαετίες. Το 1977 θα σταματήσει η εξόρυξη στο λαυρεωτικό υπέδαφος και θα γίνεται επεξεργασία εισαγόμενων μεταλλευμάτων, ώσπου το 1981 θα εξαγοραστεί από το ελληνικό Δημόσιο, που θα συστήσει την ΕΜΜΕΛ το 1984. Η τελευταία θα αναστείλει οριστικά τη λειτουργία της το 1989³⁴.

Το προσωπικό της ΓΕΜΛ αποτελούσαν αρχικά πέραν κάποιων Καταλανών που είχαν παραμείνει στο Λαύριο από την προηγούμενη δεκαετία, από Ιταλούς με κύριους τόπους καταγωγής τους την κοιλάδα της Ρωμανίας, το Πεδεμόντιο και το Μπέργκαμο και Γάλλους συχνότερα σε διευθυντικές, τεχνικές και ανώτερες υπαλληλικές θέσεις, καθώς και κάποιους Βέλγους³⁵. Οι Έλληνες εργάτες της επιχείρησης αρχικά απασχολούνταν σε περιφερειακές εργασίες περισσότερο, καθώς για τις εξορύξεις προτιμούνταν οι Ιταλοί λόγω καλύτερης τεχνογνωσίας, εμπειρίας και κατά συνέπεια μεγαλύτερης υπευθυνότητας³⁶. Με το πέρασμα των χρόνων όμως, οι Έλληνες απέκτησαν την πλειοψηφία και σε αυτού του είδους τις εργασίες. Παράλληλα οι Ιταλοί που παρέμεναν στο Λαύριο αφομοιώνονταν όλο και περισσότερο από τον ελληνικό πληθυσμό που άρχιζε να κυριαρχεί. Στον τόπο καταγωγής τους, οι ημεδαποί εργάτες της ΓΕΜΛ δεν διαφέρουν σημαντικά από τους αντίστοιχους της Ελληνικής Εταιρείας, με σημαντικότερη ίσως εδώ τη μεγαλύτερη αντιπροσώπευση των Κρητικών. Στη διαλογή των μεταλλευμάτων εργάζονταν γυναίκες και παιδιά από 8 ετών, κυρίως ελληνικής καταγωγής. Το ανθρώπινο

³¹ Αθανασία Μαρκουλή-Μποντιώτη, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου*, εκδ. Αναπτυξιακός Σύνδεσμος Λαυρεωτικής, Λαύριο 2010, σελ. 198-203

³² Γιώργος Ν. Δερμάτης, *Λαύρειο Το Μαύρο Φως*, εκδ. Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου (Ε.Μ.Π.), Λαύριο 2003, σελ. 303

³³ Αθανασία Μαρκουλή-Μποντιώτη, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου*, εκδ. Αναπτυξιακός Σύνδεσμος Λαυρεωτικής, Λαύριο 2010, σελ. 198-203

³⁴ Χάρης Μπαμπούνης, Αθανασία Μαρκουλή, Κωνσταντίνος Παναγόπουλος, *Η στρατηγική ανάπτυξης της ΓΕΜΛ*. Πρακτικά ΙΒ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, επιμ: Αθανάσιος Στεφανής, εκδ. Εταιρεία Μελετών ΝΑ. Αττικής, Καλύβια 2008, σελ. 619-20

³⁵ Γιώργος Ν. Δερμάτης, *Λαύρειο Το Μαύρο Φως*, εκδ. Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου (Ε.Μ.Π.), Λαύριο 2003, σελ. 439-442

³⁶ Φωτεινή Ορφανού, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου: 1900-1930*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2002, σελ. 41

δυναμικό της Εταιρείας έφθασε μέχρι και τους 5.012 εργαζόμενους το 1899³⁷. Στα ανώτερα κλιμάκια της, οι Έλληνες αρχίζουν να κάνουν την εμφάνιση τους τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, για να κυριαρχήσουν σταδιακά μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η θέση του διευθυντή της Εταιρείας κατεχόταν όμως πάντα από Γάλλους, με εξαίρεση τα τελευταία χρόνια λειτουργίας της³⁸.

Μικρότερες εταιρείες που δραστηριοποιήθηκαν στην περιοχή από το 1870 ως το 1930 όπως ο «Λαυρεωτικός Όλυμπος», η «γαλλική εταιρεία μεταλλείων Σουνίου», η «εταιρεία μεταλλείων Σερίφου-Σπηλιαζέζης», ο «Περικλής» που είδαμε, η «ανώνυμος αυστροβελγική μεταλλευτική εταιρεία», ο «Πλούτων» και η «ανώνυμος εταιρεία των μεταλλείων της Δαρδέζης» είχαν περιορισμένο βίο και είτε εξαγοράστηκαν από τις δύο μεγάλες εταιρείες, είτε έπαυσαν τη λειτουργία τους λόγω πενιχρών αποτελεσμάτων³⁹.

Η πολιτική των εταιρειών στο χώρο- Πατερναλισμός, συνοικιακή δομή και company town

Στις προηγούμενες σελίδες είδαμε ότι στα μέσα του 19^{ου} αιώνα η ευρύτερη περιοχή του Λαυρίου ήταν σχεδόν ακατοίκητη με εξαίρεση ένα μικρό ψαροχώρι με το όνομα Κυπριανός⁴⁰ (το πιθανότερο είναι η τοποθεσία του να μην αντιστοιχεί στην σημερινή συνοικία του Κυπριανού, αλλά σε αυτή του Νυχτοχωρίου) και τα καταλύματα που χρησιμοποιούσαν κάποιοι κάτοικοι της γειτονικής Κερατέας εποχιακά, για τις αγροτικές τους εργασίες στο Θορικό. Επομένως η Hilarion-Serpieri-Roux αρχικά και η ΓΕΜΛ με την Ελληνική Εταιρεία στη συνέχεια, αντιμετώπιζαν μια ιδιαίτερα σημαντική πρόκληση. Έπρεπε να δημιουργήσουν από το μηδέν μία καινούργια μεταλλευτική πόλη στο έδαφος μίας πρωτόγονης βιομηχανικά χώρας.

Η ουσιαστική ανυπαρξία προηγούμενης βιομηχανικής εμπειρίας στην Ελλάδα, είχε προφανώς ως αποτέλεσμα την έλλειψη οποιουδήποτε είδους εργατικής τάξης σε έναν πληθυσμό που απασχολούταν μέχρι τότε στον αγροτικό, στο ναυτιλιακό τομέα και στο εμπόριο⁴¹. Ο Ε.Ρ. Thompson στην Έκτασκη της εργατικής τάξης στην Αγγλία έχει παρουσιάσει με ανάγλυφο και λεπτομερές τρόπο τη δυσκολία προσαρμογής των πρώην αγροτών, τεχνιτών και μαστόρων στις απαιτήσεις της νέας

³⁷ Γιώργος Ν. Δερμάτης, *Λαύρειο Το Μαύρο Φως*, εκδ. Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου (Ε.Μ.Π.), Λαύριο 2003, σελ.281

³⁸ *Ο.π.*, σελ. 442-443

³⁹ Γιώργος Ν. Δερμάτης, *Λαύρειο Το Μαύρο Φως*, εκδ. Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου (Ε.Μ.Π.), Λαύριο 2003, σελ. 473-8

⁴⁰ Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, *Κοινωνικό διαστρωμάτωση και οργάνωση του χώρου στο Λαύρειο (1870-2000)*, Πρακτικά Ι΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, εκδ. Εταιρεία Μελετών ΝΑ. Αττικής, επιμ: Χάρης Μπαμπούνης, Καλύβια 2004, σελ. 35

⁴¹ Γ.Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού κράτους (1830-1920)*, εκδ. Εστία, Αθήνα 2009, κεφ.Ε3

εποχής, στο πρώτο βιομηχανικό κράτος της ιστορίας. Οι άνθρωποι βίωσαν με ιδιαίτερα επώδυνο τρόπο την αποκοπή των δεσμών τους με τη γη και τη φύση, τη μεταφορά τους σε ένα αστικό περιβάλλον, την κρίση των παραδοσιακών τους αξιών, την πειθάρχηση στις απαιτήσεις της βιομηχανικής εργασίας και το γενικότερο καθορισμό της ζωής τους γύρω από το βιομηχανικό ωράριο. Αυτή η κατάσταση οδηγούσε πολλές φορές σε σύντομες αλλά βίαιες εξεγέρσεις, που κατέληγαν συνήθως στην ήττα των στασιασμένων⁴².

Το λαυρεωτικό τοπίο στην εποχή της ακμής των μεταλλευτικών εργασιών δεν διέφερε πολύ από τις αγγλικές πόλεις των μυθιστορημάτων του Dickens. Η μόλυνση της περιοχής ήταν έντονη, η παιδική εργασία ιδιαίτερα εκτεταμένη, το ίδιο και η σκληρή χαμηλόμισθη εργασία στις στοές, στις καμίνους, στο λιμάνι, στη διαλογή και αλλού που υπερέβαινε πολλές φορές το 12ωρο. Τα εργατικά σπίτια πολύ σπάνια αποτελούνταν από δύο δωμάτια και σχεδόν ποτέ δεν ξεπερνούσαν αυτόν τον αριθμό⁴³. Αρκετές φορές μάλιστα πολλοί εργάτες που είχαν έλθει χωρίς τις οικογένειες τους στοιβάζονταν στο ίδιο οίκημα, κυρίως κατά τα πρώτα χρόνια ύπαρξης της πόλης. Σίγουρα τα παραπάνω ήταν ένα ισχυρό πολιτισμικό σοκ για τους χωρικούς και τους νησιώτες που είχαν καταφθάσει από όλα σχεδόν τα μέρη της Παλιάς Ελλάδας και όχι μόνο.

Η ευρωπαϊκή αστική τάξη όμως είχε αποκτήσει σημαντικές εμπειρίες από τη διαδικασία που περιγράφει ο Thompson και από άλλες αντίστοιχες στις υπόλοιπες χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Η έλλειψη έμπειρου και πειθαρχημένου εργατικού δυναμικού αντιμετωπίστηκε αρχικά όπως είδαμε με την έλευση Ισπανών και Ιταλών, τουλάχιστον για τις πιο εξειδικευμένες εργασίες και στη συνέχεια με την υιοθέτηση του πατερναλιστικού μοντέλου⁴⁴. Σε αυτό η διοίκηση της εκάστοτε Εταιρείας αντικαθιστά το ρόλο του πατέρα των παραδοσιακών πατριαρχικών κοινωνιών. Φροντίζει ώστε τα μέλη της οικογένειας να έχουν τροφή, στέγη και διάφορες άλλες υπηρεσίες, ζητώντας σε αντάλλαγμα την εργασία τους και την αφοσίωσή τους σε αυτόν, δείχνοντάς του κατά περιόδους δείγματα αυτής της πίστης.

Το μοντέλο αυτό που συνδέεται άμεσα με τη γενικότερη μορφή οργάνωσης της πόλης ως company town, την οποία θα αναλύσουμε διεξοδικότερα στη συνέχεια,

⁴² E.P. Thomson, *The Making of the English Working Class*, έκδοση Vantage Books, Leeds 1966

⁴³ Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, *Κοινωνικό διαστρωμάτωση και οργάνωση του χώρου στο Λαύρειο (1870-2000)*, Πρακτικά Ι΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, εκδ. Εταιρεία Μελετών ΝΑ. Αττικής, επιμ: Χάρης Μπαμπούνης, Καλύβια 2004, σελ. 38

⁴⁴ Φωτεινή Ορφανού, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου: 1900-1930*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2002, σελ. 59-63

Τίτσα Καλόγρη, *Η Συμβολή της Εταιρείας των Μεταλλουργείων του Λαυρίου στη Δημιουργία και την Ανάπτυξη της πόλης του Λαυρίου*, Πρακτικά Ε΄ Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, επιμ. Λευτέρης Βεκρής- Ευανθία Σίμου, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Παιανίας, Παιανία 1994, σελ.305-321

έχει χρησιμότητα και από τις δύο πλευρές. Οι Εταιρείες εξασφαλίζουν την υποταγή των εργατών με όρους σχεδόν θρησκευτικής ευλάβειας ελαχιστοποιώντας τις πιθανότητες συνδικαλιστικών διεκδικήσεων, καθώς αυτές παραβιάζουν το συγκεκριμένο σύστημα αξιών, που είναι περισσότερο οικείο σε αυτούς. Συνεπώς μπορούσαν ευκολότερα να το αφομοιώσουν προσαρμοζόμενοι στις απαιτήσεις της νέας τους εργασίας και του γενικότερου τρόπου ζωής που τη συνόδευε.

Μερικά από τα σημαντικότερα στοιχεία που επιβεβαιώνουν τον πατερναλιστικό χαρακτήρα της πόλης εκείνη την περίοδο είναι η ονομασία του ναού του Άγιου Ανδρέα που για πολλές δεκαετίες υπήρξε πολιούχος του Λαυρίου, προς τιμήν του - ανάμεσα στα άλλα- διευθυντή της Ελληνικής Εταιρείας Ανδρέα Κορδέλλα⁴⁵, το ευχαριστήριο λεύκωμα 3.500 υπογραφών Λαυριωτών από όλες τις κοινωνικές τάξεις προς τον προαναφερθέντα⁴⁶, οι αγιογραφίες του Ιωάννη Βαπτιστή στον καθολικό ναό της Αγίας Βαρβάρας⁴⁷ και το άγαλμα αυτό καθεαυτό του Jean-Baptiste Serpieri που ανεγέρθηκε το 1899 με τις τρεις επιγραφές στη βάση του, γραμμένες στα ελληνικά, στα ιταλικά και τα γαλλικά. Η πρώτη γράφει «Ιωάννης Βαπτιστής Σερπιέρι, ζώσαν εκ νεκράς ανέστησε πόλιν και πλούτου από σποδού αυτή εξανέτειλε», η δεύτερη «στον Ιταλό Ι.Β. Σερπιέρι, η πόλη θέλησε και ξαγρυπνά εδώ» και η τρίτη «ο Ι.Β. Σερπιέρι από μια παραμελημένη τέφρα ανέσυρε τη λάμψη του μετάλλου και το ψωμί του εργάτη»⁴⁸. Επίσης, στις επιστολές του Σωματείου Εργατών- Μεταλλευτών Λαυρίου προς τον Ferdinand Serpieri και τη ΓΕΜΛ το 1917, υπάρχουν αναφορές του τύπου «ο λαός Σου, ο εργάτης Σου, δεχόμεθα να είμεθα εμείς οι δούλοι υπό την στοργικήν σας φροντίδα», αλλά και στο γενικότερο πνεύμα του λόγου του Σωματείου εκείνη την περίοδο που κάνει νύξεις για παροχές, στηριζόμενο σε αρκετές περιπτώσεις στη φιλανθρωπία και την ελεημοσύνη των διοικούντων της ΓΕΜΛ⁴⁹.

Η αίσθηση διατήρησης των δεσμών με το χωριό ή το νησί και τις αξίες τους ενισχυόταν και από τη δόμηση του χώρου στη νέα πόλη. Οι δύο Εταιρείες οικοδόμησαν οι ίδιες μεγάλο μέρος της νέας πόλης, χτίζοντας μικρά εργατικά σπίτια για αρκετούς από τους εργάτες τους, τόσο στο Λαύριο όσο και στο βιομηχανικό

⁴⁵ Γιώργος Ν. Δερμάτης, *Τοπίο και μνημεία της Λαυρεωτικής*, εκδ. Δήμος Λαυρεωτικής, Λαύριο 1994, σελ. 226

⁴⁶ Ευάγγελος Κακκαβογιάννης, *Το λεύκωμα υπογραφών κατοίκων του Λαυρίου –και άλλων- προς τιμήν του Ανδρέα Κορδέλλα το 1890*, Πρακτικά Ε' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, επιμ. Λευτέρης Βεκρής- Ευανθία Σίμου, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Παιανίας, Παιανία 1994, σελ. 343-361

⁴⁷ Γιώργος Ν. Δερμάτης, *Λαύρειο Το Μαύρο Φως*, εκδ. Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου (Ε.Μ.Π.), Λαύριο 2003, σελ. 86

⁴⁸ Γιώργος Ν. Δερμάτης, *Τοπίο και μνημεία της Λαυρεωτικής*, εκδ. Δήμος Λαυρεωτικής, Λαύριο 1994, σελ. 216

⁴⁹ Γεωργία Πετράκη, *Το Σωματείο Εργατών- Μεταλλευτών Λαυρίου: 1911-1919*, Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, επιμ. Πέτρος Φιλίππου-Αγγέλου, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1988, σελ. 288-291

χωριό της Καμάριζας που ήταν το κέντρο των εξορυκτικών εργασιών της ΓΕΜΛ⁵⁰. Φρόντισαν να φτιάξουν τις νέες συνοικίες με τέτοιο τρόπο ώστε η κάθε μία από αυτές να κατοικείται από ανθρώπους με κοινή καταγωγή. Η πρώτη συνοικία που δημιουργείται είναι τα Σπανιόλικά, πίσω από το λιμάνι του Λαυρίου το 1865. Τα Σπανιόλικά, η Αγία Παρασκευή, το Νυχτοχώρι και εν γένει το κέντρο της πόλης, είχαν τα πρώτα χρόνια την ονομασία Εργαστήρια, όπως αποκαλούσαν δηλαδή πριν την επαναφορά της πόλης στη ζωή, την ακατοίκητη περιοχή που έλαβαν χώρα οι μεταλλευτικές εργασίες στην αρχαιότητα, οι κάτοικοι της Κερατέας. Την επόμενη δεκαετία θα δημιουργηθούν τα Σαντορινέικα, η Νεάπολη με τρεις μικρότερες συνοικίες τα Βατικιώτικα, τα Μανιάτικα και την Καστανιά και στη συνέχεια ο Κυπριανός που κατοικούταν από τους πρώτους Έλληνες εργάτες από τα νησιά του Αιγαίου στο δυτικότερο μέρος του και στο ανατολικότερο και εγγύτερο στη θάλασσα από το ανώτερο προσωπικό των Εταιρειών και κυρίως της ΓΕΜΛ⁵¹. Στην Καμάριζα χτίζονται τα Ιταλικά, τα Μηλείκα και τα Κουμιώτικα. Επίσης στο Λαύριο θα ανεγερθεί η συνοικία του Νυχτοχωρίου στην οποία διέμεναν εργάτες, αλλά και οι ελεύθεροι επαγγελματίες της πόλης, κυρίως στο Άνω Νυχτοχώρι που θα πάρει το όνομα Αγία Παρασκευή από την εκκλησία που χτίστηκε εκεί μεταξύ του 1876 και του 1880⁵². Εκεί θα εγκατασταθεί και σημαντικός αριθμός του επιστημονικού και διευθυντικού προσωπικού των Εταιρειών. Ένα ποσοστό ελεύθερων επαγγελματιών με πελοποννησιακή καταγωγή ήταν εγκατεστημένο και στη Νεάπολη, κυρίως αλιείς, ενώ η άλλη μεγάλη συνοικία του Κυπριανού είχε αμιγώς εργατικό χαρακτήρα, με περισσότερο προσεγμένα σπίτια, αφού είχε δομηθεί εξ ολοκλήρου από τη ΓΕΜΛ⁵³.

Κάποιες βέβαια από αυτές τις συνοικίες δημιουργήθηκαν από τους ίδιους τους κατοίκους τους, όπως η Νεάπολη και τα Σαντορινέικα. Οι Εταιρείες οριοθετούσαν τον χώρο οικοδόμησης τους και έτσι οι Λάκωνες και οι Θηραίοι, αναγκάστηκαν να χτίσουν τα σπίτια τους σε ανώμαλο έδαφος, στις πλαγιές ή στην κορυφή των λόφων της περιοχής. Μάλιστα στη γειτονιά των δεύτερων υπήρχε ένα σχετικά πρόχειρα κατασκευασμένο τείχος που χώριζε τη συνοικία τους με τις εκτάσεις ιδιοκτησίας της ΓΕΜΛ.

Το τείχος αυτό των Σαντορινέικων συμβολίζει όμως και τα διακριτά όρια ανάμεσα στους Λαυριώτες με βάση την καταγωγή και τον τόπο διαμονής τους. Οι γειτονιές αυτές αναπτύσσονται ως ξεχωριστές μικρές κοινωνίες, μέσα στη μεγάλη του

⁵⁰ Φωτεινή Ορφανού, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου: 1900-1930*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2002, σελ. 42-43 και 50

⁵¹ Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, *Κοινωνικό διαστρωμάτωση και οργάνωση του χώρου στο Λαύρειο (1870-2000)*, Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, εκδ. Εταιρεία Μελετών ΝΑ. Αττικής, επιμ: Χάρης Μπαμπούνης, Καλύβια 2004, σελ. 29

⁵² Αριστείδης Κανατούρης, *Ο καθεδρικός ναός ης Αγίας Παρασκευής Λαυρίου*, Πρακτικά Η' Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιοανατολικής Αττικής, εκδ. Χρυσή Τομή, Κερατέα 2001, σελ. 441

⁵³ Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, *Κοινωνικό διαστρωμάτωση και οργάνωση του χώρου στο Λαύρειο (1870-2000)*, Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, εκδ. Εταιρεία Μελετών ΝΑ. Αττικής, επιμ: Χάρης Μπαμπούνης, Καλύβια 2004, σελ. 36

Λαυρίου. Η αντιπαλότητα ανάμεσα τους είναι ισχυρή και καταγράφεται με ποικίλους τρόπους συντηρούμενη ως και τα μεταπολεμικά χρόνια. Τα ποσοστά ενδογαμίας είναι πολύ υψηλά, οι τόποι διασκέδασης κάθε ηλικίας τις περισσότερες φορές ξεχωριστοί⁵⁴, ενώ από το Μεσοπόλεμο κι έπειτα θα αποτυπωθεί πολύ έντονα με τις ποδοσφαιρικές ομάδες, όπως θα αναλύσουμε ενδελεχώς στη συνέχεια, με τον ανταγωνισμό μεταξύ των ενοριών το Πάσχα και με τις αψιμαχίες μεταξύ των Δημοτικών Σχολείων της πόλης. Στερεότυπα και ρατσιστικοί χαρακτηρισμοί που επιβιώνουν μέχρι και σήμερα, όπως «χαμιτζήδες» και «τσίμπληδες» για τους Λάκωνες, «τουρκόσποροι» αργότερα για τους μικρασιάτες πρόσφυγες και ο χαρακτηρισμός «Σαντορινιός» για άτομα περιορισμένης ευφυΐας έχουν τις ρίζες τους σε αυτήν ακριβώς την αντιπαλότητα.

Την υπαρκτή αυτή εχθρότητα (Στερεά Ελλάδα-Πελοπόννησος-νησιά και αυτόχθονες-ετερόχθονες στην παλιά Ελλάδα και γηγενείς-πρόσφυγες στη νεότερη) τη συντηρούσαν και την τροφοδοτούσαν και οι ίδιες οι Εταιρείες με μία σειρά μέσων⁵⁵. Χαρακτηριστικότερη από αυτές ήταν η πρακτική του καταμερισμού εργασίας με βάση την εντοπιότητα. Οι Ιταλοί και οι Κυκλαδίτες δούλευαν λοιπόν στην εξόρυξη με εξαίρεση τους Θηραίους που εργάζονταν κυρίως στις καμίνους, οι Λάκωνες στο λιμάνι και ούτω καθεξής. Η ύπαρξη λοιπόν ενός διχασμένου προλεταριάτου, χωρίς συνείδηση του κοινού του σκοπού και συμφέροντος, ήταν άλλη μια τροχοπέδη για την ύπαρξη συνδικαλιστικών ενώσεων και διεκδικήσεων.

Οι συνοικίες αυτές όμως επιτέλεσαν και έναν άλλο ρόλο. Αποτέλεσαν τον σημαντικότερο ίσως ομφάλιο λώρο που συνέδεε τους ανθρώπους αυτούς με τις ρίζες τους. Η συμβίωση και η συναναστροφή με συντοπίτες τους που είχαν κοινά βιώματα και κώδικες επικοινωνίας με αυτούς και μπορούσαν να νιώσουν τα προβλήματα τους αποτέλεσε μια παρηγοριά και ταυτόχρονα μία διαδικασία προσαρμογής⁵⁶. Η αλληλεγγύη που προσφερόταν στο εσωτερικό αυτών των συνοικιών στα πρότυπα περισσότερο της κοινότητας του χωριού ήταν εξαιρετικά σημαντική για την ίδια την επιβίωση πολλών από αυτών σε περιόδους μεταλλευτικών κρίσεων, αλλά και διότι υπήρξαν από τις βασικότερες φύτρες μιας ισχυρότατης αλληλεγγύης που ήταν σημαντικό στοιχείο του εργατικού κινήματος στην πόλη από το Μεσοπόλεμο και ύστερα, όπως θα εξετάσουμε παρακάτω.

Εύκολα μπορεί κανείς να αντιληφθεί ότι πέραν του στοιχείου της εντοπιότητας ο χώρος είναι επίσης έντονα ταξικά διαχωρισμένος και το ίδιο φυσικά ισχύει και για το μέγεθος των σπιτιών. Όπως είδαμε νωρίτερα οι εργατικές κατοικίες σπάνια ξεπερνούσαν τα 1-2 δωμάτια, σε αντίθεση με τα σπίτια των ελεύθερων

⁵⁴ Ο.π., σελ. 50

⁵⁵ Φωτεινή Ορφανού, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου: 1900-1930*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2002, σελ. 61-62

⁵⁶ Ο.π., σελ. 57-58.

επαγγελματιών και του υπαλληλικού προσωπικού που συνήθως αποτελούνταν από 3-4 δωμάτια⁵⁷. Τα σπίτια των διευθυντικών στελεχών (όσοι βέβαια από αυτούς κατοικούσαν στο Λαύριο και όχι στο παραθεριστικό Σούνιο ή την Αθήνα) ήταν ως επί το πλείστον μεγάλα νεοκλασικά, τα περισσότερα από τα οποία σώζονται ακόμα, κυρίως στη συνοικία της Αγίας Παρασκευής.

Η πρακτική ανέγερσης κατοικιών είναι μία από αυτές που καθορίζουν το χαρακτήρα της πόλης ως *company-town*. Με τον όρο αυτό εννοούμε τις πόλεις που δημιουργούνται για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες μιας εκτεταμένης βιομηχανικής επιχείρησης ή συγκεκριμένων εργασιών, όπως η πραγμάτωση ενός μεγάλου έργου (π.χ. διώρυγα του Σουέζ), γνωστές και ως πόλεις μανιτάρια. Στην πρώτη περίπτωση που είναι και η περισσότερο συνηθισμένη και μακρόχρονη η Εταιρεία (ή οι δύο εταιρείες στην περίπτωση του Λαυρίου) κυριαρχεί όχι μόνο στην οικονομική ζωή της πόλης η οποία περιστρέφεται γύρω από αυτήν, αλλά και σε κοινωνικό, πολιτικό και θεσμικό επίπεδο. Είναι ακόμα υπεύθυνη για τη δημιουργία υποδομών στην πόλη, που θα εξασφαλίζουν την απρόσκοπτη και υψηλού επιπέδου λειτουργία των εργασιών της. Τέλος, φροντίζει για την ύπαρξη των όποιων κοινωνικών παροχών, τείνοντας να υποκαταστήσει το κράτος και σε αυτό τον τομέα. Το τελευταίο έχει τουλάχιστον αναιμική παρουσία στην εν λόγω περιοχή, ενώ παράλληλα περιορίζεται η δυνατότητα ανάληψης πρωτοβουλιών από τους κατοίκους της⁵⁸.

Τα παραδείγματα που επιβεβαιώνουν αυτό το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας στο πεδίο που ερευνούμε είναι πλείστα. Στις δημοτικές εκλογές η κάθε μία από τις δύο εταιρείες κατέβαζε τον υποψήφιο της, μέχρι και το 1907, οπότε συνασπίζονται απέναντι στον υποψήφιο του Σωματίου Εργατών, με ιδιαίτερη επιτυχία και αμφιλεγόμενα μέσα⁵⁹. Για την καταστολή εργατικών διεκδικήσεων χρησιμοποιείται και ιδιωτική αστυνομική δύναμη της ΓΕΜΛ, όπως αναφέρεται στις μαρτυρίες του Τύπου από τις απεργίες των ετών 1882, 1887 και 1896, που θα διερευνήσουμε στη συνέχεια⁶⁰. Επίσης η Hilarion-Serpiery-Roux νωρίτερα είχε μισθώσει σώμα στρατιωτικών στην Καμάριζα και τα Εργαστήρια, με επικεφαλής τον Ισπανό

⁵⁷ Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, *Κοινωνικό διαστρωμάτωση και οργάνωση του χώρου στο Λαύριο (1870-2000)*, Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, εκδ. Εταιρεία Μελετών ΝΑ. Αττικής, επιμ. Χάρης Μπαμπούνης, Καλύβια 2004, σελ. 38

⁵⁸ Φωτεινή Ορφανού, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου: 1900-1930*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2002, σελ.45-46

Τίτσα Καλόγρη, *Η Συμβολή της Εταιρείας των Μεταλλουργείων του Λαυρίου στη Δημιουργία και την Ανάπτυξη της πόλης του Λαυρίου*, Πρακτικά Ε' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, επιμ. Λευτέρης Βεκρής- Ευανθία Σίμου, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Παιανίας, Παιανία 1994, σελ. 305-321

⁵⁹ Γεωργία Πετράκη, *Το Σωματείο Εργατών- Μεταλλευτών Λαυρίου: 1911-1919*, Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, επιμ. Πέτρος Φιλίππου-Αγγέλου, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1988, σελ. 276-7

⁶⁰ Φωτεινή Ορφανού, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου: 1900-1930*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2002, σελ.168-206

αξιωματικό Aguirre⁶¹. Ακόμα από το 1890 ως και το 1912, όπου πρώτα παρατηρείται ένα μεγάλος κύκλος ανάπτυξης και μετά το 1900 τα πρώτα σημάδια της μεταλλευτικής κρίσης και ο οικονομικός αποκλεισμός της χώρας, η Ελληνική Εταιρεία προσφεύγει στην κυκλοφορία τοπικού νομίσματος, με το οποίο πλήρωνε τους εργάτες της⁶². Με αυτά μπορούσαν να αγοράσουν είδη πρώτης ανάγκης μόνο από τα τοπικά μαγαζιά, ορισμένα από τα οποία ελέγχονταν από τις ίδιες τις Εταιρείες (οι λεγόμενες κοοπερατίβες). Η δημιουργία υποδομών εκφράστηκε κυρίως με την παροχή ύδρευσης, ηλεκτροδότησης, τηλεφώνου από αυτές⁶³ και την κατασκευή όπως αναφέραμε μίας εκ των πρώτων σιδηροδρομικών γραμμών στη χώρα, που συνέδεε την Αθήνα με το Λαύριο (είχε προηγηθεί η κατασκευή σιδηροδρόμου ανάμεσα σε Λαύριο και Καμάριζα αυστηρά για τη μεταφορά μεταλλευμάτων). Το Λαύριο ήταν και η πρώτη πόλη της Ελλάδας που είχε τηλέφωνο (1882) και ηλεκτρικό ρεύμα (1887). Φρόντισαν επίσης για την ανέγερση κάποιων στοιχειωδών νοσοκομειακών μονάδων για τους εργαζόμενους τους, σχολείων ελληνικών και ιταλικών (η Λαυρεωτική στην αυγή του 20^{ου} αιώνα είχε 12 σχολεία εκ των οποίων τα μισά άνηκαν σε ιδιώτες)⁶⁴ και την ίδρυση πολιτιστικών συλλόγων, ταυτόχρονα με χώρους μαζικής διασκέδασης, που σε κάποιες περιπτώσεις ήταν ταξικά μεικτοί και άλλοτε οριοθετημένοι.

Η πολιτιστική ζωή της πόλης ήταν αρκετά πλούσια για τα δεδομένα της Ελλάδας την εποχή εκείνη και οι σημαντικότεροι εκπρόσωποί της ήταν η φιλαρμονική 'Ευτέρπη', που ιδρύθηκε το 1893 από τη ΓΕΜΛ με αρχιμουσικό τον Francesco Nicolini (οι Ιταλοί έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη σύσταση της πρώτης αυτής φιλαρμονικής της πόλης) και το 1894 η 'Φιλαρμονική της Εταιρείας Φιλόμουσων' από την Εταιρεία Μεταλλουργείων του Λαυρίου. Η δεύτερη συμμετείχε μαζί με άλλες ελληνικές φιλαρμονικές στις τελετές των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896, ενώ πήρε το δεύτερο βραβείο στη Μεσολυμπιάδα του 1906, πίσω μόνο από τη Φιλαρμονική της Κέρκυρας. Τη δεύτερη θέση κατέκτησε και η Φιλαρμονική 'Ευτέρπη' σε διαγωνισμούς το 1900 και το 1901⁶⁵. Στο κτίριο της Ευτέρπης λειτουργούσε και χοροδιδασκαλείο, ενώ λάμβαναν χώρα διάφορες εκδηλώσεις και γιορτές, συνήθως χωριστές για τους εργάτες και το ανώτερο προσωπικό, τουλάχιστον πριν το Μεσοπόλεμο. Οι μουσικοί εξασφάλιζαν από τις Εταιρείες

⁶¹ Γιώργος Ν. Δερμάτης, *Λαύρειο Το Μαύρο Φως*, εκδ. Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου (Ε.Μ.Π.), Λαύριο 2003, σελ. 123

⁶² Τίτσα Καλόγηρη, *Η Συμβολή της Εταιρείας των Μεταλλουργείων του Λαυρίου στη Δημιουργία και την Ανάπτυξη της πόλης του Λαυρίου*, Πρακτικά Ε' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, επιμ. Λευτέρης Βεκρής- Ευανθία Σίμου, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Παιανίας, Παιανία 1994, σελ. 314

⁶³ Φωτεινή Ορφανού, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου: 1900-1930*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2002, σελ. 47

⁶⁴ *Ο.π.*, σελ. 52-53

⁶⁵ Βάσω Κιούση, *Φιλαρμονικές και χορωδίες του Λαυρίου (1872-2002)*, Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, εκδ. Εταιρεία Μελετών ΝΑ. Αττικής, επιμ: Χάρης Μπαμπούνης, Καλύβια 2004, σελ. 264-6

ολιγόωρες άδειες από την εργασία τους για πρόβες 3 φορές την εβδομάδα. Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις δύο Εταιρείες εμφανιζόταν εξαιρετικά τεταμένος και σε αυτό το πεδίο, με αποτέλεσμα να αναζητούν ικανότατους μουσικούς στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, εξασφαλίζοντάς τους υψηλούς μισθούς, λιγότερο επίπονη εργασία και ικανοποιητικής ποιότητας στέγαση⁶⁶. Τα παραπάνω επιβεβαιώνουν την κυριαρχία των Εταιρειών και στον πολιτιστικό τομέα την εποχή εκείνη.

Οι εργατικές κινητοποιήσεις του 19ου αιώνα

Με το σφιχτό εναγκαλισμό των Εταιρειών σε όλες τις πτυχές της ζωής της νεαρής πόλης, το βρεφικό στάδιο του εργατικού κινήματος στη χώρα γενικότερα και τη συνείδηση των Ελλήνων εργατών καθορισμένη σε μεγάλο βαθμό από τις αγροτικές καταβολές, οι διεκδικήσεις στο Λαύριο του 19^{ου} αιώνα βρίσκονταν σε ανώριμη ακόμα φάση.

Η πρώτη σημαντική απεργία πραγματοποιείται το 1883, χωρίς ωστόσο να έχουμε αρκετά στοιχεία για τα αιτήματα και τα γεγονότα που τη συνόδεψαν. Άλλη μία σημαντική απεργία πραγματοποιείται το 1887 με βασικά αιτήματα α) την αύξηση των μεροκάματων, β) την πρόληψη εκ μέρους της Εταιρείας και τη δημιουργία έργων που θα εγγυώνται την ασφάλεια των εργατών και γ) την καθιέρωση της Κυριακής αργίας⁶⁷. Η κυβέρνηση θα στείλει 120 στρατιώτες στην πόλη και θα ακολουθήσει πραγματική μάχη μεταξύ αυτών και των εργατών που θα μετρήσουν 3 νεκρούς και περίπου 10 τραυματίες. Εν τέλει η απεργία θα λήξει μετά από μία εβδομάδα με τους απεργούς να κερδίζουν δύο δεκάρες αύξηση, που αντιστοιχούσε σχεδόν στο 8% του ημερομίσθιου τους⁶⁸. Στις δύο αυτές κινητοποιήσεις και κυρίως στην πρώτη, σημαντικό ρόλο έχουν οι αλλοδαποί εργάτες και περισσότερο οι ιταλικής καταγωγής. Αυτοί, όπως προειπώθηκε είχαν πρότερη εμπειρία στη βιομηχανική εργασία και ήταν επιπλέον φορείς σοσιαλιστικών και αναρχικών αντιλήψεων που ήταν αρκετά διαδεδομένες στην πατρίδα τους⁶⁹.

Στη μεγάλη απεργία του 1896 όμως δεν θα ισχύσει το ίδιο, αφού εκεί θα πρωταγωνιστήσουν κυρίως οι Λιδωρικιώτες και οι Κρητικοί εργάτες και δευτερευόντως οι Λάκωνες και οι Ευβοιώτες. Αυτό πιθανότατα να εξηγείται από το γεγονός ότι με τη συρροή όλο και περισσότερων ιθαγενών εργατών από όλα τα

⁶⁶ Ο.π.

⁶⁷ Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1972, σελ. 35-6

⁶⁸ Φωτεινή Ορφανού, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου: 1900-1930*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2002, σελ. 173-4

⁶⁹ Ο.π., σελ.171

μέρη της χώρας την περίοδο εκείνη, οι αλλοδαποί ως αρχαιότεροι στην Εταιρεία και περισσότερο ειδικευμένοι απολάμβαναν υψηλότερου μισθού και προνομίων γενικότερα. Ωστόσο βασιζόμενη στο εύρος και τη σφοδρότητα των γεγονότων, ούτε αυτοί θα πρέπει να εργάστηκαν.

Συνοπτικά, οι εργάτες ξεκίνησαν την απεργία τους ζητώντας α) αύξηση του ημερομισθίου με παράλληλη κατάργηση των εργολάβων, β) οικοδόμηση εκ μέρους της Εταιρείας νοσοκομείου και γενικότερη δημιουργία υποδομών υγειονομικής περίθαλψης, γ) κατάργηση της επιβολής ποινών σε όσους δεν παρουσιάζονται εντός της πρώτης ώρας έναρξης των μεταλλευτικών εργασιών και δ) παροχή κατοικιών εκ μέρους της Εταιρείας σε όσους εργάτες μέχρι τότε δεν δικαιούνταν.

Το πρώτο αίτημα στην ουσία αφορά την απολαβή εκ μέρους των εργαζόμενων ολόκληρου του μεροκάματου που δινόταν από την Εταιρεία στους εργολάβους που τους προσλάμβαναν, που θα εξασφαλιζόταν με την κατάργηση του εν λόγω θεσμού. Ο λογισμός τους άλλωστε ως προσωπικό της Εταιρείας θα τους παρείχε πρόσβαση στα δικαιώματα στα οποία με τα άλλα δύο αιτήματα διεκδικούσαν. Η φύση λοιπόν των παραπάνω διεκδικήσεων δεν δείχνει εκ μέρους των εργατών τη διάθεση να αντιτεθούν στο κυρίαρχο μοντέλο και το ρόλο των Εταιρειών σε αυτό. Αντίθετα εξετάζοντας το δεύτερο και το τέταρτο αίτημα, φαίνεται ότι αποδέχονται την κηδεμονία των επιχειρήσεων στο χώρο και επιθυμούν να ενταχθούν βαθύτερα σε αυτό το πλέγμα, μέσα από την εξασφάλιση παροχών. Στο τρίτο αίτημα από την άλλη, πέρα από την ιδιαίτερη σκληρότητα και την εξουθένωση που προκαλούσε στους εργάτες το εξοντωτικό ωράριο και τους καθιστούσε ανίκανους να είναι σε σωματική κατάσταση να εργαστούν τηρώντας το, βλέπουμε ενδεχομένως και την αδυναμία των πρώην χωρικών να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις της προγραμματισμένης βιομηχανικής εργασίας. Επιβεβαιώνεται έτσι και η υπόθεση μας για τις δυσκολίες ένταξης των Ελλήνων εργατών σε αυτό το πλαίσιο.

Παρά λοιπόν την πρωτοφανή βιαιότητα των γεγονότων και τη δράση της αναρχικής ομάδας «Κόσμος» και του Σοσιαλιστικού Συλλόγου του Σταύρου Καλλέργη στην περιοχή, που σίγουρα επηρέασαν και συνετέλεσαν στο ξέσπασμα της απεργίας έχουμε περισσότερο τα συμπτώματα μίας αυθόρμητης εργατικής εξέγερσης, παρά την έκφραση ενός ώριμου πολιτικά κινήματος. Ο Σύλλογος του Καλλέργη μπορεί στο Λαύριο να είχε τμήμα με πάνω από 100 μέλη και 35 συνδρομητές στην εφημερίδα του, όμως η δυναμική του αυτή περιοριζόταν κυρίως στα μικρομεσαία και μεσαία στρώματα της πόλης, λόγω της ασκούμενης τρομοκρατίας εκ μέρους των Εταιρειών και του χαμηλού μορφωτικού επιπέδου του εργατικού προσωπικού⁷⁰. Η υποχωρητική στάση των συλληφθέντων απεργών στη

⁷⁰ Γιώργος Ν. Δερμάτης, *Ο Κεντρικός Σοσιαλιστικός Σύλλογος του Σταύρου Καλλέργη και η δράση του στο Λαύριο (1890-1902)*, Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, εκδ. Εταιρεία Μελετών ΝΑ. Αττικής, επιμ: Χάρης Μπαμπούνης, Καλύβια 2004, σελ. 131-143

δίκη που ακολούθησε άλλωστε⁷¹, έρχεται σε αντίθεση με αυτήν της απεργιακής επιτροπής του 1929 –τα γεγονότα αυτά θα τα εξετάσουμε στη συνέχεια- αλλά και αντίστοιχων περισσότερο πολιτικοποιημένων κινημάτων στην Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες την ίδια περίοδο⁷². Υπήρξε ωστόσο ένα προμήνυμα και μία προετοιμασία του εδάφους για όσα θα ακολουθούσαν.

Τα γεγονότα του 1896 θα ακολουθήσουν άλλες μικρότερης έκτασης απεργιακές κινητοποιήσεις, ώσπου το 1906 το κυρίως φιλανθρωπικού- χριστιανικού χαρακτήρα Σωματείο Αλληλοβοήθειας η «Μέλισσα», θα μετεξελιχθεί στο «Σωματείο Εργατών-Μεταλλευτών Λαυρίου», που αν και κατά πάσα πιθανότητα είχε αμιγώς εργατική σύνθεση⁷³, θα επιλέξει για προέδρους του το πρώτο αυτό διάστημα ανθρώπους του εν γένει σοσιαλιστικού ή σοσιαλδημοκρατικού χώρου, μεσοαστικής ταξικής αναφοράς. Μάλιστα αυτοί συμμετέχουν και ως υποψήφιοι των εργατών στις δημοτικές εκλογές, σπάζοντας το μέχρι τότε μονοπώλιο των δύο Εταιρειών σε αυτό τον τομέα, που κατεβάζουν τότε κοινό υποψήφιο προκειμένου να τους αντιμετωπίσουν⁷⁴.

⁷¹ Γεωργία Πετράκη, *Η μονογραφία μιας απεργίας μέσα από τον εθνικό Τύπο- Η απεργία των μεταλλωρύχων της Καμάριζας τον Απρίλη του 1896*, Πρακτικά Δ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια Αττικής 1993, σελ. 151-5

⁷² Το εργατικό κίνημα στις ΗΠΑ

⁷³ Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1972, σελ. 42

⁷⁴ Γεωργία Πετράκη, *Το Σωματείο Εργατών-Μεταλλευτών Λαυρίου: 1911-1919*, Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, επιμ. Πέτρος Φιλίππου-Αγγέλου, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1988, σελ. 277-8

Η ΑΝΟΙΧΤΗ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΤΟΥ ΚΥΡΙΑΡΧΟΥ ΜΟΝΤΕΛΟΥ- ΑΙΤΙΕΣ ΚΑΙ ΜΕΣΑ

Η περίοδος του Μεσοπολέμου θα αποδειχθεί εξαιρετικής ιστορικής σημασίας για την πόλη του Λαυρίου. Είναι η μεταβατική περίοδος στη διάρκεια της οποίας θα αρχίσει σταδιακά να αποδομείται το κυρίαρχο μέχρι τότε πολιτικό, κοινωνικό και ιδεολογικό πλαίσιο στην πόλη. Η διαδικασία αυτή λαμβάνει χώρα τόσο εξαιτίας αντικειμενικών οικονομικών γεγονότων και αλλαγών, όσο και νεωτεριστικών χαρακτηριστικών, που εμφανίζονται για πρώτη φορά στην ελληνική κοινωνία, ψήγματα ορισμένων από αυτά βλέπουμε και νωρίτερα στο Λαύριο. Επίσης, έχουμε και τη δράση των υποκειμένων της ιστορίας, δηλαδή των ανθρώπων, με τις κάθε φορά 'επιθυμίες' τους που σε μεγάλο βαθμό καθορίζουν την πορεία και ίσως την επιβίωση της πόλης.

Η οικονομική κρίση των μεγάλων εταιρειών

Η Ελληνική Εταιρεία βάσιζε όπως είδαμε τη λειτουργία της σχεδόν αποκλειστικά στην εκμετάλλευση των αρχαίων σκωριών και εκβολάδων. Όταν αυτές άρχισαν να εξαντλούνται ξεκίνησε και η αντίστροφη μέτρηση για την παύση των εργασιών της. Ήδη το 1917 είχε προβεί σε αθρόες απολύσεις μειώνοντας το προσωπικό της σε 224 άτομα, από 1.000 που απασχολούσε το 1912 και 2.559 όταν έφθασε στη μεγαλύτερη ακμή της το 1899⁷⁵. Η ΓΕΜΛ θα αντιμετωπίσει και αυτή με τη σειρά της κρίση με τον πόλεμο και το ναυτικό αποκλεισμό της Νότιας Ελλάδας το 1917, μετά από αυτά όμως θα σημειώσει νέα οικονομική ανάκαμψη, η οποία θα ανακοπεί πάλι τα έτη 1928-29 με τη μεταλλευτική και ακόλουθα την παγκόσμια καπιταλιστική κρίση⁷⁶. Τότε, παρά τις μεγάλες αντιδράσεις θα προχωρήσει σταδιακά στην απόλυση πάνω από 1000 εργαζομένων σε βάθος 5ετίας.

Το Λαύριο είχε όμως ήδη περιέλθει σε οικονομικό μαρασμό τουλάχιστον από τα τέλη του 1927, όπως μαρτυρά 5ημερο αφιέρωμα της εφημερίδας *Εμπρός* τον Ιανουάριο του επόμενου έτους. Η ουσιαστική διακοπή της λειτουργίας της Εταιρείας Μεταλλουργιών Λαυρίου και η συρρίκνωση των εργασιών της Γαλλικής, είχαν ήδη καταστήσει την πόλη, φάντασμα του παλιού εαυτού της. Η πτώση των μεταλλευτικών εργασιών έχει ως άμεση επίπτωση και την παράλληλη παρακμή του

⁷⁵ Γιώργος Ν. Δερμάτης, *Λαύρειο Το Μαύρο Φως*, εκδ. Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου (Ε.Μ.Π.), Λαύριο 2003, σελ. 282

⁷⁶ Αθανασία Μαρκουλή-Μποντιώτη, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου*, εκδ. Αναπτυξιακός Σύνδεσμος Λαυρεωτικής, Λαύριο 2010, σελ. 202

λιμανιού, παρά τις εξαιρετικές για τα δεδομένα της Ελλάδας της εποχής, υποδομές του. Οι συντριπτικά περισσότεροι από τους εκατοντάδες φορτοεκφορτωτές της προηγούμενης περιόδου, βιώνουν μακρά ανεργία. Αυτή είχε ανέβει σε δυσθεώρητα επίπεδα και οι περισσότεροι από όσους εργάζονταν ακόμα στα μεταλλεία, το έκαναν με εξαιρετικά επαχθείς συνθήκες, αφού το 8ωρο δεν είχε ακόμα εφαρμοστεί ολοκληρωτικά, όπως επίσης και η κυριακάτικη αργία. Η εργασία στις στοές ανηλίκων παιδιών έως και 13 ετών εξακολουθούσε, ενώ η αποζημίωση των απολυμένων κυμαινόταν συνήθως σε επιεικώς εξευτελιστικά επίπεδα (500-1000 δραχμές). Το σύννηθες μεροκάματο το 1928 ανερχόταν στις 30 δραχμές, τη στιγμή που ένα καρβέλι ψωμί κόστιζε 10 και ένα πακέτο τσιγάρα 11⁷⁷. Τα ψυχαγωγικά κέντρα εκείνη την περίοδο είναι φυσικά πολύ ελάχιστα, ενώ τα δρομολόγια του τραίνου είχαν μειωθεί δραματικά⁷⁸, για να καταργηθούν μάλιστα για ένα διάστημα το 1928. Πολλοί πρώην εργαζόμενοι αναγκάζονται να εγκαταλείψουν την πόλη.

Οι κάτοικοι του Λαυρίου είχαν λοιπόν βιώσει από το 1917 κιόλας, τις οδυνηρές συνέπειες της εξάρτησής τους αποκλειστικά από την πορεία των μεταλλευτικών εργασιών και της αντίστοιχης αγοράς. Επιπλέον, η ανεργία και η ακραία φτώχεια που συνοδεύουν την περίοδο μετά τη λήξη του πρώτου μεγάλου πολέμου, είχαν σαν συνέπεια τους πρώτους μεγάλους κλονισμούς του πατερναλιστικού μοντέλου, καθώς όπως φέρεται να λέει εργάτης της εποχής «ένας πατέρας δεν αφήνει ποτέ να πεινάσουν, ούτε απολύει τα παιδιά του». Δεν μπορούμε βέβαια να πούμε σε καμία περίπτωση ότι η αφοσίωση και η ευγνωμοσύνη των κατοίκων απέναντι στις δύο εταιρείες και κυρίως τη Γαλλική χάνεται, ωστόσο έχουμε την πρώτη ισχυρή κρίση αυτής της δομής. Η Εταιρεία δεν εκπληρώνει τις υποχρεώσεις της, συνεπώς και η ένδειξη υποταγής ως κομμάτι των υποχρεώσεων του εργάτη δεν καθίσταται καθόλου υποχρεωτική.

Για πρώτη φορά, η μεγάλη ελπίδα της πόλης είναι η εξάπλωση των εργασιών των ναυπηγείων που δημιουργήθηκαν στο λιμάνι του Λαυρίου στην αρχή του Μεσοπολέμου και όχι στην ανάπτυξη των μεταλλείων⁷⁹. Η πόλη βλέπει για πρώτη φορά έναν εναλλακτικό δρόμο ανάπτυξής της. Το αίτημα για παραχώρηση γεωργικών εκτάσεων, που είχε απαλλοτριώσει η Αεροπορική Άμυνα, στους άνεργους μεταλλωρύχους κάνει επίσης την εμφάνισή του⁸⁰.

⁷⁷ *Εμπρός*, 23 Ιανουαρίου- 5 Φεβρουαρίου 1928, Εδώ ήτο Κάποτε το Λαύριον, πολυήμερο αφιέρωμα

⁷⁸ *Ριζοσπάστης*, 1 Φεβρουαρίου 1924

⁷⁹ *Εμπρός*, 23 Ιανουαρίου- 5 Φεβρουαρίου 1928, Εδώ ήτο Κάποτε το Λαύριον, πολυήμερο αφιέρωμα

⁸⁰ *Ο.π.*

Η «είσοδος του Κράτους» στην πόλη

Η διόγκωση της ανεργίας οδηγεί τόσο εργατοτεχνικά σωματεία όσο και τον ίδιο το Δήμαρχο της πόλης, να υποβάλλουν αιτήσεις στην ελληνική κυβέρνηση και στους αρμόδιους υπουργούς, για την κατασκευή ναυπηγείων στο λιμάνι της πόλης ώστε να ανοίξουν νέες θέσεις εργασίας και για την εφαρμογή της εργατικής νομοθεσίας.

Τη δεκαετία του 1920 συναντάμε καθαρά διατυπωμένες τις πρώτες αιτήσεις για παρέμβαση του κράτους τόσο από πλευράς εργαζομένων, όσο και από πλευράς των επίσημων δημοτικών αρχών. Οι επισκέψεις αρμόδιων υπουργών και σημαντικών κρατικών αξιωματούχων προκειμένου να διαπιστώσουν ιδίοις όμμασι την τραγική κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει η πόλη και να λάβουν μέτρα για την επανάκαμψη της οικονομίας της, πληθαίνουν σημαντικά. Στις 27 Ιανουαρίου του 1928 θα επισκεφθεί αρχικά την πόλη ο υπουργός Οικονομίας, μετά από υπόμνημα που του υποβλήθηκε από το Δημοτικό Συμβούλιο 15 ημέρες νωρίτερα και θα ακούσει το δήμαρχο και γιατρό της ΓΕΜΛ Κωνσταντίνο Πλειώνη να του επισημαίνει ότι το Λαύριο δεν θα μπορέσει να επιβιώσει αν παραταθεί η επικρατούσα κατάσταση. Ο Πλειώνης τονίζει ότι είναι ανάγκη η κυβέρνηση να επέμβει προκειμένου να εξασφαλίσει τις αποζημιώσεις των εργαζομένων και να βοηθήσει τα Ναυπηγεία, που είναι η βασική ελπίδα της πόλης. Βασικό αίτημα για την ανάπτυξη των ναυπηγείων είναι η ανάθεση επισκευής σε αυτά άλλων τεσσάρων αντιτορπιλικών του ελληνικού στόλου, πέρα των πρώτων δύο που τους είχε ανατεθεί. Επίσης στη συγκεκριμένη ομιλία διατυπώνεται ίσως για πρώτη φορά επίσημα, η σκέψη για τουριστική εκμετάλλευση της περιοχής, λόγω της εγγύτητας της με την Αθήνα και τις εξαιρετικές –τουλάχιστον τότε- παραλίες της⁸¹. Μία ιδέα που θα αργήσει να υλοποιηθεί.

Δύο ημέρες αργότερα κατέφθασε στην πόλη ο υπουργός Γεωργίας Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Όπως είχε σημειώσει ο πρόεδρος του σωματείου των εργατών Σαλίκος στην επίσκεψη του Βελέντζα, οι κάτοικοι της πόλης υπολόγιζαν πολύ σε αυτόν εξαιτίας του γεγονότος ότι ήταν πρόεδρος εργατοαγροτικού κόμματος. Έτσι τον υποδέχθηκαν σε ογκώδη συγκέντρωση και στη συνέχεια κατευθύνθηκε προς το δημαρχείο όπου προέδρευσε συνεδρίασης με αντιπροσώπους εργατικών και υπαλληλικών οργανώσεων, μαζί με το Δημοτικό Συμβούλιο. Οι Λαυριώτες ζήτησαν μεταξύ άλλων αύξηση των ημερομισθίων των μεταλλωρύχων, τον διακανονισμό των ορίων των καλλιεργήσιμων γαιών και τη δημιουργία ταμείου συντάξεως εργατών. Κοινό και σημαντικότερο αίτημα όλων των φορέων και κυρίως του δημάρχου όμως ήταν η ενίσχυση του νέου ναυπηγείου με την επισκευή και άλλων πλοίων, σημείο στο οποίο βρήκαν σύμφωνο τον πρώην ηγέτη των Κοινωνολόγων⁸².

⁸¹ Ο.π.

⁸² Εμπρός, 30 Ιανουαρίου 1928, Επίσκεψη Παπαναστασίου στο Λαύριο

Οι αρχηγοί των περισσότερων κοινοβουλευτικών κομμάτων της εποχής επισκέφθηκαν την πόλη το αμέσως επόμενο διάστημα.

Αν όμως οι δημοτικοί άρχοντες θεωρούσαν την παρέμβαση του κράτους ως αναγκαία για την επιβίωση της πόλης, λόγω της μαζικής φυγής των άνεργων μεταλλωρύχων, οι εργάτες και το Σωματείο τους, έβλεπαν στην κυβέρνηση των Φιλελευθέρων και την εγγυητική δύναμη που θα εξασφάλιζε την εφαρμογή της εκσυγχρονιστικής εργατικής νομοθεσίας της πρώτης δεκαετίας της πρωθυπουργίας του Βενιζέλου. Στην αλληλογραφία του Σωματείου τη δεκαετία του 1910 βρίσκουμε αρκετές επιστολές προς τον Πρωθυπουργό, όπου εκδηλώνεται μεγάλος θαυμασμός για την εθνική και φιλεργατική πολιτική του⁸³. Στις 25 Οκτωβρίου του 1923 μάλιστα, τα Σωματεία Εργατών Λαυρίου τάσσεται στο πλευρό του κινήματος Πλαστήρα και αποδοκιμάζει το «προδοτικό αντεπαναστατικό κίνημα» του Ι. Παναγιωτόπουλου⁸⁴.

Στην αμέσως επόμενη δεκαετία αντιπρόσωποι του σωματείου επισκέπτονται συχνά τους αρμόδιους υπουργούς, ζητώντας το Νοέμβριο του 1923 να εφαρμοστεί στα μεταλλεία του Λαυρίου η σύμβαση 8ωρου της Ουάσιγκτον, που ίσχυσε από τον Ιανουάριο του επόμενου έτους για τις εξορυκτικές εργασίες⁸⁵, να ιδρυθεί Ταμείο Συντάξεων⁸⁶, να αυξηθούν τα ημερομίσθια⁸⁷, να αποζημιωθούν οι απολυμένοι⁸⁸ και να εφαρμοστεί ο νόμος ΒΩΜΑ για την ασφάλεια των εργαζομένων. Το σημαντικότερο γεγονός που όμως σηματοδοτεί την παρέμβαση του κράτους στην company town, για την επίλυση διαφορών λαμβάνει χώρα τον Απρίλιο του 1918. Τότε, οι εκφορτωτές καλαμίνες και τσίγκου στο λιμάνι θα απεργήσουν ζητώντας αύξηση του ημερομισθίου τους. Ο Φερδινάνδος Σερπιέρι θα απαντήσει με την αντικατάστασή τους από Γάλλους ναύτες και ο Υπουργός Εθνικής Οικονομίας θα παρέμβει, αποσύροντας τους τελευταίους και ικανοποιώντας το αίτημα των απεργών⁸⁹. Να σημειωθεί ότι η χαρακτηριστική προσήλωση της ηγεσίας του σωματείου στις επισκέψεις σε κυβερνητικούς εκπροσώπους και στις παραδόσεις υπομνημάτων, θα σχολιαστεί από την κομμουνιστική αντιπολίτευση του συνδικάτου ως «προσπάθεια των ρεφορμιστών να περιορίσουν το κίνημα στα σκαλιά του υπουργείου»⁹⁰.

⁸³ Γεωργία Πετράκη, *Το Σωματείο Εργατών- Μεταλλευτών Λαυρίου: 1911-1919*, Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, επιμ. Πέτρος Φιλίππου-Αγγέλου, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1988, σελ.292-296

⁸⁴ *Εμπρός*, 25 Οκτωβρίου 1923

⁸⁵ *Εμπρός*, 23 Νοεμβρίου 1923

⁸⁶ *Ριζοσπάστης*, 12 Ιανουαρίου 1928

⁸⁷ *Ο.π.*, 5 Αυγούστου 1925

⁸⁸ *Ο.π.* 27 Αυγούστου 1927

⁸⁹ Άννα Δήμα-Ελευθερία Ανδρέου, *Ιστορική Προσέγγιση του Εργατικού Κέντρου Λαυρίου την Περίοδο 1950-1986*, Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, επιμ. Πέτρος Φιλίππου-Αγγέλου, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1988, σελ. 236

⁹⁰ *Ριζοσπάστης*, 2 Σεπτεμβρίου 1927

Η επιρροή των Φιλελεύθερων στο Λαύριο άλλωστε είναι έντονη και αυτό το ενισχύει η έλευση των προσφύγων από την Κωνσταντινούπολη και τη Μικρά Ασία που αποτελούσαν πλέον το 20% των κατοίκων της πόλης⁹¹. Οι μικρασιάτες πρόσφυγες της Λαυρεωτικής δεν δείχνουν να διαφέρουν σημαντικά από τους υπόλοιπους συμπατριώτες τους ως προς την πολιτική τους τοποθέτηση και τάσσονται στην πλειοψηφία τους στο πλευρό του βενιζελισμού. Σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920 και ως το 1936 στις εθνικές εκλογές, οι Φιλελεύθεροι συγκεντρώνουν ποσοστό πολύ μεγαλύτερο του πανελλαδικού τους, φθάνοντας στο εντυπωσιακό 75% το 1928. Ενδεικτικά και για την καλύτερη εικόνα του αναγνώστη παρατίθενται συγκριτικά τα ποσοστά που έλαβαν τα υποψήφια κόμματα στη Λαυρεωτική και στο σύνολο της επικράτειας σε δύο εκλογικές αναμετρήσεις⁹²:

9.8.1928

ΚΟΜΜΑΤΑ	ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑ	ΛΑΥΡΕΩΤΙΚΗ
Φιλελεύθεροι	61,02	74,93
Λαϊκοί	23,94	16,08
Ανεξάρτ. Βασιλόφρονες	3,79	6,02

23.9.1932

ΚΟΜΜΑΤΑ	ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑ	ΛΑΥΡΕΩΤΙΚΗ
Φιλελεύθεροι	33,42	46,19
Λαϊκοί	33,80	40,54
Αγροτικό- Εργατικό	5,89	3,88
Ενιαίο Μέτωπο (ΚΚΕ)	4,97	7,98

Στο δημοψήφισμα μάλιστα του Απριλίου του 1924, 896 Λαυριώτες τάσσονται υπέρ της αβασίλευτης Δημοκρατίας, ενώ 261 υπέρ της βασιλευόμενης⁹³. Δεδομένη είναι επίσης η φιλοβενιζελική κατεύθυνση της μεγάλης πλειοψηφίας των μελών της

⁹¹Τίτσα Καλόγρη, Η Συμβολή της Εταιρείας των Μεταλλουργείων του Λαυρίου στη Δημιουργία και την Ανάπτυξη της πόλης του Λαυρίου, Πρακτικά Ε' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, επιμ. Λευτέρης Βεκρής- Ευανθία Σίμου, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Παιανίας, Παιανία 1994, σελ. 320

⁹²Χάρης Μπαμπούνης, Αναφορά στα αποτελέσματα των Βουλευτικών Εκλογών 1928-1936 στη Λαυρεωτική και στα Μεσόγεια, Πρακτικά Α' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, επιμ. Πέτρος Φιλίππου-Αγγέλου, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1985, σελ. 141-160

⁹³Εμπρός, 14 Απριλίου 1924

διοίκησης του Σωματείου Εργατών-Τεχνιτών όπως είδαμε, μέχρι και την καθαίρεση τους από την απεργιακή επιτροπή το Φεβρουάριο του 1929.

Οι κυβερνήσεις Βενιζέλου όντως παρεμβαίνουν για τη μερική εφαρμογή του 8ωρου και του νόμου ΒΩΜΑ, ιδρύουν όπως αναφέρθηκε Ναυπηγεία προς απασχόληση των άνεργων του Λαυρίου, ενώ στην απεργία του 1929 που θα αναλύσουμε σε λίγο θα κρατήσουν αρχικά ένα διαμεσολαβητικό ρόλο ανάμεσα στην Εταιρεία και τους απεργούς, Στη συνέχεια θα σκληρύνει τη στάση της απέναντι στους δεύτερους με τη σύλληψη της απεργιακής επιτροπής, την αρχική δική της αδιαλλαξία στο αίτημα των απεργών για απελευθέρωση της, αλλά και τέλος την άφιξη του ίδιου του Βενιζέλου στην πόλη⁹⁴. Εκεί, με ομιλία του από το μπαλκόνι του παλιού δημαρχείου στην πλατεία, ανακοίνωσε ότι έκανε δεκτά τα αιτήματα των απεργών και ότι το κράτος παραχώρησε με ευνοϊκές ρυθμίσεις 4000 στρέμματα μοναστηριακής γης στους μεταλλωρύχους του Λαυρίου για την καλλιέργειά τους. Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι τη δεκαετία του 1920 και με αποκορύφωμα τα γεγονότα της απεργίας του 1929 και την αδυναμία της ΓΕΜΛ να την ελέγξει θεσμοθετείται μία μεγαλύτερη παρέμβαση του κράτους στα εσωτερικά της πόλης.

Το αίτημα για παρέμβαση του κράτους για την ενίσχυση της πόλης του Λαυρίου και τη δημιουργία νέων βιομηχανικών μονάδων συνεχώς ισχυροποιείται, αφού η πόλη το 1935, θα φτάσει να κατοικείται μόλις από 5.000 ανθρώπους, ακριβώς τους μισούς απ' ότι 20 χρόνια νωρίτερα⁹⁵. Στις 25/8/1935 θα θεσπιστεί Προεδρικό Διάταγμα που προέβλεπε φορολογικές ελαφρύνσεις για βιομηχανίες εγκατεστημένες στην περιοχή⁹⁶. Σε αυτό το πλαίσιο, το 1939 θα ιδρυθούν από το βιομήχανο Δέδε τα Κλωστήρια Λαυρίου και τον επόμενο χρόνο η Ανώνυμος Κεραμευτική Εταιρεία Λαυρίου. Την πορεία αυτή θα ανακόψει η γερμανική Κατοχή και ο Εμφύλιος.

⁹⁴ Αθανασία Μαρκουλή, *Η μεγάλη απεργία του 1929, Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου*, Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, επιμ. Χ.Ν. Μπαμπούνης, εκδ. Εταιρεία Μελετών ΝΑ. Αττικής, Καλύβια 2004, σελ. 338-340

⁹⁵ Κώστας Πόγκας, *Έρευνα για τη Διάρκεια Ζωής των Κατοίκων του Δήμου Λαυρεωτικής από το 1896 μέχρι το 1987*, Πρακτικά Δ' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, επιμ. Πέτρος Φιλίππου- Αγγέλου, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1993 σελ.721

⁹⁶ Γεωργία Πετράκη, *Από το Χωράφι στο Εργοστάσιο*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 2002, σελ.55

Η ποιοτική διαφοροποίηση του εργατικού κινήματος

Στο προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε ότι το Λαύριο υπήρξε από τις πρώτες πόλεις της Ελλάδας που σημειώθηκαν απεργιακές κινητοποιήσεις στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Το 1906 θα ιδρυθεί το Σωματείο Εργατοτεχνιτών Λαυρίου που θα πάρει τα χαρακτηριστικά που προαναφέραμε. Στη δεκαετία του 1920 θα πραγματοποιηθούν αρκετές απεργιακές κινητοποιήσεις στα μεταλλεία και στο λιμάνι, θα έχουν όμως με δύο μεγάλες εξαιρέσεις κυρίως περιφερειακό χαρακτήρα. Θα αφορούν δηλαδή συγκεκριμένους τομείς της παραγωγής ή συγκεκριμένες μεταλλευτικές στοές χωρίς να πάρουν γενικευμένα χαρακτηριστικά, γεγονός που μπορεί να εξηγηθεί και από τον τοπικιστικό διαχωρισμό που είχε απήχηση και στον καταμερισμό της εργασίας. Από αυτές ξεχωρίζουν η απεργία των εκφορτωτών καλαμίνας και τσίγκου τον Απρίλιο του 1918 και των μαουνιέρηδων που εργάζονταν στις εκφορτώσεις της ΓΕΜΛ ένα μήνα αργότερα. Τον Απρίλιο του επόμενου έτους απέργησαν για μία εβδομάδα 350 τεχνίτες-μεταλλουργοί με αίτημα την αύξηση του ημερομισθίου τους, ενώ άλλη μία σημαντική απεργιακή κινητοποίηση ξεκίνησε στις 27 Ιανουαρίου του 1927⁹⁷.

Οι σημαντικότερες απεργίες όμως από άποψη μαζικότητας και διάρκειας πριν το ξέσπασμά της καπιταλιστικής κρίσης καταγράφονται την άνοιξη του 1921 και τον Ιούλιο του 1923. Στην πρώτη που ξεκίνησε στις αρχές Μαρτίου όπου έλαβε μέρος σημαντικός αριθμός μεταλλωρύχων με αίτημα την αύξηση του ημερομισθίου μόλις αυξανόταν η παγκόσμια τιμή του μολύβδου, διήρκεσε σε πρώτη φάση περίπου ένα μήνα. Η Εταιρεία έκανε δεκτό το αίτημα των εργατών αλλά επαναπροσέλαβε μόνο ένα μέρος των απολυμένων κατά τη διάρκεια της απεργίας. Τότε οι εργαζόμενοι επανέλαβαν τις κινητοποιήσεις τους για την επαναπρόσληψη των συναδέλφων τους. Στην προσπάθειά τους αυτή, που δυστυχώς δεν γνωρίζουμε αν τελικά ευοδώθηκε, είχαν την υλική και ηθική συνδρομή του Εργατικού Κέντρου Αθήνας⁹⁸.

Τον Οκτώβριο του ίδιου έτους οι περισσότερες στοές θα παύσουν ξανά την εργασία τους, απαιτώντας αυτή τη φορά την εφαρμογή του 8ώρου στη βάση της διεθνής σύμβασης που είχε επικυρώσει στη Βουλή η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων το Μάιο του προηγούμενου έτους. Τελικά θα συμβιβαστούν με την καθιέρωση 10ωρης εργασίας, με παράλληλη όμως αύξηση των ημερομισθίων τους κατά 20%. Αργότερα όμως θα επανέλθουν και θα λάβουν υπόσχεση εφαρμογής του, που θα πραγματοποιηθεί με το ειδικό Ν.Δ. στις 20 Μαρτίου του 1924 «Περί εφαρμογής του

⁹⁷ Άννα Δήμα-Ελευθερία Ανδρέου, *Ιστορική Προσέγγιση του Εργατικού Κέντρου Λαυρίου την Περίοδο 1950-1986*, Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, επιμ. Πέτρος Φιλίππου-Αγγέλου, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1988, σελ. 237

⁹⁸ Ο.π.

8ώρου της εργασίας κατά 24ωρον και 48ώρου καθ' εβδομάδα εις τας μεταλλευτικές επιχειρήσεις Λαυρίου»⁹⁹.

Μετά όμως από τις κινητοποιήσεις των αρχών της δεκαετίας του 1920 υπήρξε στασιμότητα εκ μέρους του εργατικού κινήματος και της ηγεσίας του Σωματείου, παρά το γεγονός ότι υπήρχαν σημαντικά ανοιχτά ζητήματα. Η ίδρυση Ταμείου Συντάξεων δεν είχε ακόμα πραγματοποιηθεί, τα μεροκάματα παρά τις αυξήσεις που είχαν κατακτηθεί παρέμεναν ακόμα μακριά από το να εξασφαλίσουν μία αξιοπρεπή διαβίωση αφού ο πληθωρισμός κάλπαζε, οι απολύσεις λόγω και της ύφεσης των μεταλλευτικών εργασιών συνεχίζονταν αθρόες, ενώ το 8ωρο είχε εφαρμοστεί μόνο στις εξορυκτικές εργασίες, αφού η ΓΕΜΛ κατόρθωσε να εξαιρέσει τόσο τους εργαζόμενους που δούλευαν στη διαλογή των μεταλλευμάτων, όσο και τους λιμενεργάτες της.

Παράλληλα, η επιρροή του βενιζελισμού στα συνδικάτα είχε αρχίσει να δημιουργεί σε πανελλαδικό επίπεδο ένα στρώμα εργατικής αριστοκρατίας, απόλυτα προσηλωμένο στη νομιμότητα και στις κυβερνητικές επιταγές. Αυτές οι δυναμικές αποτυπώθηκαν και στο Λαύριο με κύριο εκπρόσωπο τους τον πρόεδρο του Σωματείου Σαλίχο και αρκετά μέλη του διοικητικού του συμβουλίου που ήταν ταυτόχρονα και εργολάβοι της Εταιρείας. Ήδη από το 1924 στελέχη του συνδικάτου θα δυσκολευτούν στη συλλογή συνδρομών από τους μεταλλωρύχους με τους τελευταίους να τις χαρακτηρίζουν ιδιαίτερα υψηλές¹⁰⁰. Το 1927 το Σωματείο αριθμούσε 300 μέλη, κατά πολύ δηλαδή λιγότερα σε σχέση με τα 1.300 που φέρεται να είχε τέσσερα χρόνια νωρίτερα¹⁰¹. Την ίδια περίοδο ο πρόεδρός του θα προχωρήσει με αμφισβητήσιμα μέσα, στη διαγραφή 7 μελών του με την κατηγορία ότι ήταν κομμουνιστές, απόφαση που θα αναγκαστεί να ανακαλέσει λίγους μήνες αργότερα. Η επίσκεψη του προέδρου της ΓΣΕΕ Στρατή το Νοέμβριο του 1926 και του Αλμπέρ Τομάς συνδικαλιστή της Β' Διεθνούς σε δεξίωση της ΓΕΜΛ στις 12 Μαρτίου του 1927, ελάχιστα βελτίωσε την κατάσταση, ιδιαίτερα από τη στιγμή που ο τελευταίος ισχυρίστηκε ότι για τη δημιουργία Ταμείου Συντάξεων θα έπρεπε να συμβάλλουν και οι ίδιοι οι εργαζόμενοι, που ταλαιπωρούνταν ήδη από την ανεργία και την ανέχεια¹⁰².

Η περίοδος του Μεσοπολέμου όμως, σηματοδοτούσε και τη διεύρυνση της εκβιομηχάνισης στη χώρα. Το ελληνικό κράτος με τους Βαλκανικούς Πολέμους θα αποκτήσει παράλληλα νέα εδάφη και πόλεις στις οποίες είχε αναπτυχθεί ένα ευάριθμο αρκετά συνειδητό προλεταριάτο (Θεσσαλονίκη, Καβάλα). Η ταυτόχρονη δημιουργία νέων σημαντικών βιομηχανικών μονάδων κυρίως στον Πειραιά αλλά

⁹⁹ Γιώργος Ν. Δερμάτης, *Λαύρειο Το Μαύρο Φως*, εκδ. Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου (Ε.Μ.Π.), Λαύριο 2003, σελ.463

¹⁰⁰ *Ριζοσπάστης*, 13 Ιουνίου 1924

¹⁰¹ *Ο.π.*, 10 Οκτωβρίου 1927

¹⁰² *Ο.π.*, 13 Μαρτίου 1927

και αλλού θα πληθύνει τις γραμμές της ελληνικής εργατικής τάξης. Οι σοσιαλιστικές ιδέες και οι αντίστοιχες ομάδες που προϋπήρχαν θα βρουν σταθερή πλέον ιδεολογική αναφορά στην Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917 στη Ρωσία και την κοσμοϊστορική σημασία της οικοδόμησης του πρώτου εργατικού κράτους στον κόσμο. Αποτόκος αυτών των διεργασιών θα είναι η ίδρυση του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδας (ΣΕΚΕ) το 1918, που θα μετονομαστεί σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας το 1924.

Το νέο κόμμα αρχικά θα αντιμετωπίσει προβλήματα στη μαζική του διείσδυση στην ελληνική εργατική τάξη λόγω της αντικειμενικής πολιτικής συγκυρίας (Μικρασιατικός πόλεμος), της αρχικής ιδεολογικής διάχυσης των μελών του, αλλά και εξαιτίας της περιορισμένης προλεταριακής εκπροσώπησης στην αρχική του σύνθεση¹⁰³. Ωρίμασε ωστόσο σχετικά γρήγορα και κατόρθωσε μέσα στη δεκαετία του 1920 να διεισδύσει, άλλοτε έντονα και άλλοτε λιγότερο στις οργανώσεις της εργατικής τάξης, όποτε βέβαια δεν δημιουργούσε το ίδιο τέτοιες από το μηδέν. Το 1935 μάλιστα στις βουλευτικές εκλογές θα κερδίσει το 9,5% των ψήφων του εκλογικού σώματος¹⁰⁴.

Στο Λαύριο το ΚΚΕ θα αρχίσει να παρεμβαίνει μέσω της ένωσης των Παλαιών Πολεμιστών με επικεφαλής τον Γεώργιο Δαλέζιο, που εργαζόταν στο λιμάνι ή στις εξορύξεις και στην πορεία και άλλα ικανά στελέχη όπως τους Κάρλη, Γιατράκο, Λεμπέση και άλλους. Σε ότι μας αφορά, ο λόγος του κόμματος στο Λαύριο αποκτά ιδιαίτερη σημασία από τη στιγμή που είναι μία πολιτική και συνδικαλιστική δύναμη που φαίνεται να επηρεάζει σημαντικά την τοπική κοινωνία. Στις εκλογές του 1932 θα πάρει το 8% των ψήφων στη Λαυρεωτική¹⁰⁵ παρά την εκτεταμένη τρομοκρατία, τις διώξεις, την εξόριση¹⁰⁶ και την εξαγορά τοπικών στελεχών του¹⁰⁷, ενώ το 1935 με

¹⁰³ Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, *Δοκίμιο της Ιστορίας του ΚΚΕ (1918-1949)*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2008, σελ. 86-126

¹⁰⁴ *Ο.π.*, σελ. 279

¹⁰⁵ Χάρης Μπαμπούνης, *Αναφορά στα αποτελέσματα των Βουλευτικών Εκλογών 1928-1936 στη Λαυρεωτική και στα Μεσόγεια*, Πρακτικά Α' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, επιμ. Πέτρος Φιλίππου-Αγγέλου, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1985, σελ. 145

¹⁰⁶ Ενδεικτικά από το αρχείο του Ριζοσπάστη μεταφέρουμε τα παρακάτω:

15 Απριλίου 1930, Σύλληψη 10 εργατών κατά τη διάρκεια συγκέντρωσης του Σωματείου στην Καμάριζα

14 Μαΐου 1930, Επιβολή 2,5 μηνών φυλάκισης στο μέλος του ΚΚΕ Γρηγόρη Κάρλη

2 Ιουνίου 1930, Ανάκριση κομμουνιστών εργατών του Λαυρίου από τον αρχιφύλακα Σιγουράκο, προκειμένου να εντοπίσει έγγραφα της Μόσχας

3 Ιουλίου 1930, 20ημερη κάθειρξη για το Θεόδωρο Λεμπέση

17 Σεπτεμβρίου 1930, Νέα σύλληψη Λεμπέση για διακίνηση του Ριζοσπάστη

26 Ιουνίου 1931, η κυβέρνηση εισάγει σε δίκη το σωματείο τεχνιτών- εργατών

13 Αυγούστου 1931, Νέα καταδίκη του τοπικού στελέχους του ΚΚΕ Θεόδωρου Λεμπέση σε 20ημερη κάθειρξη

2 Ιουνίου 1932, Ο αρχιφύλακας Σιγουράκος βιαιοπραγεί εις βάρος προσφυγοπούλας εργάτριας

13 Δεκεμβρίου 1932, Παράνομη σύλληψη και διήμερη κράτηση 5 κομμουνιστών εργατών για μοίρασμα απεργιακών προκηρύξεων

29 Δεκεμβρίου 1933, Έφοδος της Χωροφυλακής σε σπίτια συνδικαλιστών εργατών

την αποχή των Φιλελευθέρων θα φτάσει στο 15%¹⁰⁸ και ταυτόχρονα θα διατηρήσει την πλειοψηφία στο Σωματείο Εργατών-Τεχνιτών που υπάγεται η συντριπτική πλειοψηφία των εργαζόμενων της πόλης από το 1929 ως το 1934, οπότε η φιλελεύθερη αντιπολίτευση θα κερδίσει τις εκλογές¹⁰⁹.

Οι κομμουνιστές λοιπόν αναπτύσσουν ένα λόγο που απέχει παρασάγγας από την κυρίαρχη ακόμα στην πόλη πατερναλιστική ιδεολογία. Η Εταιρεία δεν είναι πλέον σύμφωνα με αυτούς ο 'στοργικός πατέρας' που καλείται παρά τα προβλήματα που κι αυτός αντιμετωπίζει, να φροντίζει τα παιδιά του και να τα σώσει από την πείνα, αλλά ο αντικειμενικός εχθρός, απέναντι στον οποίον οι εργάτες θα πρέπει να αγωνιστούν με κάθε τρόπο ώστε να εξασφαλίσουν μια ζωή με αξιοπρέπεια. Για το σκοπό αυτό δε, θα πρέπει να παραμερίσουν τις τοπικιστικές διαφορές και να προτάξουν το κοινό ταξικό τους συμφέρον, πράγμα που θέτει υπό αμφισβήτηση ένα από τα βασικά θεμέλια, πάνω στα οποία μέχρι τώρα στηριζόταν η πόλη-Εταιρεία. Όση λοιπόν ιδιαίτερη σημασία και αν έχει η μερική θεσμική και ιδεολογική αμφισβήτηση του ρόλου των Εταιρειών ως μοναδικών και αδιαφιλονίκητων ρυθμιστών των πραγμάτων στην πόλη από το κράτος και τους τοπικούς φορείς, έχει διαφορετικά ποιοτικά χαρακτηριστικά από την αναγωγή της σε εχθρό της εργατικής τάξης και τον χαρακτηρισμό της ως τυραννικές, πράγμα που φαίνεται να αποδέχεται λιγότερο ή περισσότερο όλο και μεγαλύτερος αριθμός Λαυριωτών.

Η μεταλλευτική κρίση και η ουσιαστική παύση των εργασιών της Ελληνικής Εταιρείας είχε όπως είδαμε χειροτερέψει το επίπεδο ζωής στην πόλη τουλάχιστον από το 1927. Η παγκόσμια καπιταλιστική κρίση του 1929 κατέστησε τη διαβίωση της πλειοψηφίας των κατοίκων ανυπόφορη, οι απολύσεις ήταν πλέον στην ημερήσια διάταξη. Στο όνομα όμως των εκατέρωθεν δυσκολιών η ηγεσία του Σωματείου δίσταζε να πάρει απόφαση για μαζική απεργία, κατεύθυνση στην οποία πίεζαν οι κομμουνιστές. Τελικά η απόφαση θα παρθεί την 1^η Φεβρουαρίου του 1929. Την πρώτη ημέρα της απεργίας, σε ΓΣ που πραγματοποιείται, οι εργάτες καθαιρούν τη φιλοβενιζελική διοίκηση του Σωματείου που πρόσκειτο στη ΓΣΕΕ και επιθυμούσε να παίξει ρόλο διαμεσολαβητή, εκλέγοντας 10μελή απεργιακή επιτροπή¹¹⁰. Η τελευταία καλεί τη νεοσύστατη Ε-ΓΣΕΕ που δημιουργήθηκε με πρωτοβουλία του ΚΚΕ, να ενισχύσει τον αγώνα τους. Αυτή θα στείλει μετά από λίγες ημέρες στο Λαύριο ως εκπρόσωπό της τον Στέλιο Σκλάβαινα, με σκοπό να βοηθήσει

25 Απριλίου 1934, Σύλληψη Λεμπέση και 10μηνη εκτόπισή του στα Αντικύθηρα

¹⁰⁷ Ριζοσπάστης, 13 Φεβρουαρίου 1934 και 25 Μαΐου 1934

¹⁰⁸ Χάρης Μπαμπούνης, *Αναφορά στα αποτελέσματα των Βουλευτικών Εκλογών 1928-1936 στη Λαυρεωτική και στα Μεσόγεια*, Πρακτικά Α' Επισημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, επιμ. Πέτρος Φιλίππου-Αγγέλου, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1985, σελ. 147

¹⁰⁹ Ριζοσπάστης, 25 Ιουνίου 1934

¹¹⁰ Φωτεινή Ορφανού, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου: 1900-1930*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2002, σελ. 233-4

στην οργάνωση και την καθοδήγηση της απεργίας¹¹¹. Η Ε-ΓΣΕΕ και ο *Ριζοσπάστης* θα συνδράμει σημαντικά τόσο υλικά όσο και ηθικά τους απεργούς του Λαυρίου κατά τη διάρκεια των κινητοποιήσεών τους. Βασικά αιτήματα των απεργών υπήρξαν α) η αύξηση του μεροκάματου κατά 30%, β) η εφαρμογή του 8ώρου σε όλες τις εργασίες, αφού ακόμα και εκεί που είχε καθιερωθεί παραβιαζόταν κατά κόρον, συνήθως χωρίς καταβολή υπερωριών, γ) η ίδρυση Ταμείου Συντάξεων και δ) ίσα μεροκάματα για τις γυναίκες και τα παιδιά¹¹².

Η διοίκηση της Εταιρείας θα επικαλεστεί την κρίση, αρνούμενη να ικανοποιήσει τα αιτήματά τους. Τη δεύτερη ημέρα της απεργίας οι διαδηλωτές συγκρούονται με τις αστυνομικές δυνάμεις με αποτέλεσμα τη δολοφονία του εργάτη Συρίγου. Το γεγονός αυτό επισείει την οργή ολόκληρης της πόλης και πεισμώνει τους απεργούς. Η κηδεία του νεκρού την επόμενη ημέρα θα πάρει τη μορφή πάνδημου συλλαλητηρίου, με σχεδόν όλους τους κατοίκους της πόλης (7.000 άτομα) να ακολουθούν το φέρετρο¹¹³. Ο εμποροεπαγγελματικός σύλλογος της πόλης θα ταχθεί και αυτός με το μέρος των απεργών¹¹⁴, ενώ η απεργία εξαπλώνεται σε όλα τα πελάδια και το λιμάνι.

Η κυβέρνηση θα προσπαθήσει αρχικά να κρατήσει διαμεσολαβητική στάση, ωστόσο με την απειλή των απεργών για κάθοδο στην Αθήνα, θα στείλει στρατιωτικό απόσπασμα στην είσοδο της πόλης στο Θορικό, με εντολή να ανοίξει πυρ εναντίον των εργατών σε τυχόν τέτοια απόπειρα. Επιπλέον ενισχύει τις αστυνομικές δυνάμεις στην πόλη και οι βίαιες συγκρούσεις είναι πλέον καθημερινό φαινόμενο¹¹⁵. Ακόμα θα προχωρήσει στη σύλληψη της απεργιακής επιτροπής, την οποία αρχικά θα απελευθερώσουν στις 27 Φεβρουαρίου 50 περίπου γυναίκες μεταλλωρύχων, μετά από εισβολή τους στα γραφεία της Χωροφυλακής. Η τελευταία όμως θα τους συλλάβει για άλλη μία φορά μαζί με το Σκλάβαινα στις 8 Μαρτίου και θα τους εξορίσει από την πόλη¹¹⁶. Είχε προηγηθεί ανεπιτυχής προσπάθεια συμβιβασμού με πρωτοβουλία της Κυβέρνησης στις 4 Μαρτίου που προέβλεπε αύξηση των ημερομισθίων κατά 5%. Μετά όμως από τους σοβαρούς τραυματισμούς τουλάχιστον 30 απεργών από το στρατό και τη χωροφυλακή, σε διαδήλωση που σκοπό είχε την αποτροπή 35 απεργοσπαστών που τελικά

¹¹¹ Εργατικό Κέντρο Λαυρίου, *Η απεργία των μεταλλωρύχων του Λαυρίου*, ανέκδοτο

¹¹² Φωτεινή Ορφανού, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου: 1900-1930*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2002, σελ. 228-232

¹¹³ Ο.π., σελ. 235-6

¹¹⁴ Αθανασία Μαρκουλή, *Η μεγάλη απεργία του 1929, Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου*, Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, επιμ. Χ.Ν. Μπαμπούνης, εκδ. Εταιρεία Μελετών ΝΑ. Αττικής, Καλύβια 2004, σελ. 338-340

¹¹⁵ Φωτεινή Ορφανού, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου: 1900-1930*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2002, σελ. 236-7

¹¹⁶ Αθανασία Μαρκουλή, *Η μεγάλη απεργία του 1929, Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου*, Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, επιμ. Χ.Ν. Μπαμπούνης, εκδ. Εταιρεία Μελετών ΝΑ. Αττικής, Καλύβια 2004, σελ. 338

επετεύχθη, ο υπουργός Οικονομίας θα καλέσει τους αντιπροσώπους των εργατών και της εργοδοσίας σε συμβιβασμό. Μετά από πολύωρες διαπραγματεύσεις θα επέλθει συμφωνία στα ακόλουθα: α) αύξηση του ημερομισθίου κατά 10%, β) ίδρυση Ταμείου Συντάξεων, γ) απελευθέρωση των συλληφθέντων μελών της απεργιακής επιτροπής που εξορίστηκαν κατά τη διάρκεια των κινητοποιήσεων, δ) παραχώρηση καλλιεργήσιμης γης στους εργάτες και ε) επαναπρόσληψη των απολυμένων κατά τη διάρκεια της απεργίας¹¹⁷. Τα αποτελέσματα των διαπραγματεύσεων θα τα ανακοινώσει ο ίδιος ο Ελευθέριος Βενιζέλος με επίσκεψή του στην πόλη. Τα δε γεγονότα της απεργίας του Λαυρίου θα σταθούν ως μία βασική αφορμή για τη θέσπιση του «Ιδιωνύμου» λίγους μήνες αργότερα.

Έτσι, τουλάχιστον ως το 1934 που οι κομμουνιστές χάνουν την πλειοψηφία στο Σωματείο Εργατών-Τεχνιτών Λαυρίου, εμφανίζεται στην πόλη ένας τρίτος ισχυρός παράγοντας που συνδράμει στην αμφισβήτηση τόσο του πατερναλιστικού μοντέλου και των τοπικιστικών διαφορών που χαρακτήριζαν την πόλη, όσο και του κυρίαρχου ρόλου της Εταιρείας σε όλα τα επίπεδα (χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι σε ανακοινώσεις της προ της απεργίας η Κομματική Οργάνωση Λαυρίου, καλούσε τους εργάτες να παραμερίσουν τις τοπικιστικές διαφορές, ενώ σε αντίστοιχες ανακοινώσεις μετά την απεργία δεν ξαναεμφανίζεται κάτι τέτοιο)¹¹⁸. Κατά την 5ετία 1929-1934 θα πραγματοποιηθούν μαζικές κινητοποιήσεις και απεργίες όχι μόνο για συνδικαλιστικά ζητήματα των εργατών του Λαυρίου, αλλά και για την κατάργηση του Ιδιωνύμου¹¹⁹, για τη στήριξη προς απεργούς εργαζόμενους άλλων πόλεων¹²⁰, για την παύση της λειτουργίας των φυλακών του Ιτζεδίν και του Καλπακίου¹²¹ και πολλές άλλες. Το εργατικό κίνημα του Λαυρίου μετά το 1934 θα περάσει και πάλι στα χέρια των βενιζελικών. Η εξάρτησή του από την κυβερνητική πολιτική, θα ενταθεί φυσικά μετά την επιβολή του μεταξικού καθεστώτος. Το αρχείο μελών του για το έτος 1937 αναφέρει περί τα 900 μέλη (εργάτες και εργολάβους)¹²², λίγα στοιχεία έχουμε ωστόσο για τη δράση του εκείνη την περίοδο. Η δυναμική όμως που είχε αναπτυχθεί τα προηγούμενα χρόνια αποτυπώθηκε με τη δράση του Ε-ΕΑΜ την περίοδο της Κατοχής, που θα εξετάσουμε αργότερα.

¹¹⁷ Φωτεινή Ορφανού, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου: 1900-1930*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2002, σελ. 240-1

¹¹⁸ Αρχείο Ανακοινώσεων Κ.Ο. Λαυρίου του ΚΚΕ

¹¹⁹ *Ριζοσπάστης*, 20 Φεβρουαρίου 1931

¹²⁰ *Ο.π.*, 28 Μαΐου 1930

¹²¹ *Ο.π.*, 20 Φεβρουαρίου 1931

¹²² Αρχείο Μανώλη Μαρκουλή, Βιβλίο μελών Σωματείου Εργατών- Τεχνιτών Λαυρίου 1929-1939

Ο πολλαπλασιασμός των μικροαστικών στρωμάτων

Η κοινωνικοταξική δομή του Λαυρίου του Μεσοπολέμου και των μετέπειτα χρόνων, διαφέρει όμως από την αντίστοιχη των προηγούμενων. Η κρίση που αντιμετωπίζουν οι Εταιρείες εκείνη την περίοδο, θα εξασθενήσει τον έλεγχό τους σε συγκεκριμένους τομείς της ζωής της πόλης και θα επιτρέψει σε ένα νέο στρώμα μικροεμπόρων και μικροϊδιοκτητών να αναδυθεί. Μέχρι τότε οι ελεύθεροι επαγγελματίες της πόλης περιορίζονταν κυρίως στους Λάκωνες αλιείς¹²³, στον τομέα των υπηρεσιών και σε λίγους εμπόρους τα είδη των οποίων δεν πωλούσαν τα μπακάλικά των Εταιρειών και ήταν τέτοιας ανάγκης ώστε να μπορούν να τα αγοράσουν οι εργάτες με το πενιχρό τους ημερομίσθιο¹²⁴. Υπήρχαν επίσης κάποιοι αστοί έμποροι που δραστηριοποιούνταν επιχειρηματικά στο λιμάνι, δικηγόροι, συμβολαιογράφοι και άλλοι. Ωστόσο η ταξική δομή του Λαυρίου ήταν περισσότερο κάθετη, περιέχοντας στο μεγαλύτερο της τμήμα έναν πολυπληθή εργατικό πληθυσμό από τη μία και τα μεγάλα στελέχη των Εταιρειών από την άλλη, όσα βέβαια από αυτά κατοικούσαν μόνιμα στην περιοχή. Τα μικροαστικά στρώματα ήταν κυρίως μεσαία και υπαλληλικά στελέχη της Γαλλικής και της Ελληνικής Εταιρείας που κατοικούσαν στις όμορες συνοικίες της Αγίας Παρασκευής και του Νυχτοχωρίου, καθώς και εργολάβοι, κάποιοι εκ των οποίων εξακολουθούσαν να διαμένουν στις συνοικίες που παρέπεμπαν στον τόπο καταγωγής τους, ιδίως αυτοί που αρχικά υπήρξαν εργάτες¹²⁵.

Τη δεκαετία του 1920 πληθαίνουν στις εφημερίδες οι αναφορές για τον εμπορικό κόσμο του Λαυρίου και τα αιτήματά του¹²⁶, όπως και τα εμπορικά μαγαζιά ή οι ταβέρνες και τα καφενεία που χτίζονται στη κεντρική αγορά και στις συνοικίες. Σε αυτό συνέβαλλε και η μαζική εισροή προσφύγων από τη μικρασιατική καταστροφή, πολλοί από τους οποίους και λόγω παράδοσης στράφηκαν πολύ γρήγορα στο εμπόριο¹²⁷. Η αγορά της πόλης και το Νυχτοχώρι θα αποτελέσουν το κέντρο δραστηριοτήτων αυτών των ανθρώπων και τα βασικό τόπο διαμονής τους, με εξαίρεση αρκετούς πρόσφυγες που θα παραμείνουν στο Συνοικισμό που τους

¹²³ Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, *Οι ψαράδες του Λαυρίου. Η εθνοϊστορία μιας επαγγελματικής ομάδας. Μια πρώτη προσέγγιση*, Πρακτικά ΙΒ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, επιμ: Αθανάσιος Στεφανής, εκδ. Εταιρεία Μελετών ΝΑ. Αττικής, Καλύβια 2008, σελ. 685-699

¹²⁴ Φωτεινή Ορφανού, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου: 1900-1930*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2002, σελ. 51-52

¹²⁵ Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, *Κοινωνικό διαστρωμάτωση και οργάνωση του χώρου στο Λαύρειο (1870-2000)*, Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, εκδ. Εταιρεία Μελετών ΝΑ. Αττικής, επιμ: Χάρης Μπαμπούνης, Καλύβια 2004, σελ. 43

¹²⁶ *Εμπρός*, 9 Αυγούστου 1926

¹²⁷ Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, *Κοινωνικό διαστρωμάτωση και οργάνωση του χώρου στο Λαύρειο (1870-2000)*, Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, εκδ. Εταιρεία Μελετών ΝΑ. Αττικής, επιμ: Χάρης Μπαμπούνης, Καλύβια 2004, σελ. 41

παραχωρήθηκε από το κράτος, περίξ της εκκλησίας του Άγιου Ανδρέα και συνοριακά με αυτόν της Νεάπολης¹²⁸.

Με τη νέα κρίση της Εταιρείας το 1928 φαίνεται να αντιλαμβάνονται ότι η μακροήμερεύσή τους εξαρτάται από το εισόδημα και το βιοτικό επίπεδο των υπόλοιπων εργαζομένων και συντάσσονται στο πλευρό τους στην απεργία του επόμενου έτους¹²⁹. Στα γεγονότα αυτά βέβαια, αποτελούν από ένα σημείο κι έπειτα το βασικό παράγοντα που επιθυμεί να συμβιβάσει τα πράγματα απέναντι στην Εταιρεία και στους απεργούς. Έχοντας αποκτήσει ιδιοκτησία, είναι οι κάτοικοι της πόλης που αισθάνονται βαθύτερα εξαρτημένοι από αυτήν και κινδυνεύουν περισσότερο από πιθανή ερήμωσή της. Εξαιτίας μάλιστα του γεγονότος ότι οι περισσότεροι από αυτούς ζουν ανεξάρτητα από την καταγωγή τους σε συνοικία που δεν έχει τοπική αναφορά, απαγκιστρώνονται νωρίτερα από αυτές τις αγκυλώσεις και γίνονται μαζί με τα πιο πρωτοπόρα στοιχεία από το ταξικό εργατικό κίνημα, ξεκινώντας βέβαια από διαφορετική αφετηρία, κοινωνοί της ιδέας του ενιαίου Λαυρίου. Επιπλέον, από την αντικειμενική τους θέση στην παραγωγή, δηλαδή από τη σχετική ανεξαρτησία που είχαν από τη ΓΕΜΛ, ήταν πιθανόν από τους πρώτους που διέβλεψαν και διεκδίκησαν την ύπαρξη της πόλης χωρίς την Εταιρεία να αποτελεί βασικό οικονομικό και πολιτικό ρυθμιστή της. Όταν το Μάρτιο του 1936, το Συμβούλιο των Βιομηχάνων θα απαγορεύσει την εγκατάσταση νέων βιομηχανικών μονάδων στο Λαύριο, ο εμπορικός σύλλογος θα πραγματοποιήσει συγκέντρωση διαμαρτυρίας στην πόλη, θα εκλέξει επιτροπή για το συντονισμό των κινητοποιήσεων και θα καλέσει σε Παλλαυρεωτικό Συλλαλητήριο, με 2ωρη στάση εργασίας και κλείσιμο των καταστημάτων¹³⁰.

Δεν εντοπίστηκε πηγή που να εξηγεί την απόφαση αυτή του Συμβουλίου Βιομηχάνων, ωστόσο μία πιθανή εξήγηση αυτής είναι η πίεση στην ελληνική Κυβέρνηση και στον εν λόγω οργανισμό εκ μέρους της Γαλλικής Εταιρείας, στην προσπάθεια της τελευταίας να διατηρήσει την πρωτοκαθεδρία στην οικονομική και κοινωνική ζωή της πόλης.

Η αίσθηση της μονιμότητας

Στα πρώτα χρόνια ζωής της νέας πόλης ήταν διάχυτη στον εργατικό της πληθυσμό η αίσθηση της προσωρινότητας. Το Λαύριο και η εργασία στις Εταιρείες αντιμετωπίζονταν σαν μια παροδική απασχόληση που στόχο είχε το μάζεμα

¹²⁸ Ο.π., σελ.29-30

¹²⁹ Αθανασία Μαρκουλή, Αθανασία Μαρκουλή, *Η μεγάλη απεργία του 1929, Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου*, Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, επιμ. Χ.Ν. Μπαμπούνης, εκδ. Εταιρεία Μελετών ΝΑ. Αττικής, Καλύβια 2004, σελ. 335

¹³⁰ Ριζοσπάστης, 7 Μαρτίου 1936

κάποιων χρημάτων με σκοπούς την κοινωνική ανέλιξη μέσω της έναρξης μιας μικρής επιχείρησης πίσω στο χωριό ή σε μεγαλύτερο αστικό κέντρο, την επιστροφή στον τόπο καταγωγής και στη γεωργική εργασία με ένα εξασφαλισμένο εισόδημα, ακόμα και την προικοδότηση κάποιου μέλους της οικογένειας¹³¹. Συνήθης πρακτική ήταν άλλωστε και η εποχιακή απασχόληση στα μεταλλεία, που συνοδευόταν από τη μετάβαση στο χωριό την εποχή των αγροτικών εργασιών¹³². Άλλο ένα φαινόμενο που παρατηρούταν ήταν η μετάβαση του άνδρα στο Λαύριο με τη σύζυγο να μένει πίσω φροντίζοντας το χωράφι. Αρκετοί τα κατάφεραν. Πολλοί όμως παρέμειναν στην πόλη, είτε γιατί δεν κατάφεραν να μαζέψουν το ποσό που σχεδίαζαν, είτε γιατί το χωράφι που κατείχαν δεν προσφερόταν πια για καλλιέργεια τέτοια που να εξασφαλίσει την επιβίωσή τους, είτε γιατί έμειναν άκληροι, είτε γιατί απέκτησαν κάποια μικρή επιχείρηση στο Λαύριο, πραγματοποιώντας εκεί τη στρατηγική τους, είτε γιατί στην περίπτωση των προσφύγων δεν μπορούσαν να επιστρέψουν.

Οι άνθρωποι αυτοί απέκτησαν και απογόνους, δημιουργώντας κάπου στις αρχές του 20^{ου} αιώνα τις πρώτες γενιές «αυτοχθόνων» Λαυριωτών, που ενηλικιώθηκαν και πέρασαν την παραγωγική ηλικία της ζωής τους την περίοδο που εξετάζουμε. Αν λοιπόν για τους γονείς τους η φυγή από την πόλη παραμένει ένα ανεκπλήρωτο όνειρο, αυτοί αισθάνονται περισσότερο οικονομικά και συναισθηματικά δεμένοι με το Λαύριο. Έχουν συνείδηση ότι η πορεία της ζωής τους είναι περισσότερο συνυφασμένη με την πορεία αυτής της πόλης. Ο τρόπος καταγωγής αποτελεί τις περισσότερες φορές σημείο αναφοράς στο πώς ορίζουν οι άνθρωποι αυτοί την ταυτότητά τους, όμως αν τον έχουν γνωρίσει θα είναι από ολιγοήμερη επίσκεψή τους σε αυτόν. Η επιστροφή εκεί αντιμετωπίζεται με διστακτικότητα, καθώς σε αντίθεση με τους πατεράδες τους δεν αισθάνονται οικειότητα με την αγροτική ζωή, όποτε φυσικά είναι εφικτό και ρεαλιστικό να επιστρέψουν. Οι μεταναστεύσεις που παρατηρούνται πλέον αφορούν κυρίως μεγαλύτερα αστικά κέντρα, σε συγκυρίες μάλιστα μεταλλευτικών κρίσεων που η ανεργία αυξάνεται και τίθεται θέμα επιβίωσης σε περίπτωση παραμονής τους. Ακόμα και πολλοί από αυτούς που έφυγαν μπροστά στα τεράστια προβλήματα που η πόλη αντιμετώπιζε, επέστρεψαν τελικά πίσω είτε γιατί δεν κατόρθωσαν κάτι καλύτερο εκεί που πήγαν, είτε γιατί είχαν δεθεί συναισθηματικά με τον τόπο¹³³.

Ο μεταλλωρύχος ξέρει ότι και στην Αθήνα ή τον Πειραιά τον περιμένει κατά πάσα πιθανότητα η ζωή του βιομηχανικού εργάτη, οπότε δεν επιθυμεί να αφήσει την οικογένειά του και τον κύκλο του για κάτι παρόμοιο, ενώ ο μαγαζάτορας δεν ρισκάρει τη μικρή περιουσία που έχει αποκτήσει και την πελατεία του για νέους

¹³¹ Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, *Εργάτες, αγρότες και προίκα στη Λαυρεωτική (1870-1940)*, Πρακτικά 2' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, επιμ: Σεραφείμ Κόλλιας, Δημήτριος Πρόφας, εκδ. Δήμος Κορωπίου, Κορωπί 1998, σελ. 331-348

¹³² Φωτεινή Ορφανού, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου: 1900-1930*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2002, σελ.55-57

¹³³ *Εμπρός*, 23 Ιανουαρίου- 5 Φεβρουαρίου 1928, Εδώ ήτο Κάποτε το Λαύριο, πολυήμερο αφιέρωμα

τυχοδιωκτισμούς. Και στους δύο, μπροστά στο κλείσιμο της Ελληνικής Εταιρείας και την παρακμή της ΓΕΜΛ, είναι κοινό το αίτημα που όλο και περισσότερο ακούγεται, για οικονομική ανάπτυξη της πόλης με την προσέλκυση νέων βιομηχανικών μονάδων και επιχειρήσεων. «Το Λαύριο το αναστήσαμε εμείς και δεν θα το αφήσουμε να πεθάνει», φέρονται να λένε οι κάτοικοι της πόλης στο δημοσιογράφο που καλύπτει το σχετικό αφιέρωμα της εφημερίδας *Εμπρός* το 1928, προμηνύοντας έναν αγώνα που έχουν συνηθίσει από τότε να δίνουν.

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

Τον Απρίλιο του 1941 η χώρα κατακτήθηκε μετά από ηρωική αντίσταση από τις δυνάμεις του Άξονα. Οι Γερμανοί, οι Ιταλοί και οι Βούλγαροι κατακτητές χώρισαν την Ελλάδα σε τρεις ζώνες επιρροής και παρά το γεγονός ότι η Ανατολική Αττική ανήκε στην ιταλική, πολύ σύντομα έκαναν και οι Γερμανοί την εμφάνισή τους στην πόλη. Αυτό εξηγείται από τη στρατηγική σημασία της Λαυρεωτικής που αποτελεί το νοτιοανατολικότερο άκρο της Αττικής χερσονήσου που οι τελευταίοι επιθυμούσαν να οχυρώσουν σε περίπτωση επίθεσης των Άγγλων από το Αιγαίο και τις παραγωγικές δυνατότητες της ΓΕΜΛ που ήθελαν να εκμεταλλευτούν, εξασφαλίζοντας παράλληλα την απρόσκοπτη λειτουργία της. Επιπλέον οι Γερμανοί θέλησαν να εκμεταλλευτούν και τις ναυπηγικές εγκαταστάσεις της πόλης για επισκευή πολεμικών πλοίων τις οποίες μίσθωσαν στο συνεργάτη τους Λεωνίδα Κατσουρόπουλο και τον ιδιαίτερο γραμματέα του επιχειρηματία Μποδοσάκη Ξανθόπουλο¹³⁴.

Η σχεδόν μηδαμινή αγροτική παραγωγή που διέθετε η πόλη λόγω του εδάφους της και των προηγούμενων κοινωνικών και οικονομικών ιδιαιτεροτήτων που αναλύθηκαν, σε συνδυασμό με την απαγόρευση των Γερμανών στους αλιείς να ψαρεύουν στα ανοιχτά για το φόβο αντιστασιακής ή βρετανικής δράσης (οι Άγγλοι είχαν στήσει δίκτυο κατασκοπείας και φυγάδευσης πολιτικών και στρατιωτών στο Αιγαίο), κατέστησε τραγικό τον έτσι κι αλλιώς δύσκολο για όλη την Ελλάδα χειμώνα του 1941-1942. Τα τρόφιμα του Ερυθρού Σταυρού που έρχονταν σπάνια μέσω караβιού στο λιμάνι δεν έφθαναν για τον αποτελεσματικό επισιτισμό του πληθυσμού, ο οποίος έμενε συχνά για 1-2 μήνες χωρίς ψωμί και τρεφόταν κυρίως με χόρτα. Όσες ψαρόβαρκες έβγαιναν στη θάλασσα το έκαναν με τη συνοδεία Γερμανού στρατιώτη.

Τα παραπάνω είχαν σαν κατάληξη σε σύνολο περίπου 5.000 κατοίκων που μετρούσε η πόλη την περίοδο της Κατοχής, 800 τουλάχιστον άνθρωποι να

¹³⁴ *Ελευθερία*, 20 Φεβρουαρίου 1945

αποβιώσουν από την πείνα. Το ποσοστό που ανέρχεται στο 1/6 των κατοίκων είναι ένα από τα μεγαλύτερα σε όλη την Ελλάδα για εκείνο το διάστημα. Πιο 'τυχεροί' ήταν όσοι εργάζονταν ακόμα στη ΓΕΜΛ και οι οικογένειές τους, στους οποίους η Εταιρεία διένειμε τρόφιμα του Ερυθρού Σταυρού¹³⁵, καθώς και όσοι είχαν επιτάξει οι Γερμανοί για την κατασκευή των οχυρωματικών τους έργων στο Σούνιο. Σε αυτούς αντιστοιχούσε ένα πιάτο σούπα από ζωμό χόρτων και μία κουραμάνα ψωμί ανά 8 άτομα. Πιθανόν κάτι ανάλογο να ίσχυε και για τους εργάτες των ναυπηγείων, αλλά σε μία πόλη που τη μάστιζε η ανεργία πριν ακόμα την κήρυξη του πολέμου, μπορεί εύκολα να αντιληφθεί κανείς ότι ο αριθμός των εξαιρουμένων από αυτά τα συσσίτια ήταν πολύ σημαντικός. Όσοι μάλιστα είχαν τη δυνατότητα να επιστρέψουν στις πατρογονικές τους εστίες ή κάποιο συγγενή στην επαρχία κατέφυγαν εκεί την περίοδο εκείνη.

Οι περισσότερες προφορικές μαρτυρίες συμφωνούν ότι υπήρξε αρκετά ισχυρή αντίσταση στην περιοχή κατά τα χρόνια της Κατοχής και σε αυτό συνηγορούν και ορισμένες δηλώσεις μετανοίας που δημοσιεύονται αργότερα στον αστικό Τύπο και αποκαλύπτουν την ύπαρξη διοικούσης επιτροπής του ΕΑΜ¹³⁶, όπως και η μαζική υποδοχή την οποία επιφύλαξαν στους αντιπροσώπους του ΕΑΜ οι μεταλλεργάτες το Μάρτιο του 1946¹³⁷. Η ΕΠΟΝ και το ΕΑΜ στήθηκαν στην πόλη με πρωτοβουλία του Βασίλη Ράδου, στελέχους του ΚΚΕ από το Μαρκόπουλο, μιας και τα πιο πρωτοπόρα στελέχη του κόμματος είχαν συλληφθεί από την εποχή του Μεταξά και παρέμεναν στην εξορία. Τα «γραφεία» στεγάζονταν σε ένα υπόγειο στη συνοικία της Αγίας Παρασκευής και η οργάνωση είχε εκλέξει μάλιστα αντιπρόσωπο για ολόκληρη την περιοχή των Μεσογείων και της Λαυρεωτικής τον Σωτηρίου από το Μαρκόπουλο.

Οι αντιστασιακές πράξεις περιορίστηκαν βέβαια εντός των ορίων της πόλης και μέσω του Εργατικού-ΕΑΜ, με κορυφαία την καταστροφή του μητρώου αρρένων μετά από επίθεση των γυναικών της πόλης στο Δημαρχείο και τον εμπρησμό του αρχείου του, με σκοπό τη ματαίωση της επιστράτευσης του 1943¹³⁸. Ο παράνομος τύπος του ΕΑΜ διοχετευόταν στο Λαύριο μέσω του παλαίμαχου συνδικαλιστή Θωμά Αυγέρη που διέμενε στο ορεινό μεταλλευτικό χωριό της Πλάκας, ανάμεσα στους οικισμούς της Κερατέας και του Λαυρίου¹³⁹. Τα χωνιά του ΕΑΜ ηχούσαν

¹³⁵ Αθανασία Μαρκουλή-Μποντιώτη, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου*, εκδ. Αναπτυξιακός Σύνδεσμος Λαυρεωτικής, Λαύριο 2010, σελ. 311

¹³⁶ *Ελευθερία*, 30 Μαρτίου 1949- *Εμπρός*, 7 Σεπτεμβρίου 1951

¹³⁷ *Ριζοσπάστης*, 19 Μαρτίου 1946

¹³⁸ Παναγιώτης Π. Δρίβας, *Το Λαύριο στον Αγώνα της Εθνικής Αντίστασης*, επιμ: Γεώργιος Δερμάτης, εκδ. Τυπογραφική Λαυρίου, Λαύριο 2013, σελ. 28-29

¹³⁹ *Ο.π.*, σελ. 36

βέβαια και στο Λαύριο κάθε βράδυ για περίπου ένα τέταρτο από τα ψηλότερα σημεία των συνοικιών¹⁴⁰, κυρίως αυτών της Νεάπολης και του Κυπριανού.

Δόθηκε επίσης προτεραιότητα στον επισιτισμό των κατοίκων της πόλης με επικεφαλής της τοπικής οργάνωσης τον Π. Δρίβα, όσο και με οποιονδήποτε τρόπο ήταν αυτό δυνατό ακόμα και σε ατομικό επίπεδο. Βάρος δόθηκε επίσης και στην προπαγάνδα από τους νέους ΕΠΟΝίτες που γέμιζαν την πόλη με αντιστασιακά συνθήματα δίνοντας κουράγιο και αφυπνίζοντας το λαυρεωτικό λαό. Η πραγματοποίηση ανταρτοπόλεμου στα πέραξ του Λαυρίου δεν έλαβε χώρα συστηματικά εξαιτίας της μη ύπαρξης σημαντικού ορεινού όγκου στην περιοχή για να στηρίξει κάτι τέτοιο –ακόμα και αυτός που υπήρχε ήταν εξαιρετικά φυλαγμένος από τους κατακτητές, αφού εκεί βρίσκονταν όλα σχεδόν τα μεταλλοφόρα πηγάδια της ΓΕΜΛ-, της ιδιαίτερης προσοχής που έδιναν οι Γερμανοί στην περιοχή και της ύπαρξης ισχυρών οχυρωματικών εγκαταστάσεων για τους λόγους που προαναφέρθηκαν, της εγγύτητας της περιοχής με την Αθήνα και του δεδομένου συντηρητισμού των κατοίκων των γύρω χωριών των Μεσογείων. Μοναδικό περιστατικό που μνημονεύεται είναι η σύγκρουση στον Κουβαρά με ένα γερμανικό στρατιωτικό τμήμα που είχε σταθμεύσει εκεί κατευθυνόμενο προς την Αθήνα. Η οργάνωση του Λαυρίου το είχε πληροφορηθεί και με επικεφαλής τον Αντώνη Κούκουρα που είχε λάβει μέρος σε πολεμικές συγκρούσεις στον Πειραιά απέναντι στους κατακτητές αποπειράθηκε να τους χτυπήσει. Η ενέργεια αυτή δεν είχε αίσιο τέλος και τόσο ο Κούκουρας όσο και ο επίσης Λαυριώτης Μαρίνος Λειβαδάρος έπεσαν νεκροί από τα πυρά των Γερμανών¹⁴¹. Η ύπαρξη ισχυρής κατοχικής στρατιωτικής δύναμης δεν έκανε απαραίτητη και τη συγκρότηση σημαντικού τμήματος των Ταγμάτων Ασφαλείας, των οποίων η δύναμη στο Λαύριο δεν θα πρέπει να ξεπερνούσε τα 20 άτομα¹⁴².

Στο Λαύριο έδρασαν επίσης ολιγάριθμες δυνάμεις του ΕΛΑΝ, βοηθούμενες από ναυτικούς της περιοχής που δεν ανήκαν στην εαμική παράταξη. Πρωταρχικό τους μέλημα ήταν η κατάσχεση λαδιού και άλλων αγαθών που διακινούνταν δια θαλάσσης, από τα νησιά στη μαύρη αγορά. Τα τρόφιμα αυτά προσθέτονταν στα συσσίτια που διοργανώνονταν στην πόλη¹⁴³.

Ο πιο διαβόητος ίσως συνεργάτης των Γερμανών ήταν κάποιος ονόματι Φιλιππόπουλος που διέμενε στον Κυπριανό. Η κόρη του Λουίζα θα δολοφονηθεί

¹⁴⁰ Ο.π., σελ. 63

¹⁴¹ Ο.π., σελ. 57-58

¹⁴² Μαρτυρία του προέδρου του παραρτήματος Λαυρίου ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ Κώστα Μάη (ήταν ανάμεσα στους οχτώ της ΕΠΟΝ), Οκτώβριος 2013

¹⁴³ Παναγιώτης Π. Δρίβας, *Το Λαύριο στον Αγώνα της Εθνικής Αντίστασης*, επιμ: Γεώργιος Δερμάτης, εκδ. Τυπογραφική Λαυρίου, Λαύριο 2013, σελ. 60-62

από μέλη της Αντίστασης, πράξη που είναι ίσως το μοναδικό περιστατικό αντιποίνων σε συνεργάτες των κατακτητών στην πόλη του Λαυρίου¹⁴⁴.

Στις 10 Ιουλίου του 1944 οι Γερμανοί έστησαν μπλόκο στο Λαύριο, πληροφορημένοι ότι την ημέρα εκείνη, όπως ανά τακτά χρονικά διαστήματα, είχαν έλθει στην πόλη στελέχη του ΕΑΜ από την Αθήνα, προκειμένου να πραγματοποιήσουν ακτίφ τοπικών στελεχών και μελών. Σκόπευαν να εκτελέσουν όσους από αυτούς κατάφερναν να συλλάβουν, αλλά η προσπάθειά τους στέφθηκε από αποτυχία, χάρη στις πληροφορίες που είχε δώσει στην τοπική οργάνωση του ΕΑΜ ο δικηγόρος και παράγοντας του Παλλαυρεωτικού Πότης Βογιατζής, που ήταν διερμηνέας των Γερμανών κατά την Κατοχή. Ανάλογα αποτελέσματα είχε και το αντίστοιχο μπλόκο στην Κερατέα λίγο αργότερα¹⁴⁵.

Το φθινόπωρο του 1943 οχτώ μέλη της ΕΠΟΝ Λαυρίου κατευθύνθηκαν πεζοί στην Πάρνηθα και από εκεί τους παρέλαβε μετά από δύο ημέρες λόχος του ΕΛΑΣ με επικεφαλής τον Χαρίλαο Φλωράκη και τους οδήγησε στα περίχωρα της Λιβαδειάς, όπου εντάχθηκαν στις δυνάμεις του ΕΛΑΣ. Ορισμένοι από αυτούς μάλιστα συμμετείχαν στις συγκρούσεις των Δεκεμβριανών στην Αθήνα¹⁴⁶. Επίσης 11 Λαυριώτες που κάποιοι είχαν συλληφθεί από τη μεταξική περίοδο και μεταφέρθηκαν στην Κατοχή από την Ακροναυπλία στις φυλακές της Λάρισας και άλλοι λόγω αντιστασιακής δράσης στην Κατοχή, οι περισσότεροι μέλη του ΚΚΕ, ήταν στους 106 πατριώτες που εκτελέστηκαν από τους Ιταλούς στις 6 Ιουνίου του 1943 στο Κούρνοβο. Ανάμεσα στους έντεκα ήταν ο πρόεδρος της απεργιακής επιτροπής του 1929 Νίκος Μαμαγκιάς και το κορυφαίο στέλεχος του ΚΚΕ στην πόλη το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1930, Θεόδωρος Λεμπέσης¹⁴⁷.

Ακόμα μια σημαντική πράξη αντίστασης που συνέβαλλε στον επισιτισμό των κατοίκων της πολύπαθης πόλης οργανώθηκε από το μηχανικό και στέλεχος της ΓΕΜΛ Κωνσταντίνο Κονοφάγο με μία μικρή ομάδα εργατών της. Με συνωμοτικές διαδικασίες προχωρούσαν σε μία τεχνική εξάφρισης του ασημιού από το μολύβι και τα προϊόν της εργασίας αυτής πωλούταν στη μαύρη αγορά προκειμένου να οργανώσει συσσίτια για τους Λαυριώτες¹⁴⁸. Το ασήμι πωλούταν περιφρουρημένα στην Αθήνα με τη μορφή πλακιδίων από το Γάλλο διευθυντή Μπρέμερ, ο οποίος είχε μυστική συνεργασία με αστικές γαλλικές αντιστασιακές οργανώσεις. Τα παραπάνω συνέβαιναν σε συνεργασία με την τοπική οργάνωση του ΕΑΜ –με

¹⁴⁴ Παναγιώτης Π. Δρίβας, *Το Λαύριο στον Αγώνα της Εθνικής Αντίστασης*, επιμ: Γεώργιος Δερμάτης, εκδ. Τυπογραφική Λαυρίου, Λαύριο 2013, σελ. 30

¹⁴⁵ *Ο.π.*, σελ. 66-77

¹⁴⁶ Μαρτυρία του προέδρου του παραρτήματος Λαυρίου ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ Κώστα Μάη, Οκτώβριος 2013

¹⁴⁷ Αρχείο παραρτήματος Λαυρίου ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ

¹⁴⁸ Γεώργιος Ν. Δερμάτης, *Ο ρόλος των ελλήνων μηχανικών στο βιομηχανικό Λαύρειο της μεταλλείας και της μεταλλουργίας*, Πρακτικά Θ' Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιοανατολικής Αττικής, επιμ: Αθανάσιος Στεφανής, εκδ. Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής, Καλύβια 2008, σελ.684

εξαίρεση τη δράση του Μπρέμερ που στο Λαύριο θεωρούταν δωσίλογος-, μέλη της οποίας είχαν διεισδύσει στο προσωπικό της ΓΕΜΛ προκειμένου να εξασφαλίσουν πόρους για τη διενέργεια συσσιτίων, αρχικά από την πώληση παλιοσίδερων τα οποία τους παραχωρούσε η Εταιρεία¹⁴⁹. Επίσης ο Κονοφάγος πρωτοστάτησε στη θέσπιση των Παλλαυρεωτικών Αγώνων το 1943, μαζί με τον καθηγητή Νίκο Βέη, επίσης στέλεχος της ΓΕΜΛ, που θα μπορούσε κι αυτή να θεωρηθεί μία πράξη αντίστασης για την οποία θα μιλήσουμε παρακάτω.

¹⁴⁹ Παναγιώτης Π. Δρίβας, *Το Λαύριο στον Αγώνα της Εθνικής Αντίστασης*, επιμ: Γεώργιος Δερμάτης, εκδ. Τυπογραφική Λαυρίου, Λαύριο 2013, σελ. 30-35

ΟΙ ΠΟΔΟΣΦΑΙΡΙΚΟΙ ΣΥΛΛΟΓΟΙ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Σύντομη ιστορική παρουσίαση της εμφάνισης του ποδοσφαίρου

Το ποδόσφαιρο, όπως τα περισσότερα σύγχρονα ομαδικά αθλήματα, δημιουργήθηκε μετά το ξέσπασμα της βιομηχανικής επανάστασης. Παιχνίδια με μπάλα υπήρχαν βέβαια από αρχαιότατων χρόνων, ακόμα και κάποια που προέβλεπαν την επαφή και τη χρήση της μπάλας με τα πόδια¹⁵⁰. Τα πιο γνωστά σε εμάς σήμερα είναι το τσου-κου που παιζόταν από το 1000 π.Χ. στην αρχαία Κίνα και ο επίσκυρος στην Αρχαία Ελλάδα. Οι ρωμαϊκές λεγεώνες έπαιζαν επίσης αργότερα μία παραλλαγή του επίσκυρου με το όνομα harpastum, ενώ στους πολιτισμούς της Νοτίου και Κεντρικής Αμερικής υπήρχε ένα ανάλογο άθλημα που ως μπάλα χρησιμοποιούνταν τα κεφάλια των θυσιασμένων¹⁵¹.

Στη μεσαιωνική Αγγλία και τη Γαλλία υπήρχαν επίσης παιχνίδια με μπάλα, τα οποία είχαν εξαιρετικά βίαιο χαρακτήρα. Στη Βρετανία για την οποία έχουμε περισσότερες πηγές, οι αγώνες διεξάγονταν με αφορμή θρησκευτικές γιορτές ή άλλα σπουδαία γεγονότα, σε μεγάλους μη οριοθετημένους ανοιχτούς χώρους και ο αριθμός των αγωνιζόμενων δεν ήταν καθορισμένος. Συνήθως πάντως αφορούσε ολόκληρο τον αντρικό πληθυσμό ενός χωριού ή μιας γειτονιάς που αντιμετώπιζε μία άλλη αντίστοιχη. Όπως μπορεί εύκολα να αντιληφθεί κανείς το παιχνίδι ήταν εξαιρετικά άναρχο και συνοδευόταν από πολλούς τραυματισμούς, αρκετές φορές και θανάσιμους. Η μπάλα είχε το χαρακτήρα τροπαίου και όποια από τις δύο ομάδες κατάφερνε τελικά να τη διατηρήσει, ανακηρυσσόταν νικήτρια. Η βιαιότητα, αλλά όπως συνάγεται και η συχνότητα τέτοιων συναντήσεων οδήγησε τον Ερρίκο το Β' να απαγορεύσει το ποδόσφαιρό το 1175¹⁵².

Στη Φλωρεντία των Μεδίκων, την πιο 'αστική' ίσως κοινωνία της Αναγέννησης μαζί με τη Βενετία των Δόγηδων, ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές ένα παιχνίδι που ονομαζόταν calcio, όπως δηλαδή ονομάζεται και σήμερα στην Ιταλία το ποδόσφαιρο. Παιζόταν μόνο με τα πόδια και φαίνεται ότι είχε περισσότερο κωδικοποιημένους κανονισμούς σε σχέση με τη βρετανική εκδοχή της ίδιας περιόδου. Το μεγάλο 'ντέρμπι' ήταν όταν τείθονταν αντιμέτωπες στην πλατεία Σάντα Κρότσε οι ομάδες από την ανατολική και τη δυτική όχθη του Άρνου. Οι σημαντικοί αγώνες γίνονταν επίσης στο πλαίσιο θρησκευτικών ή άλλων εορτών. Σε

¹⁵⁰ Παντελής Κυπριανός- Μανώλης Χουμεριανός, *Ανατομία των ποδοσφαιρικών παθών*, εκδ. Διόνικος, Αθήνα 2009, σελ. 24

¹⁵¹ Bill Murray, *Football: A History of the World Game*, Scolar Press, Aldershot 1994, σελ. 3

¹⁵² Νόρμπερτ Ελίας- Έρικ Ντάνινγκ, *Αθλητισμός και ελεύθερος χρόνος στην εξέλιξη του πολιτισμού*, εκδ. Δρομέας, Αθήνα 1998, σελ. 27-45

αντίθεση δε με την Αγγλία, που τότε το άθλημα παιζόταν κυρίως από χαμηλά στρώματα, το calcio fiorentino είχε αγκαλιαστεί από την πλειοψηφία της 'καλής κοινωνίας' της πόλης¹⁵³.

Ακόμα όμως και αυτή η πιο εξελιγμένη ίσως προβιομηχανική εκδοχή ομαδικού παιχνιδιού με μπάλα, παρουσιάζει τεράστιες διαφορές από το άθλημα όπως το ξέρουμε σήμερα ή όπως εξελίχθηκε στην Αγγλία και τη Σκωτία του 19^{ου} αιώνα. Το σύγχρονο ποδόσφαιρο απαιτεί πέρα από φυσικές και τεχνικές ικανότητες, ομαδικότητα-αξία που ήταν σε ένα βαθμό κοινή και στην αγροτική κοινότητα ή τη συντεχνία του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης- αλλά και επιτελικούς ρόλους μέσα στο γήπεδο, πειθάρχηση και ανταπόκριση σε αυτούς από τους παίκτες προκειμένου να αναδειχθούν και ατομικά μέσα από την επιτυχία του συνόλου (ομάδα), αποδοχή και αφομοίωση ορισμένων κοινών κανόνων για την ομαλή διεξαγωγή του και βασικές τακτικές γνώσεις από όλους τους αγωνιζόμενους. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά αποτέλεσαν ορισμένες από τις νέες οικουμενικές αξίες που καθιέρωσε η ανάπτυξη των νέων παραγωγικών δυνάμεων με τη Βιομηχανική Επανάσταση και την ακόλουθη εμφάνιση του έθνους-κράτους και τον εξορθολογισμό της δημόσιας διοίκησης.

Τα παιχνίδια με μπάλα μέχρι τότε αποτελούσαν επιδείξεις τεχνικής εφόσον αφορούσαν τους δουλοκτήτες της αρχαιότητας ή άναρχες επικρατήσεις των σωματικών κυρίως προσόντων και της γενναιότητας των δουλοπάροικων του Μεσαίωνα. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο μάλλον το γεγονός, ότι η πιο εκλεπτυσμένη πρωτόγονη μορφή του ποδοσφαίρου, εμφανίστηκε σε μία κοινωνία που ήταν εγγύτερα της καπιταλιστικής σε σχέση με οποιαδήποτε άλλη προβιομηχανική. Το ποδόσφαιρο όπως το μπάσκετ, το βόλεϊ και τόσα άλλα ομαδικά σπορ ήταν γεννήματα της βιομηχανικής κοινωνίας, γιατί μόνο ο άνθρωπος αυτής της εποχής μπορούσε αρχικά να τα επινοήσει, να τα αντιληφθεί στην ολότητά τους και να τα αφομοιώσει στη συνέχεια.

Η γενέτειρα αυτών των καινοτομιών λοιπόν, η Μεγάλη Βρετανία, θα γίνει και η μητέρα του ποδοσφαίρου. Το 1617 ο Ιάκωβος Στιούαρτ υπέγραψε την declaration of sports, που ήρε τις όποιες απαγορεύσεις ίσχυαν ακόμη για τη διεξαγωγή αγώνων ποδοσφαίρου, αλλά έπρεπε να διανυθεί ακόμη μεγάλη απόσταση για να πάρει τη μορφή που το γνωρίζουμε σήμερα. Εν τω μεταξύ το άθλημα αρχίζει να αγκαλιάζεται από τους ευγενείς και τη νεόκοπη αστική τάξη, που θα συμβάλλουν τα μέγιστα στην εξέλιξη και την κωδικοποίηση των κανόνων του. Έτσι το 1848 θα θεσπιστούν στην πόλη του Cambridge οι πρώτοι κοινώς αποδεκτοί κανονισμοί. Ωστόσο, η μορφή του παιχνιδιού είχε ακόμα ανάμεικτα στοιχεία από τα αθλήματα που γνωρίζουμε σήμερα ως ποδόσφαιρο και βρετανικό ράγκμπι. Οι ομάδες απαρτιζόνταν ακόμα

¹⁵³ Bill Murray, *Football: A History of the World Game*, Scholar Press, Aldershot 1994, σελ. 4-5

από 15 παίκτες η καθεμία, ενώ επιτρεπόταν σε αυτούς να πιάσουν τη μπάλα και με τα χέρια (δηλαδή όπως ακριβώς στο δεύτερο)¹⁵⁴.

Το νερό όμως είχε ήδη μπει στο αυλάκι και 15 χρόνια αργότερα, τον Οκτώβριο του 1863 θα ιδρυθεί η Αγγλική Ποδοσφαιρική Ομοσπονδία (Football Association) και τα δύο αθλήματα θα πάρουν ξεχωριστούς δρόμους. Το Κύπελλο που θέσπισε αυτή η ομοσπονδία (F.A. Cup) το 1871, θεωρείται ο αρχαιότερος ποδοσφαιρικός θεσμός στον κόσμο, γνωστός στην Ελλάδα και ως Κύπελλο Αγγλίας. Τα πρώτα χρόνια ύπαρξής της η διοργάνωση μονοπωλείται από κολεγιακές και 'αριστοκρατικές' ομάδες και οι φίλαθλοι που παρακολουθούν τον τελικό της κυμαίνονται από 1.500 ως 6.500. Το 1883 όμως η Μπλάκμπερν Ολύμπικ θα γίνει ο πρώτος σύλλογος με λαϊκό υπόβαθρο που θα κατακτήσει το θεσμό, κερδίζοντας τους Ολντ Ητόνιανς. Από τότε νικήτριες θα αναδεικνύονταν μόνο ανάλογου χαρακτήρα ομάδες και το ποδόσφαιρο θα αγκαλιαστεί από την πλειοψηφία των λαϊκών στρωμάτων. Μέχρι το τέλος του αιώνα οι θεατές του τελικού του Κυπέλλου θα ξεπεράσουν τους 100.000 κατά μέσο όρο. Το 1888 άλλωστε θα διεξαχθεί και το πρώτο πρωτάθλημα στην ιστορία, το οποίο θα κερδίσει η Πρέστον Νορθ Εντ¹⁵⁵, από το Λανκασάιρ της βορείου Αγγλίας.

Από τότε οι Άγγλοι ναυτικοί και οι αλλοδαποί φοιτητές θα εξαγάουν το άθλημα σε ολόκληρο τον κόσμο. Ιδιαίτερα αγαπητό θα γίνει στην Ευρώπη, που βάδιζε ήδη στο δρόμο της εκβιομηχάνισης¹⁵⁶. Αντίθετα στις περισσότερες βρετανικές αποικίες θα γίνουν πιο δημοφιλή την εποχή εκείνη, αθλήματα στα οποία κυριαρχούσαν ακόμα η αστική τάξη και η αγγλική αριστοκρατία, όπως το κρίκετ, το ράγκμπι και άλλα (για αυτό το λόγο θα θεωρηθούν και πιο 'ευγενή' αθλήματα, παρά την πρωτοφανή βιαιότητα του δεύτερου). Στα ευρωπαϊκά λιμάνια από την άλλη, όπως η Βαρκελώνη, η Κοπεγχάγη, η Μασσαλία, το Γκέτεμποργκ το ποδόσφαιρο ανθεί και σε σχετικά γρήγορο χρονικό διάστημα μεταφέρεται και στην ενδοχώρα. Σε αυτές τις πόλεις ιδρύονται και ορισμένοι από τους πρώτους συλλόγους, πολλές φορές με την άμεση ή έμμεση συμμετοχή Βρετανών¹⁵⁷.

Οι πρώτες αναφορές που έχουμε στην Ελλάδα σχετικά με το ποδόσφαιρο, ανάγονται το 1860 στην Κέρκυρα. Εκεί, μια ομάδα νεαρών Κερκυραίων φέρεται να αντιμετωπίζει μία αντίστοιχη αποτελούμενη από μέλη του πληρώματος αγγλικού πλοίου. Νικητές θα αναδειχθούν οι πρώτοι μπροστά σε 3.000 θεατές, οδηγώντας

¹⁵⁴ Νόρμπερτ Ελίας- Έρικ Ντάνινγκ, *Αθλητισμός και ελεύθερος χρόνος στην εξέλιξη του πολιτισμού*, εκδ. Δρομέας, Αθήνα 1998, σελ. 27-45

¹⁵⁵ Παντελής Κυπριανός- Μανώλης Χουμεριανός, *Ανατομία των ποδοσφαιρικών παθών*, εκδ. Διόνικος, Αθήνα 2009, σελ. 31-33

¹⁵⁶ Παντελής Κυπριανός- Μανώλης Χουμεριανός, *Ανατομία των ποδοσφαιρικών παθών*, εκδ. Διόνικος, Αθήνα 2009, σελ. 33

¹⁵⁷ Αλέξανδρος Κιτροέφ, *Ελλάς- Ευρώπη- Παναθηναϊκός: 100 χρόνια ελληνικής ποδοσφαιρικής ιστορίας*, εκδ. greekworks, Αθήνα 2010, σελ.22-23

μας στο συμπέρασμα ότι ο ντόπιος πληθυσμός είχε ήδη αποκτήσει μία σχετική οικειότητα με το άθλημα. Παρ' όλα αυτά, με την αποχώρηση των Άγγλων από τα Επτάνησα το 1864 η ενασχόληση με το ποδόσφαιρο θα πρέπει να ατόνησε σημαντικά, καθώς μέχρι σήμερα δεν έχουμε πηγές για την ύπαρξη κάποιου σχετικού συλλόγου. Αναφορά εντοπίζεται για ποδοσφαιρικό αγώνα στην Πάτρα το 1866 και το 1895 ο Αλέξανδρος Βλαστός, που κατοικούσε μόνιμα στο Λονδίνο θα μεταφράσει τους κανονισμούς στα ελληνικά¹⁵⁸. Επίσης, στο πλαίσιο των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας θα πραγματοποιηθούν αγώνες επίδειξης από την εθνική ομάδα της Δανίας, μεικτή ομάδα της Θεσσαλονίκης και ομάδα Άγγλων και Γάλλων που κατοικούσαν στη Σμύρνη¹⁵⁹.

Το 1897 θα ιδρυθεί ο ΣΕΓΑΣ που δύο χρόνια αργότερα θα συμπεριλάβει στα αγωνίσματά του και το ποδόσφαιρο, με εισήγηση του Μιλτιάδη Νεγρεπόντη μετέπειτα υπουργού Οικονομίας των κυβερνήσεων των Φιλελευθέρων¹⁶⁰. Ο Εθνικός Γ.Σ. και ο Πανελλήνιος θα δώσουν ποδοσφαιρικούς αγώνες στην πρωτεύουσα, ενώ στη Σμύρνη ο Πανιώνιος θα είναι ο πρώτος που θα ιδρύσει ποδοσφαιρικό τμήμα ένα χρόνο νωρίτερα και ο Απόλλωνας θα τον ακολουθήσει το 1907¹⁶¹. Την ίδια χρονιά θα ιδρυθεί ο πρώτος αμιγώς ποδοσφαιρικός σύλλογος στο Γουδί κι έπειτα από δύο χρόνια ο Ηρακλής από τους Έλληνες της Θεσσαλονίκης και ο Παναθηναϊκός ως Πανελλήνιος Ποδοσφαιρικός Όμιλος, από πρώην αθλητές του Πανελληνίου, που αντέδρασαν στην απόφαση του τελευταίου να αποκλείσει το ποδόσφαιρο από το πρόγραμμά του¹⁶². Στο μεγάλο λιμάνι της χώρας εκείνο το διάστημα πρωταγωνιστεί ο Πειραιϊκός Σύνδεσμος, ενώ στην Πάτρα η Παναχαϊκή αποκτά ποδοσφαιρικό τμήμα την ίδια περίπου περίοδο.

Οι σύλλογοι αυτοί έχουν αστικές καταβολές ως επί το πλείστον (μόνο για την Παναχαϊκή αυτό δεν είναι ακόμα βέβαιο) με το άθλημα πριν το Μεσοπόλεμο, ασχολούνται κυρίως τα αστικά και τα μικροαστικά στρώματα. Το ίδιο ισχύει σε μεγάλο βαθμό την πρώτη δεκαετία του Μεσοπολέμου, οπότε ιδρύονται από ανάλογες κοινωνικές ομάδες ο Εθνικός και ο Ολυμπιακός στον Πειραιά¹⁶³, ο Ατρόμητος στην Αθήνα, η Δόξα στη Δράμα, ο Παναιγιάλειος στην Πελοπόννησο και

¹⁵⁸ Παντελής Κυπριανός- Μανώλης Χουμεριανός, *Ανατομία των ποδοσφαιρικών παθών*, εκδ. Διόνικος, Αθήνα 2009, σελ. 34

¹⁵⁹ Γ. Κουσούνελος, *Γ.Σ Απόλλων Σμύρνης 1891-2011: Μία ομάδα- δύο πατρίδες- τρεις αιώνες- 120 χρόνια αθλητισμός και πολιτισμός*, εκδ. Περιφέρεια Αττικής, Αθήνα 2012, σελ. 31

¹⁶⁰ Παντελής Κυπριανός- Μανώλης Χουμεριανός, *Ανατομία των ποδοσφαιρικών παθών*, εκδ. Διόνικος, Αθήνα 2009, σελ. 34

¹⁶¹ Γ. Κουσούνελος, *Γ.Σ Απόλλων Σμύρνης 1891-2011: Μία ομάδα- δύο πατρίδες- τρεις αιώνες- 120 χρόνια αθλητισμός και πολιτισμός*, εκδ. Περιφέρεια Αττικής, Αθήνα 2012, σελ. 44

¹⁶² Αλέξανδρος Κιτροέφ, *Ελλάς- Ευρώπη- Παναθηναϊκός: 100 χρόνια ελληνικής ποδοσφαιρικής ιστορίας*, εκδ. greekworks, Αθήνα 2010, σελ.26-29

¹⁶³ Παντελής Κυπριανός- Μανώλης Χουμεριανός, *Ανατομία των ποδοσφαιρικών παθών*, εκδ. Διόνικος, Αθήνα 2009, σελ. 35-36

ο ΟΦΗ με την ΕΓΟΗ και τον Εργοτέλη στο Ηράκλειο¹⁶⁴. Νωρίτερα, είχε ιδρυθεί ο Άρης σχεδόν ταυτόχρονα με την κυρίευση της Θεσσαλονίκης από τον ελληνικό στρατό. Ο Απόλλων και ο Πανιώνιος θα πάρουν μαζί με τους πρόσφυγες το δρόμο του ξεριζωμού από τη Σμύρνη και θα μεταφέρουν την έδρα τους στην Αθήνα. Οι Κωνσταντινουπολίτες από την άλλη θα ιδρύσουν νέους συλλόγους, με σημαντικότερους την ΑΕΚ στην Αθήνα και τον ΠΑΟΚ στη Θεσσαλονίκη, που στην πορεία θα συσπειρώσουν τη μεγαλύτερη πλειοψηφία του προσφυγικού στοιχείου¹⁶⁵.

Τα νεωτεριστικά στοιχεία που είδαμε ότι αναπτύσσονται στην ελληνική κοινωνία εκείνο το διάστημα, θα έχουν ως αποτέλεσμα και την πλατιά ενασχόληση των λαϊκών στρωμάτων με το άθλημα, τουλάχιστον στα μεγάλα αστικά κέντρα της εποχής. Οι ομάδες αποκτούν πλέον πολυάριθμους οπαδούς, ενώ και το αθλητικό τους δυναμικό αποκτά ολοένα και περισσότερο εργατική σύνθεση. Οι διοικητικές θέσεις των δημοφιλέστερων συλλόγων βέβαια εξακολουθούν στην τεράστια πλειοψηφία τους να κατέχονται από εκπροσώπους των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Το 1927 θα ιδρυθεί η Ελληνική Ποδοσφαιρική Ομοσπονδία (ΕΠΟ), που θα πάρει υπό την ηγεμονία της το ποδόσφαιρο, απομακρύνοντας το από την αιγίδα του ΣΕΓΑΣ¹⁶⁶. Παράλληλα με την ύπαρξη λίγων δεκάδων συλλόγων στην Αθήνα, τη συμπρωτεύουσα και τον Πειραιά και ελάχιστων επαρχιακών που απολαμβάνουν την επίσημη αναγνώριση της νεόκοπης ομοσπονδίας, ιδρύεται ένας σημαντικός αριθμός ανεπίσημων σωματείων στις συνοικίες των πόλεων και την περιφέρεια. Τα περισσότερα έχουν σημαντική δράση και ικανοποιητική υποστήριξη εκείνη την περίοδο και αποτελούν τη δεξαμενή άντλησης ταλαντούχων ποδοσφαιριστών για τις μεγαλύτερες ομάδες. Εδώ εντάσσεται και η δράση του ΚΚΕ στο χώρο από το 1927 ως το 1934, στο πλαίσιο του αθλητικού τμήματος της Γ' Διεθνούς. Η ΕΠΟ θα διοργανώσει το πρωτάθλημα Ελλάδας αρχής γενομένης από το 1928, στο οποίο συμμετείχαν οι πρωταθλητές των τοπικών ενώσεων της Αθήνας, του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης αρχικά και μαζί τους οι δευτεραθλητές λίγα χρόνια αργότερα. Μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο θα προστεθούν και δύο ομάδες από την επαρχία, μέχρι τη σύσταση της Α' Εθνικής κατηγορίας το 1959.

¹⁶⁴ Γιάννης Ζαϊμάκης, *Εργοτέλης 1929-2009: Ψηφίδες της αθλητικής και κοινωνικής ιστορίας ενός φιλοπρόοδου σωματείου*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σελ. 22

¹⁶⁵ Ι.Σ.Νόταρης, *ΑΕΚ, ο καρπός της αθλητικής παράδοσης της Πόλης στη σύγχρονη Αθήνα από το 1924 ως τις μέρες μας*, εκδ. Καλαυρία, Αθήνα 2002

¹⁶⁶ Παντελής Κυπριανός- Μανώλης Χουμεριανός, *Ανατομία των ποδοσφαιρικών παθών*, εκδ. Διόνικος, Αθήνα 2009, σελ. 36

Οι απαρχές του ποδοσφαίρου στο Λαύριο

Το ποδόσφαιρο έγινε γνωστό στην πόλη από τρεις διαφορετικούς παράγοντες. Ο πρώτος είναι οι αλλοδαποί ναύτες των πλοίων που φόρτωναν μεταλλεύματα στο λιμάνι του Λαυρίου. Όσο λοιπόν οι λιμενεργάτες (κυρίως λακωνικής καταγωγής) ασχολούνταν με τη φορτοεκφόρτωση, οι Άγγλοι, Γάλλοι, Σκανδιναβοί ή Πολωνοί ναύτες έβρισκαν την ευκαιρία και έπαιζαν μεταξύ τους κάποια ποδοσφαιρικά παιχνίδια. Αυτά διεξάγονταν σε μία αλάνα που υπήρχε τότε στο λιμάνι και αποτέλεσε το βασικότερο 'γήπεδο' της πόλης μέχρι την κατασκευή εκεί των κλωστηρίων Δέδε το 1939. Η δραστηριότητα αυτή τράβηξε την προσοχή του ντόπιου πληθυσμού, κυρίως των νεαρότερων. Αρκετοί από αυτούς ενδιαφέρθηκαν και ασχολήθηκαν με το 'νέο' άθλημα. Ενδεχομένως να μην είναι τυχαίο συνεπώς ότι ο -σύμφωνα με τις πιο αξιόπιστες πηγές- αρχαιότερος σύλλογος της πόλης, με την επωνυμία Μαραθών ιδρύθηκε το 1925 από τους Λάκωνες του Λαυρίου που ασχολούνταν όπως είδαμε με τις λιμενικές εργασίες και την αλιεία.

Τα μεσαία στρώματα της πόλης και ιδιαίτερα οι ελεύθεροι επαγγελματίες και οι μηχανικοί της Εταιρείας έπαιξαν επίσης σημαντικό ρόλο. Πολλοί από αυτούς δικηγόροι, χημικοί μηχανικοί και άλλοι είχαν σπουδάσει στο εξωτερικό ή είχαν ζήσει ή επισκεφθεί την Αθήνα και τον Πειραιά, όπου το άθλημα είχε αρχίσει ήδη να διαδίδεται. Γι αυτό πρωτοστατούν κυρίως ως παράγοντες στην ίδρυση των πρώτων συλλόγων, όπως ο δικηγόρος Λουκάκος στον Ολυμπιακό, οι γιοί του σιδηροδρομικού υπαλλήλου Ψαρράκη στο Μαραθώνα και ο επίσης δικηγόρος Σακελλαρίου στον Παλλαυρεωτικό. Ο εμπορικός κόσμος της πόλης άλλωστε αγκάλιασε πολύ γρήγορα το ποδόσφαιρο και ο συνδικαλιστικός φορέας τους 'Ερμής' διατηρούσε επίσης ομώνυμη ποδοσφαιρική ομάδα στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920. Πέραν όμως του Ερμή στο Νυχτοχώρι υπήρχε την ίδια περίοδο και ο Ατρόμητος, ενώ η ισχυρή Αστραπή αν και στο έμπυχο δυναμικό της διατηρούσε ποδοσφαιριστές από διαφορετικές συνοικίες της πόλης, απορροφήθηκε ως επί το πλείστον από το «Νυχτοχωρίτη» Παλλαυρεωτικό, λίγα χρόνια μετά την ίδρυση του τελευταίου.

Τέλος σημαντική συμβολή είχαν οι Αρμένιοι και μικρασιάτες πρόσφυγες, οι οποίοι φέρονται να ίδρυσαν αρχικά τον ανεξάρτητο σύλλογο Πέρα Κλουμπ¹⁶⁷. Η ομάδα αυτή δεν θα πρέπει να έδρασε για μεγάλο διάστημα, καθώς δεν συναντάμε αναφορά σε αυτήν στις πρώτες έντυπες πηγές που εντοπίζονται το 1927, αλλά σε ένα άλλο σωματείο το οποίο απαρτιζόταν αποκλειστικά από πρόσφυγες ελληνικής καταγωγής, τον Απόλλωνα. Ο σύλλογος αυτός παρουσιάζεται μάλιστα ιδιαίτερα ισχυρός, αφού κερδίζει τον Ατρόμητο που αποτελούταν ως επί το πλείστον από αθλητές που διέμεναν στη συνοικία του Νυχτοχωρίου και την Αγορά με 5-0. Ο

¹⁶⁷ Αρχείο Τάσου Βρούστη

κυριότερος ανταποκριτής μάλιστα της εφημερίδας 'Αθλητική' στο Λαύριο Καμπανίδης, είναι επίσης προσφυγικής καταγωγής, γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι πρόσφυγες είχαν σημαντική συμβολή στη διάδοση του ποδοσφαίρου στην πόλη. Πιθανότατα πολλοί από αυτούς να είχαν επαφή με το άθλημα από τους συλλόγους που δρούσαν πριν τη Μικρασιατική καταστροφή στις ιδιαίτερες πατρίδες τους.

Η Γαλλική Εταιρεία δεν θα πρέπει να ενδιαφέρθηκε τουλάχιστον σε πρώτη φάση για τη διάδοση του αθλητισμού, με τον ίδιο τρόπο που το έκανε για τη μουσική. Αυτό μπορούμε να το συμπεράνουμε από την έλλειψη πηγών για οποιαδήποτε ανάλογη προσπάθεια τόσο στον ομαδικό όσο και στον κλασικό αθλητισμό και την πάλη. Ο Ηρακλής που τελούσε υπό τη σκέπη της, εμφανίζεται για πρώτη φορά το 1928 και παρουσιάζεται αρχικά ιδιαίτερα ανίσχυρος αφού στους δύο αγώνες του που μνημονεύονται στη δεκαετία του 1920 ηττάται από τη δεύτερη ομάδα του Ολυμπιακού με 6-0 το 1928¹⁶⁸ και 3-2 το 1929¹⁶⁹. Συνεπώς θα πρέπει να ήταν από τις τελευταίες ομάδες που ιδρύθηκαν τότε, με παίκτες που δεν είχαν αφομοιώσει το άθλημα στο βαθμό των αντιπάλων τους, αφού αυτοί δεν παρατάσσουν απέναντί τους τη βασική τους ομάδα.

Ήδη λοιπόν από την πρώτη δεκαετία του Μεσοπολέμου δημιουργήθηκαν πολλά σωματεία στην πόλη, τα περισσότερα εκ των οποίων βραχύβια. Άλλα ιδρύονταν από νέα παιδιά που απλώς ήθελαν να παίξουν ποδόσφαιρο και άλλα αντανakλούσαν περισσότερο ανάγλυφα την κοινωνική πραγματικότητα που διαμορφωνόταν στο Λαύριο. Στα τελευταία ανήκουν σύλλογοι που αναφέρονται σε εντοπιότητες (Μαραθών, Απόλλων, Πέρα Κλούμπ κ.α.), άλλοι σε εργασιακούς κλάδους όπως ο Ερμής των εμποροεπαγγελματιών, ο Ηρακλής των εργατών της Γαλλικής Εταιρείας και άλλοι εξαιρετικά βραχύβιοι με σαφείς πολιτικές και ιδεολογικές αναφορές (Εργατικός Αστέρας, Σπάρτακος). Για μια σειρά από άλλα σωματεία όπως η Δόξα και ο Αετός δεν μας μένει πολλά πράγματα πέρα από την αναφορά του ονόματός τους, οπότε μπορούμε να τα εντάξουμε μάλλον στην πρώτη κατηγορία ή να υποθέσουμε ότι υπήρχε αναφορά σε εντοπιότητα η οποία δεν αποδείχτηκε τόσο ισχυρή ή μαζική όσο άλλες στο Λαύριο, για να μπορέσει να εκφραστεί μέσα από το αθλητικό πλαίσιο σε βάθος χρόνου.

Ένα ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο που απορρέει από την ίδρυση των ποδοσφαιρικών συλλόγων και από τη λειτουργία όσων από αυτών επιβίωσαν είναι ότι αποτελούν από τις πρώτες διαμορφωμένες συλλογικότητες στην πόλη που δημιουργούνται και δρουν μακριά από τη φροντίδα της Εταιρείας. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι οι περισσότεροι από αυτούς δεν επιδιώκουν την οικονομική της συμβολή για την ενίσχυση της δράσης τους, αλλά η Εταιρεία δεν έχει κανένα

¹⁶⁸ *Αθλητική*, 3 Νοεμβρίου 1928

¹⁶⁹ *Ο.π.*, 26 Ιανουαρίου 1929

θεσμικό δικαίωμα παρέμβασης στη λειτουργία τους, ούτε ανάμειξη στην ίδρυσή τους¹⁷⁰. Φυσικά εξαίρεση σε αυτό αποτελεί ο Ηρακλής, όπως θα δούμε αργότερα.

Σε μία πόλη που είχε δομηθεί αυστηρά πάνω στο μοντέλο που αναπτύξαμε προηγουμένως, ακόμα και στο πλαίσιο της πλούσιας για την εποχή πολιτιστικής της παράδοσης, κάτι τέτοιο μπορούμε να υποθέσουμε ότι αποτελεί σημείο τομής και αντανακλά τις έντονες διεργασίες που όπως αναλύσαμε αναπτύσσονται. Ορισμένες φορές μάλιστα, οι ενέργειες κάποιων από αυτών των συλλόγων θα μπορούσαν να ερμηνευτούν σύμφωνα με το υπάρχον πλαίσιο και ως ανοιχτή απειθαρχία στη Γαλλική Εταιρεία, όπως η παραχώρηση εκ μέρους του Ολυμπιακού Λαυρίου του ταμείου του για την ενίσχυση των απεργών στις κινητοποιήσεις του 1929¹⁷¹. Ανάλογη κινητικότητα υπάρχει και στον καλλιτεχνικό χώρο, όταν λίγο μετά την απεργία του 1929 ικανοί μουσικοί της Φιλαρμονικής της ΓΕΜΑ αποχωρούν από αυτήν για να δημιουργήσουν το μουσικό σύλλογο 'Αρίων', που θα δράσει με σημαντική επιτυχία μέχρι το 1936, οπότε θα παύσει τη λειτουργία του με διάταγμα του μεταξικού καθεστώτος¹⁷².

Για την αθλητική δραστηριότητα των ποδοσφαιρικών συλλόγων μέχρι το 1929 θα μπορούσαμε μάλλον με ασφάλεια να υποθέσουμε ότι περιοριζόταν λόγω πενιχρών οικονομικών μέσων και υποτυπώδους οργάνωσης, στο εσωτερικό της πόλης ή στην καλύτερη περίπτωση σε κάποιο διπλανό χωριό των Μεσογείων.

¹⁷⁰ Αρχείο συνεδριάσεων ΑΠΣ Παλλαυρεωτικού 1929-1943 και Αρχείο ΑΣ Ολυμπιακού Λαυρίου φωτογραφικό υλικό: από τα μέλη που αναφέρονται στις δύο περιπτώσεις αλλά και από τα πρακτικά των συνεδριάσεων του Π. και τη γενικότερη δράση του Ο. δεν προκύπτει κάτι τέτοιο. Η παρουσία ενός μηχανικού στο αθλητικό δυναμικό του δεύτερου και επιστατών στη διοίκηση του πρώτου, μπορεί ενδεχομένως να φανερώνει μία τέτοια πρόθεση εκ μέρους της Εταιρείας, δεν αποτελεί ωστόσο βασικό ταυτοποιητικό χαρακτηριστικό των συλλόγων, ούτε κύριο ρυθμιστή της λειτουργίας τους

¹⁷¹ Φωτεινή Ορφανού, *Οι πρώτες εργατικές κινητοποιήσεις στο Λαύριο*, περιοδικό Δοκιμές, Άνοιξη 1998

¹⁷² Βάσω Κιούση, *Φιλαρμονικές και χορωδίες του Λαυρίου (1872-2002)*, Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, εκδ. Εταιρεία Μελετών ΝΑ. Αττικής, επιμ: Χάρης Μπαμπούνης, Καλύβια 2004, σελ. 266-7

ΠΑΛΛΑΥΡΕΩΤΙΚΟΣ

Η ίδρυση του συλλόγου και οι κοινωνικές του καταβολές

Το 1927 ιδρύθηκε ο ποδοσφαιρικός σύλλογος Ατρόμητος που το 1929 πιθανόν συγχωνεύτηκε με τον Ερμή και δημιούργησαν τον Πανλαυρεωτικό. Με την ίδρυση του απορρόφησε αρκετούς ποδοσφαιριστές της ισχυρής Αστραπής¹⁷³, με αποτέλεσμα αυτή να παρακμάσει και να αποσυντεθεί την επόμενη διετία. Χρώματα του συλλόγου αποφασίστηκε να είναι το πράσινο και το κίτρινο και έμβλημα του η θεά Αθηνά¹⁷⁴, επειδή η Παλλάδα ήταν η προστάτιδα των μεταλλείων του Λαυρίου στην αρχαιότητα. Τα θεμέλια του ναού της Σουνιάδας Αθηνάς άλλωστε σώζονται μέχρι σήμερα στην περιοχή.

Βάση του συλλόγου υπήρξαν οι συνοικίες του Νυχτοχωρίου και της Αγίας Παρασκευής, στις οποίες πέρα από εργάτες –στο Νυχτοχώρι κυρίως- διέμεναν και τα μικροαστικά και μεσοαστικά στρώματα της πόλης και ιδιαίτερα στη δεύτερη. Τέτοιοι ήταν και οι βασικοί ιδρυτές του συλλόγου και σίγουρα αυτοί που ενεπλάκησαν καθημερινά στα διοικητικά του μέσω της συμμετοχής τους στο Διοικητικό του Συμβούλιο. Πράγματι, μέσα από τον κατάλογο των μελών του συλλόγου στα πρώτα χρόνια δράσης του βλέπουμε άτομα από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις και στρώματα με ποικίλες μάλιστα πολιτικές αντιλήψεις. Αυτοί όμως που ασχολούνται περισσότερο με το σύλλογο και αναρριχώνται στην ιεραρχία του είναι άτομα από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα με φιλελεύθερες ή συντηρητικές αντιλήψεις. Δεν λείπουν μάλιστα οι περιοδικές χαλαρές τις περισσότερες φορές συγκρούσεις μεταξύ τους¹⁷⁵. Κάποιοι κομμουνιστές που αναγράφονται ως ιδρυτικά μέλη, καθώς και άτομα προοδευτικών γενικά αντιλήψεων με συμμετοχή στο εργατικό κίνημα¹⁷⁶ δεν επιθύμησαν εξ αρχής να εμπλακούν με τα διοικητικά του συλλόγου και σύντομα τέθηκαν και εκτός πλαισίου, πιθανόν για λόγους που έχουν να κάνουν με ζητήματα γενικότερων διώξεων και όχι μόνο με τα εσωτερικά του Πανλαυρεωτικού. Στις λίστες των μελών χωρίς ιδιαίτερη συμμετοχή εντοπίζονται και άλλοι ιδιαίτερα εύρωστοι οικονομικά Λαυριώτες, ιδιαίτερα την πρώτη τριετία δράσης του, πράγμα που μαρτυρά ότι η συμμετοχή σε αυτό το σύλλογο είχε εκείνη την περίοδο κάποια κοινωνική σημασία¹⁷⁷.

Ο σύλλογος λοιπόν έχει ως βάση του τα πρόσφατα δημιουργημένα στην πόλη μικροαστικά στρώματα. Σε ένα Λαύριο σχεδιασμένο βάση των αναγκών της

¹⁷³ Αθλητική 8 Νοεμβρίου 1928 και Αθλητικός Τύπος 6 Ιουλίου 1930

¹⁷⁴ Πρακτικά συνεδριάσεων Δ.Σ. ΑΠΣ Πανλαυρεωτικού, 12/5/1929 και 2/6/1929

¹⁷⁵ Πρακτικά συνεδριάσεων Δ.Σ. ΑΠΣ Πανλαυρεωτικού, συνεδριάσεις 3/6/1930, 29/4/1938 που οδηγεί στην προσωρινή παραίτηση και διαγραφή Σακελλαρίου στις 10/5/1938, μαζικές παραιτήσεις στις 18/9/1943 με τους ίδιους περίπου πρωταγωνιστές κ.α.

¹⁷⁶ Ο.π.

¹⁷⁷ Ο.π.

Εταιρείας και με τις βασικές κοινωνικές ανάγκες να παρέχονται από αυτήν¹⁷⁸ καθώς ο μισθός του μεταλλωρύχου δεν έφτανε πολλές φορές ούτε για την εκπλήρωσή τους, η δημιουργία ενός στρώματος αποτελούμενο από μικρούς καταστηματαρχες συναντούσε αντικειμενικές δυσκολίες και καθυστέρησε σημαντικά. Αλλά και όταν άρχισε αυτό σταδιακά να πραγματοποιείται υπήρξε πολύ ασθενές και καχεκτικό, πόσω μάλλον σε σύγκριση με την κατάσταση στην υπόλοιπη Ελλάδα. Βασικότερη συμβολή σε αυτή την κατάσταση είχε η πολιτική της Εταιρείας να εγκαθιστά σε κάθε μεταλλευτικό χωριό της Λαυρεωτικής καταστήματα ελεγχόμενα από την ίδια που είχαν το μονοπώλιο στην περιοχή και παρείχαν στους εργάτες τα βασικά είδη επιβίωσης σε ιδιαίτερα ανεβασμένες τιμές, τις λεγόμενες κο-οπερατίβες¹⁷⁹.

Η ισχυροποίηση του παραπάνω στρώματος λοιπόν πραγματοποιείται την περίοδο του Μεσοπολέμου, άμα την αποδυνάμωση των Εταιρειών στο χώρο. Όπως γίνεται αντιληπτό από το ιστορικό πλαίσιο που αναλύθηκε, έχουν συγκυριακά συμφέρον να εναντιωθούν σε κάποιες από τις επιδιώξεις της. Μέχρι τότε τα κύρια ενδιάμεσα στρώματα που υπήρχαν στην πόλη ήταν αυτά του επιστημονικού δυναμικού της Εταιρείας (μηχανικοί, μεταλλειολόγοι, νομικό προσωπικό κ.α.) που αναρριχήθηκαν ψηλά στην ιεραρχία της και η λεγόμενη εργατική αριστοκρατία (εργολάβοι, επιστάτες κτλ), οι οποίοι αντιμετώπιζονταν εχθρικά τις περισσότερες φορές από τους εργάτες, ιδιαίτερα στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία. Αυτές οι δύο κοινωνικές ομάδες και κυρίως οι μικροεπιχειρηματίες δημιούργησαν και ηγήθηκαν του Πλαλλαυρεωτικού, όπως φαίνεται και από τα ονόματα των κατά καιρούς Διοικητικών Συμβουλίων της ομάδας (Σακελλαρίου, Κανατούρης, Βογιατζής, Τσακουμάκης, Λιδωρίκης, Μαρμάνης κ.α.).

Η ταυτότητα του συλλόγου ως απόρροια της κοινωνικής του προέλευσης

Η σύγκρουση εργατών και Εταιρείας ιδιαίτερα με την απεργία του 1929 παίρνει οξυμένες μορφές. Στην κάθετη αυτή αντίθεση λοιπόν, που είναι τότε βασικό χαρακτηριστικό της βιομηχανικής πόλης, τα αναδυόμενα και σχετικά ολιγάριθμα ακόμα μεσαία στρώματα και ιδιαίτερα οι εμποροεπαγγελματίες, θα επιδιώξουν συνειδητά ή πολύ περισσότερο ασυνείδητα την εκπροσώπηση τους στην κοινωνική ζωή της πόλης. Ο εμποροεπαγγελματικός σύλλογος Ερμής ως συνδικαλιστικός τους φορέας διαθέτει και βραχύβιο ποδοσφαιρικό τμήμα¹⁸⁰. Ωστόσο το στίγμα τους στην αθλητική ζωή της πόλης θα το δώσουν οι περισσότεροι από αυτούς το Μάιο του

¹⁷⁸ Φωτεινή Ορφανού, *Οι πρώτες εργατικές κινητοποιήσεις στο Λαύριο*, περιοδικό Δοκιμές, Άνοιξη 1998, σελ. 126-127

¹⁷⁹ Φωτεινή Ορφανού, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου:1900-1930*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2002, σελ.51-52

¹⁸⁰ Αρχείο Τάσου Βρούστη, Αρχείο Νίκου Τσώνου

1929, δύο μόλις μήνες μετά την επιτυχή λήξη της μεγάλης εργατικής απεργίας, με την ίδρυση του Παλλαυρεωτικού. Εδώ θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι αυτή η διαδικασία δεν προϋποθέτει απαραίτητα τη συνειδητή δράση του φορέα της, κάθε άλλο μάλιστα. Αποτυπώνει όμως αντικειμενικές διεργασίες ως αποτέλεσμα των κοινωνικών δυναμικών που αναπτύσσονται.

Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο ερμηνεύεται και η τομή –απότοκη εν μέρει και της μικροαστικής ιδεολογίας- που αρχίζει να επιτελείται στην ιδεολογική ταυτότητα των κατοίκων της πόλης, μέρος της οποίας αποτελεί και η ίδρυση του εν λόγω σωματείου. Ο Παλλαυρεωτικός λοιπόν αν και έχει τη βάση του στο Νυχτοχώρι έχει μηδαμινή συνοικιακή αναφορά τόσο στο λόγο των επίσημων παραγόντων του στις συνεδριάσεις του Διοικητικού του Συμβουλίου και στις Γενικές του Συνελεύσεις, όσο και –λιγότερο πάντως- στις αθλητικές μνήμες και αναφορές. Αντίθετα αυτό που τονίζεται έντονα στα παραπάνω αλλά και μέσα από το ίδιο το όνομα της ομάδας είναι η πρόθεση των ιδρυτών της να εκπροσωπήσει ένα ενιαίο Λαύριο πέρα από τις «αντιπαλότητες». Αυτό το ρόλο έπαιζε άλλωστε και το... ανορθόγραφο 'ν' στην αρχική ονομασία (Πανλαυρεωτικός), τον τονισμό δηλαδή της οικουμενικότητας. Άλλο ένα σημείο που προκαλεί εντύπωση για τα δεδομένα της εποχής είναι η συνύπαρξη στη διοίκηση του συλλόγου του ντόπιου με το προσφυγικό στοιχείο, το προερχόμενο βέβαια από τα μεσαία στρώματα.

Η αίσθηση του ενιαίου Λαυρίου έχει βέβαια πρώτα και κύρια να κάνει με την αντίληψη από αυτά τα στρώματα της αναγκαιότητας -με την παρακμή των Εταιρειών, την αύξηση της ανεργίας και της συνακόλουθης μείωσης και των δικών τους εισοδημάτων- η πόλη να συνεχίσει την ύπαρξη της ανεξάρτητα από τη αποτελεσματική ή μη λειτουργία των Εταιρειών. Αυτό συνεπάγεται την απαγκίστρωση από τον παλιό εργασιακό καταμερισμό στο πλαίσιο της τελευταίας και από τις τοπικιστικές αντιπαλότητες που αυτός και σε ένα βαθμό η πολιτική των Εταιρειών συντηρούσε. Η ανάπτυξη και πάνω απ' όλα η ίδια η συντήρηση του Λαυρίου προτάσσεται ως πρωταρχικός στόχος, πάνω από αυτές τις αγκυλώσεις του παρελθόντος.

Αρχίζει λοιπόν να συγκροτείται η ταυτότητα του «Λαυριώτη» που υπήρξε πολύ αδύναμη μέχρι τότε για λόγους που έχουν ήδη αναλυθεί. Η οικουμενικότητα αυτή στην εφαρμογή της από τον συγκεκριμένο φορέα, δεν συγκρούεται μόνο με το συντηρητικό κατάλοιπο του διαχωρισμού βάσει του τόπου καταγωγής, αλλά και με τον αντικειμενικό ταξικό διαχωρισμό όλων των κοινωνιών και κατ' επέκταση και του Λαυρίου. Οπότε είναι φυσιολογικό από αυτή την άποψη να έχει μικροαστική προέλευση και να είναι πολύ βολική για την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων, ανεξάρτητα όπως είπαμε από τη συνειδητότητα του φορέα της.

Η θέληση των ανθρώπων του συλλόγου να εκπροσωπήσει το Λαύριο μακριά από τα όρια της πόλης, καθώς και η οικονομική τους δυνατότητα σε σχέση με τους άλλους συλλόγους της περιοχής, αποτυπώνεται ανάγλυφα στα πρακτικά των Γενικών Συνελεύσεων και των συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου την πρώτη Ζετία ύπαρξης της ομάδας. Εκεί, καταδεικνύεται επίσης η ακρίβεια στη διατύπωση των πρακτικών, η τυπικότητα στην καταγραφή των εσόδων και ιδιαίτερα των εξόδων του σωματείου, η λεπτομέρεια στον απολογισμό της δράσης του Δ.Σ. και η προσήλωση στην τήρηση των αρχών του καταστατικού. Τα παραπάνω εκτός του ότι καταμαρτυρούν το καλό για την εποχή μορφωτικό τους επίπεδο και κατά συνέπεια την ταξική καταγωγή των εμπλεκόμενων, δείχνουν ένα σύλλογο που έχει θέσει και τις σωστές οργανωτικά βάσεις για να διακριθεί¹⁸¹.

Από την αρχή της ίδρυσής του ο σύλλογος προσανατολίστηκε στην διεξαγωγή πολλών παιχνιδιών εκτός Λαυρίου, στα πλαίσια της διαδικασίας που προαναφέρθηκε. Η προσπάθεια αυτή ξεπέρασε τα όρια των χωριών των Μεσογείων φτάνοντας από τον πρώτο χρόνο στην Αθήνα (Ελευσίνα, Κηφισιά, Αμπελόκηποι, Καισαριανή κ.α.), ακόμα και εκτός Αττικής, με την εκδρομή στη Χαλκίδα για διεξαγωγή φιλικού αγώνα με το επίσημο σωματείο της Προποντίδας¹⁸². Γενικότερα την πρώτη αυτή Ζετία υπάρχει διάχυτη η θέληση για φιλικά παιχνίδια με επίσημα σωματεία, με στόχο προφανώς την καθιέρωση της ομάδας στην αθλητική κοινωνία της εποχής, τόσο στο Λαύριο όσο και σε περισσότερο κεντρικό επίπεδο. Αυτό προφανώς αποσκοπεί στην επισημοποίηση του συλλόγου σε ένα σύντομο βάθος χρόνου. Η διοίκηση του Παλλαυρεωτικού είναι πολλές φορές διατεθειμένη να πληρώσει τα έξοδα επίσημων συλλόγων προκειμένου να αγωνιστεί εναντίον τους¹⁸³.

Ενδεικτική των προθέσεων και των φιλοδοξιών των ανθρώπων του Παλλαυρεωτικού για το σύλλογο, είναι η προσπάθεια δημιουργίας ισχυρού τμήματος στίβου το 1931 και η ένταξη του στον Σ.Ε.Γ.Α.Σ. με την τροποποίηση του καταστατικού της ομάδας, ώστε να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της Συνομοσπονδίας¹⁸⁴. Ο λόγος του στελέχους του σωματείου Ορφανίδη στην εν λόγω συνεδρίαση για την αναγκαιότητα ίδρυσης του τμήματος αντανάκλα τις κυρίαρχες αστικές και μικροαστικές αντιλήψεις της εποχής για το ρόλο του κλασσικού αθλητισμού στην εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας. Μηδαμινά στοιχεία προκύπτουν όμως από εκεί και έπειτα για αυτή την προσπάθεια, που δεν θα πρέπει να καρποφόρησε.

¹⁸¹ Πρακτικά συνεδριάσεων Γ.Σ. και Δ.Σ. ΑΠΣ Παλλαυρεωτικού 1929-1932

¹⁸² Πρακτικά συνεδριάσεων Δ.Σ. ΑΠΣ Παλλαυρεωτικού, συνεδρίαση 2/7/1930

¹⁸³ Στο ίδιο, συνεδριάσεις 1/4/1930, 29/7/1930 κ.α.

¹⁸⁴ Στο ίδιο, συνεδρίαση 3/5/1931

Ο Παλλαυρεωτικός όμως εμφανίζεται εξαιρετικά ισχυρός για τα δεδομένα, την πρώτη τριετία της δράσης του. Πραγματοποίησε πάνω από 60 συναντήσεις με τοπικές και αθηναϊκές ομάδες εκείνο το διάστημα, στις περισσότερες εκ των οποίων αναδείχθηκε νικητής¹⁸⁵. Στους αγώνες με ομάδες της πόλης για τους οποίους διαθέτουμε στοιχεία κέρδισε τρεις φορές τον Ολυμπιακό και έχασε μία, νίκησε πέντε φορές τον Ηρακλή με 6-0, 2-0, 3-1, 3-0 και 2-1 και με 5-1 το Βυζάντιο¹⁸⁶. Ηττήθηκε από την Αστραπή με 2-1 το Νοέμβριο του 1930¹⁸⁷, ενώ νίκησε και την ομάδα του Πρακτικού Λυκείου με 3-2¹⁸⁸. Το σημαντικότερο “ντέρμπυ” εκείνης της τριετίας ήταν ανάμεσα στον Παλλαυρεωτικό και τον Ολυμπιακό Λαυρίου, που ήταν αδιαμφισβήτητα τότε οι καλύτερες ομάδες της πόλης. Μάλιστα είναι βέβαιο ότι θα πρέπει να διεξήχθησαν περισσότερες συναντήσεις μεταξύ των δύο ομάδων εκείνο το διάστημα τις οποίες ο ανταποκριτής του Τύπου που υποστήριζε τους “κιτρινοπράσινους”, μάλλον σκόπιμα δεν αναφέρει. Το χαρακτηριστικότερο περιστατικό από τις αναμετρήσεις των δύο ομάδων είναι οι βολές του κανονιού –η πρώτη του χρησιμότητα ήταν για την ειδοποίηση της άφιξης εμπορικού πλοίου στο λιμάνι, προκειμένου οι λιμενεργάτες να ετοιμαστούν για το ξεφόρτωμα- που ηχούσαν από την κορυφή του λόφου του Νυχτοχωρίου, μετά τις επικρατήσεις της ομάδας απέναντι στους Νεαπολίτες¹⁸⁹. Το ενδεχόμενο η αντιπαλότητα αυτή να είχε και ταξική αναφορά φαντάζει αρκετά πιθανό, τούτο όμως δεν επιβεβαιώνεται από την έρευνά μας.

Η προσπάθεια αυτή όπως και η προηγούμενη ανακόπηκε πάντως από την οικονομική κρίση που χτύπησε την Ελλάδα και τη Γαλλική Εταιρεία το 1932. Οι μαζικές απολύσεις στις οποίες προχώρησε η τελευταία είχαν σαν αποτέλεσμα την παρακμή της κοινωνικής και αθλητικής ζωής της πόλης για μια σχεδόν πενταετία και τη μετανάστευση πολλών ανθρώπων από εκεί. Ο Παλλαυρεωτικός λοιπόν διακόπτει τη λειτουργία του για να επανέλθει επίσημα μόνο το 1937, αν και η ομάδα συμμετείχε σε ποδοσφαιρικές συναντήσεις και το 1936¹⁹⁰. Το ίδιο ισχύει λίγο πολύ και για τους άλλους 3 συλλόγους. Όσοι από αυτούς κατάφεραν να επιβιώσουν – σίγουρα ο Ολυμπιακός και ο Ηρακλής- η λειτουργία τους υπήρξε αναιμική. Αυτή ακριβώς η κατάσταση προβάλλεται και από τις συνελεύσεις του συλλόγου ως αιτία της αδράνειας, παρουσιαζόμενη όμως με μία πλήρης ουδετερότητα¹⁹¹. Την ίδια σχετικά αποστασιοποίηση υιοθετεί άρθρο του Σπύρου Σακελλαρίου στον Αθλητικό Τύπο που περιγράφει την αδράνεια της ποδοσφαιρικής κίνησης στην πόλη: «Αι ομάδες του Λαυρίου αν και έχουν να παρουσιάσουν αθλητάς και ποδοσφαιριστάς

¹⁸⁵ Αθλητικός Τύπος, 1 Ιουνίου 1932

¹⁸⁶ Αρχεία εφημερίδας Αθλητικός Τύπος 1929-1932

¹⁸⁷ Αθλητικός Τύπος, 8 Νοεμβρίου 1930

¹⁸⁸ Ο.π., 7 Απριλίου 1932

¹⁸⁹ Αρχεία Νίκου Ψαρράκη και Τάσου Βρούστη

¹⁹⁰ Αθλητικός Τύπος, 11 και 31 Ιουλίου 1936

¹⁹¹ Στο ίδιο, συνεδρίαση Γ.Σ. 7/11/1943

αρίστης κλάσεως, εν τούτοις σήμερον ευρίσκονται εν αποσυνθέσει. Και τα αίτια είναι πολλά. Το κυριότερον όμως είναι η κρίσιμος οικονομική κατάσταση του Λαυρίου».

Η κατάσταση αυτή έρχεται σε πλήρη αντιπαράθεση με ότι συνέβαινε στην Ελευσίνα την ίδια περίοδο. Μία πόλη που παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με αυτή του Λαυρίου ως προς τον πληθυσμό της, το βιομηχανικό της χαρακτήρα και την εγγύτητα της με το πολιτικό και οικονομικό κέντρο της χώρας. Πολύσθηλο αφιέρωμα της εφημερίδας *Αθλητικός Τύπος* το καλοκαίρι του 1933¹⁹² περιγράφει μία εντελώς διαφορετική κατάσταση στην πόλη της Δυτικής Αττικής, όπου δρούσαν τρία αθλητικά σωματεία ο Πανελευσινιακός, ο Ελευσινιακός και ο Ηρακλής. Εδώ συναντάμε την ιδιαιτερότητα της ύπαρξης όπως και στην περίπτωση του Λαυρίου πολλών συλλόγων για τα δεδομένα του πληθυσμού της πόλης και της Αττικής επαρχίας. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί στη βάση του βιομηχανικού χαρακτήρα των δύο πόλεων και της πληθώρας των κοινωνικών δυναμικών που αναπτύσσονται εξαιτίας αυτού του γεγονότος. Η ισχύς των δύο εκ των τριών διαφέρει σημαντικά σε σχέση με αυτή των ομάδων της πόλης της Ανατολικής Αττικής. Ιδιαίτερα ο Πανελευσινιακός με τη αποφασιστική συμβολή του προέδρου του Γεώργιου Παύλου έχει ιδιόκτητο γυμναστήριο, ποδοσφαιρικό γήπεδο και υποδομές άρτιες και από τις πιο σύγχρονες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, ενώ διαθέτει στο δυναμικό του 30 ποδοσφαιριστές έχοντας φέρει όπως ισχυρίζεται το άρθρο εντυπωσιακά αποτελέσματα με ορισμένες από τις καλύτερες ομάδες της Αθήνας και του Πειραιά. Ο Ελευσινιακός από την πλευρά του δεν υστερεί αφού παρουσιάζεται να πέτυχε λίγες μέρες νωρίτερα από την έκδοση της εφημερίδας σημαντική νίκη εις βάρος του πανίσχυρου συμπολίτη του με 5-2. Στην πόλη σε αντίθεση με το Λάυριο την ίδια ακριβώς περίοδο πραγματοποιούνται ποδοσφαιρικές συναντήσεις σε τουλάχιστον εβδομαδιαία βάση. Την ακμή των δραστηριοτήτων στην Ελευσίνα ο δημοσιογράφος την αποδίδει στην ανάπτυξη της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Συνεπώς μπορούμε με ασφάλεια να υποθέσουμε ότι σε αντίθεση με την περίπτωση που εμείς εξετάζουμε, στην Ελευσίνα οι συνέπειες της κρίσης δεν υπήρξαν το ίδιο καταστροφικές και εξασφαλίζεται η παρουσία εύρωστων οικονομικά παραγόντων που σε αντίθεση με την παρακμάζουσα Γαλλική Εταιρεία και το πατερναλιστικό μοντέλο που τη συνόδευε, έχουν τη δυνατότητα και την επιθυμία να ελέγξουν πτυχές της κοινωνικής ζωής της πόλης.

Η λειτουργία του σωματείου μετά το 1935 δεν ακολουθεί τους ρυθμούς της πρώτης περιόδου, παρά την απορρόφηση και του σωματείου του Απόλλωνα¹⁹³. Χαρακτηριστικά αυτού είναι η ισχνή κατάσταση των οικονομικών του συλλόγου, ο περιορισμός κατ' επέκταση της δράσης του αυστηρά στις γύρω περιοχές (Λαύριο,

¹⁹² Αθλητικός Τύπος, 24 Ιουλίου 1933

¹⁹³ Στο ίδιο, συνεδρίαση Δ.Σ 20/9/1937, δεν πρόκειται για τον προσφυγικό Απόλλων που συναντήσαμε

Κερατέα, Άγιος Κων/νος), ο πολύ μειωμένος αριθμός ενεργών μελών (από 75 που είχαν φτάσει στην ακμή της πρώτης 3ετίας σε περιορισμό τους στα μισά) και οι συχνές συγκρούσεις μεταξύ των μελών της διοικήσεως που οδηγούν και στην προσωρινή παραίτηση του μάλλον ισχυρότερου παράγοντα για όλη την πρώτη 20ετία του συλλόγου Σακελλαρίου. Η ομάδα τελικά θα αδρανήσει ξανά το καλοκαίρι του 1939 ως απόρροια των οικονομικών της προβλημάτων και του μαρασμού για άλλη μια φορά της αθλητικής κίνησης στην πόλη.

Φαίνεται πάντως ότι στο Λαύριο δεν μπόρεσαν να εκμεταλλευτούν τις «ευκαιρίες» που προσέφερε η δικτατορία του Μεταξά και ιδιαίτερα ο δήμαρχος Αθηνών και υπουργός Πολιτισμού Κοτζιάς που αλώνιζε τη χώρα εγκαινιάζοντας στάδια και παρακολουθώντας διάφορες αθλητικές διοργανώσεις, επιδιώκοντας την εισαγωγή στο πλαίσιο του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού ενός αθλητικού προτύπου αντίστοιχο με αυτό του Γ' Ράιχ στη Γερμανία, αλλά και να στρέψει την προσοχή του λαού και της νεολαίας αποκλειστικά στα αθλητικά δρώμενα. Όσον αφορά το συγκεκριμένο ζήτημα εντοπίζεται δριμεία κριτική απέναντι στο δήμαρχο από τον πρόεδρο του συλλόγου το Μάιο του 1938, για τη μη επαρκή αντιπροσώπευση των συλλόγων του Λαυρίου στην Α' Πανελλήνια Αθλητική Παρέλαση και Έκθεση στην Αθήνα¹⁹⁴.

Γενικότερα τόσο από τα αρχεία των ποδοσφαιρικών ομάδων της πόλης, όσο και από τον Τύπο της εποχής δεν εντοπίζουμε ιδιαίτερη έξαρση των ποδοσφαιρικών δραστηριοτήτων στην πόλη, πέρα από τη σχετική ανάκαμψη που περιγράφουμε, η οποία ξεκίνησε λίγο νωρίτερα από την επιβολή του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου. Ακόμα και στα ελάχιστα φύλα των τοπικών εφημερίδων που σώζονται, οι αθλητικές αναφορές περιορίζονται σε γυμναστικές επιδείξεις σχολείων που λάμβαναν χώρα παρουσία τοπικών κυβερνητικών εκπροσώπων¹⁹⁵.

Το διάστημα αυτό τα αποτελέσματα της ομάδας δεν είναι αντίστοιχα με την πρώτη περίοδο. Στις 10 Ιουλίου του 1936 θα αποσπάσει ισοπαλία με 2-2 από τον Ολυμπιακό¹⁹⁶, αλλά θα ηττηθεί με 4-1 είκοσι ημέρες αργότερα¹⁹⁷, ενώ το 1937 θα χάσει και από το Βυζάντιο με 1-0¹⁹⁸.

Ο Παλλαυρεωτικός επανήλθε στο προσκήνιο της αθλητικής ζωής της πόλης από το καλοκαίρι του 1943 με δυναμική μεγαλύτερη από την αντίστοιχη επάνοδο του 1935. Στις Γ.Σ. που πραγματοποιούνται συμμετέχουν 50-60 μέλη, ενώ παρά τα μεγάλα προβλήματα της πόλης και της χώρας εν γένει, ο σύλλογος μπορεί και έχει μια κάποια οικονομική ευρυθμία.

¹⁹⁴ Πρακτικά συνεδριάσεων Δ.Σ. ΑΠΣ Παλλαυρεωτικού, συνεδρίαση 31/5/1938

¹⁹⁵ Αρχείο Κώστα Μάνθου

¹⁹⁶ Αθλητισμός, 11 Ιουλίου 1936

¹⁹⁷ Ο.π., 31 Ιουλίου 1936

¹⁹⁸ Ο.π., 6 Ιουνίου 1937

Στους αγώνες και στην επανασύσταση των σωματείων κάποιο ρόλο μπορεί να έπαιξε και η κατοχική κυβέρνηση της Ελλάδας, καθώς και οι Γερμανοί. Οι τελευταίοι είχαν σαν πάγια τακτική τους να διοργανώνουν αθλητικά δρώμενα σε όλες τις περιοχές που κατείχαν. Στο Λαύριο ωστόσο απέφευγαν να παίζουν οι ίδιοι με τις ντόπιες ποδοσφαιρικές ομάδες αλλά αγωνίζονταν μεταξύ τους, καταλαμβάνοντας το μοναδικό «ποδοσφαιρικό γήπεδο» της πόλης. Ο Ηρακλής γίνεται η πρώτη ομάδα του Λαυρίου που αποκτά ιδιόκτητο γήπεδο το 1943¹⁹⁹ και οι άνθρωποι του Παλλαρεωτικού επιδιώκουν το ίδιο για την ομάδα τους με συγκεκριμένες ενέργειες.

Οι προσπάθειες σημαντικών προσωπικοτήτων και όχι μόνο, να αναζωογονηθεί η αθλητική ζωή του Λαυρίου, συνέβαλλε σε συνδυασμό με τις όποιες προσπάθειες των Γερμανών, στην ίδρυση της Ένωσης Ποδοσφαιρικών Αθλητικών Σωματείων Λαυρεωτικής (ΕΠΑΣΛ), με τη συμμετοχή των 4 ομάδων της πόλης. Επιθυμία των κατακτητών πάντως πιθανότατα ήταν οι ποδοσφαιρικές αναμετρήσεις να περιορίζονται εντός των τειχών του Λαυρίου, ώστε να αποφεύγονται τόσο τα μεταφορικά έξοδα, όσο και η επικοινωνία με άλλες περιοχές που είχαν ισχυρότερο κίνημα αντίστασης σε σχέση με το απομονωμένο και στρατιωτικοποιημένο Λαύριο. Πράγματι, σύμφωνα τουλάχιστον με τα πάντοτε αναλυτικά πρακτικά του ο σύλλογος δεν δίνει άλλα παιχνίδια εκτός Λαυρίου πέρα από κάποια φιλικά με τον Κεραυνό Κερατέας.

Ο σύλλογος είναι ιδιαίτερα προσεκτικός στη στάση του με τους Γερμανούς. Στα πρακτικά μιας συνεδρίασης του Ιανουαρίου του 1944 αναφέρονται ως στρατός κατοχής και δεν υπάρχει κάποια επίσημη μνεία σε αυτούς. Ωστόσο είναι πολύ τυπικός απέναντι στις κατοχικές δυνάμεις και υπάρχει η πρόθεση να μη δημιουργηθούν προβλήματα στην ομαλή λειτουργία του. Το ίδιο προσεκτική είναι και η διατύπωση των λόγων της διακοπής της αθλητικής κίνησης με το ιδιαίτερα λιτό: «λόγω της καταστάσεως»²⁰⁰. Επίσης δεν υπάρχουν κανενός είδους κωλύματα για συνεργασία και αποδοχή χρηματοδότησης από επιχειρηματίες που τα εργοστάσιά τους εξακολουθούσαν να εργάζονται κανονικά με τους Γερμανούς, είτε αυτοί δρούσαν παραδοσιακά στην πόλη (Δέδες, διευθυντής ΑΚΕΛ), είτε επένδυσαν πρώτη φορά στην Κατοχή επωφελούμενοι της κατάστασης (Κατσουρόπουλος). Στο Διοικητικό Συμβούλιο της ομάδας εκείνη την περίοδο τον πρώτο λόγο έχουν οι λεγόμενοι παραδοσιακοί δεξιοί, ωστόσο και πολλοί κεντρώοι δεν σταματούν να εμπλέκονται, ιδιαίτερα οι παραδοσιακοί παράγοντες της ομάδας.

Η οικονομική λειτουργία του σωματείου εκείνη την περίοδο στηρίζεται και στη μορφή των έκτακτων εισφορών, καθώς αρκετά από τα μέλη αδυνατούν να πληρώσουν τη συνδρομή τους. Πραγματοποιείται επίσης έρανος για την ενίσχυση

¹⁹⁹ Αρχείο Τάσου Βρούστη, *Λαύρειον: Μοναδική Ιστορική Ποδοσφαιρούπολη*

²⁰⁰ Πρακτικά συνεδριάσεων Γ.Σ. ΑΠΣ Παλλαρεωτικού, συνεδρίαση 12/9/1943

του συλλόγου και θεατρικές παραστάσεις στο ιστορικό κτίριο της Ευτέρπης, όπου παραδοσιακά στεγαζόταν η Φιλαρμονική του Λαυρίου και ανήκε στην Εταιρεία. Από αυτές οι σημαντικές εισπράξεις της πρώτης καταλήγουν στον Παλλαυρεωτικό, της δεύτερης αφιερώνονται για τη διενέργεια συσσιτίου από το σύλλογο και η τρίτη ήταν δωρεάν για τα παιδιά²⁰¹. Οι δύο τελευταίες παραστάσεις αποτελούν πρωτοτυπία στη μέχρι τότε ιστορία του σωματείου, καθώς η μέχρι εκείνη τη στιγμή πολιτιστική δραστηριότητα του Παλλαυρεωτικού (κινηματογραφικές προβολές, χοροεσπερίδες) αποσκοπούσε αποκλειστικά στην οικονομική ενίσχυση του.

Σημαντικό ρόλο στη σχετική ευρωστία της ομάδας εκείνη την εποχή έπαιξε και η ενίσχυσή της από επιχειρηματίες που δρούσαν στην πόλη και πολιτικούς παράγοντες της περιοχής, χωρίς αυτοί όμως να ανακατεύονται επίσημα με τα διοικητικά. Η συμβολή τους έπαιρνε τη μορφή δωρεών και μάλλον αποσκοπούσε στην απόκτηση συμπάθειας και κύρους στην τοπική κοινωνία, το οποίο ο Παλλαυρεωτικός έσπευδε να τους το ανταποδώσει ανακηρύσσοντάς τους ευεργέτες ή επίτιμα μέλη του. Η παρατήρηση αυτή δεν ισχύει μόνο για τη συγκεκριμένη περίοδο και τις περιπτώσεις που αναφέραμε πιο πάνω, αλλά και νωρίτερα με ονόματα όπως του τοπικού συντηρητικού βουλευτή Ορέστη Αργυρόπουλου το 1930 και του προέδρου της ΓΕΜΛ Φερδινάνδου Σερπιέρι την ίδια περίοδο²⁰². Η επιλογή λοιπόν ευεργετών και επίτιμων μελών του συλλόγου ,πέρα από την οικονομική ισχυροποίηση του Παλλαυρεωτικού έχει ως στόχο την απόκτηση εύρυθμων σχέσεων τόσο με την πολιτική όσο και με την οικονομική εξουσία του τόπου. Η συνειδητοποίηση άλλωστε της ανάγκης η πόλη να έχει ανάπτυξη πέρα από την ύπαρξη της Εταιρείας, δεν σήμαινε απαραίτητα και εχθρικές σχέσεις απέναντι στην τελευταία. Η ΓΕΜΛ από την άλλη έβλεπε την οικονομική συνδρομή όλων των συλλόγων της πόλης πέρα από τα προαναφερθέντα, σαν ένα τρόπο να θέσει υπό την αιγίδα και την επιρροή της το σύνολο της αθλητικής της ζωής και όχι μόνο τον Ηρακλή.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση του πρώτη φορά εμφανιζόμενου στην Κατοχή επιχειρηματία Λεωνίδα Κατσουρόπουλου που αναλαμβάνει μαζί με τον Ξανθόπουλο τη διοίκηση των ναυπηγείων στο Λαύριο. Από αυτόν οι παράγοντες του συλλόγου φαίνεται ότι περίμεναν ενδεχομένως να εμπλακεί και βαθύτερα, τόσο από τα λεγόμενα του όσο και εξαιτίας ενός μεγάλου ποσού που είχε δωρίσει στην ομάδα²⁰³, όπως και έκανε, χωρίς ωστόσο να αναμειχθεί επίσημα στο Διοικητικό Συμβούλιο της. Παρόλα αυτά σύμφωνα με μαρτυρίες έθεσε το τελευταίο υπό τον απόλυτο έλεγχό του²⁰⁴. Με τα χρήματα αυτά ο Παλλαυρεωτικός θα μπορούσε να πείσει ποδοσφαιριστές που στα προπολεμικά χρόνια έπαιζαν σε

²⁰¹ Στο ίδιο, συνεδριάσεις 2/10 και 6/11/1943

²⁰² Στο ίδιο, συνεδριάσεις 6/11/1929 και 14/1/1930

²⁰³ Στο ίδιο, συνεδρίαση 30/4/1944

²⁰⁴ Συνεντεύξεις Γιώργου Γαβρίλη, Φεβρουάριος 2011 και Νίκου Ψαρράκη, Σεπτέμβριος 2013

επίσημες ομάδες της Αθήνας και του Πειραιά να αγωνιστούν με τα χρώματά του (Κάτσουρας, Αλιμπράντης, Μαυρόπουλος). Μετά την απελευθέρωση της χώρας ο εν λόγω επιχειρηματίας θα συλληφθεί με τον συνεργάτη του, για συνεργασία με τις δυνάμεις Κατοχής. Θα κατορθώσει να δραπετεύσει για ένα διάστημα, κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών. Εν τέλει θα συλληφθεί εκ νέου και θα καταδικαστεί μαζί με τον Ξανθόπουλο σε 4 χρόνια φυλάκιση για «εθνική αναξιοσύνη»²⁰⁵.

Ο Παλλαυρεωτικός θριαμβεύει λοιπόν στους αγώνες του 1943 στο ποδοσφαιρικό σκέλος, ενώ στέλνει αθλητές του και στα αγωνίσματα του στίβου, οι οποίοι ήταν μάλλον και ποδοσφαιριστές, καθώς δεν γίνεται καμία αναφορά σχετική με τμήμα στίβου μετά από αυτή που συναντήσαμε το 1931. Οι αγώνες αυτοί σημαδεύονται με επεισόδια ανάμεσα σε φιλάθλους, παίκτες και παράγοντες των 4 ομάδων αρκετά σημαντικά ώστε να μνημονευτούν στα πρακτικά του ΔΣ του σωματείου δύο εβδομάδες αργότερα. Οι αψιμαχίες αυτές ερμηνεύονται από τους ανθρώπους του συλλόγου ως αποτέλεσμα του φθόνου των άλλων ομάδων για τις επιτυχίες του Παλλαυρεωτικού²⁰⁶, αν και οι σχέσεις της ομάδας με το δοσίλογο Κατσουρόπουλο θα μπορούσε να ερμηνευθεί σαν μία πιθανή αιτία. Η λήξη της Κατοχής και τα όσα επακολούθησαν θα θέσουν σε τέλμα για άλλη μια φορά την αθλητική ζωή της πόλης και τη δράση του Παλλαυρεωτικού. Το γεγονός ότι αυτή η κατάσταση αρχίζει να παρατηρείται από το καλοκαίρι κίολας του 1944 όπου δυσχεραίνεται σημαντικότερα η θέση των Γερμανών, μας κάνει να υποθέσουμε ότι πέραν των ενεργειών Κονοφάγου, Βέη και άλλων, μάλλον και αυτοί έπαιξαν κάποιο ρόλο στην επαναφορά του αθλητισμού στην πόλη, για τους δικούς τους όχι και τόσο αγνούς βέβαια λόγους.

Η σύνδεση του Παλλαυρεωτικού λοιπόν με τις δυνάμεις Κατοχής είναι αδιαμφισβήτητη. Την εντύπωση αυτή, πέρα από την ανάμειξη του Κατσουρόπουλου ενισχύει το γεγονός ότι και ο νεαρός ακόμα παράγοντας Πότης Βογιατζής, υπήρξε διερμηνέας των Γερμανών στο Λαύριο. Παρουσιαζόταν λοιπόν και αυτός ως συνεργάτης των κατακτητών ανεξάρτητα αν υπήρξε πληροφοριοδότης της τοπικής οργάνωσης του ΕΑΜ, πράγμα το οποίο όμως ελάχιστοι –οι επικεφαλής της εν λόγω οργάνωσης- τότε βέβαια γνώριζαν²⁰⁷. Δυστυχώς ωστόσο, πέρα από τα καταγεγραμμένα επεισόδια απέναντι στον Παλλαυρεωτικό που προαναφέραμε και είναι πολύ πιθανό να οφείλονται σε αυτές τις σχέσεις του συλλόγου, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τις αντιδράσεις του λαού της πόλης απέναντι σε αυτή την κατάσταση, πέρα από ύστερες μαρτυρίες πρωταγωνιστών άλλων ομάδων, που περιγράφουν τον Λεωνίδα Κατσουρόπουλο ως άτομο ιδιαίτερα γλοιώδες και αντιπαθές στην τοπική κοινωνία.

²⁰⁵ Εμπρός, 27 Φεβρουαρίου 1948

²⁰⁶ Πρακτικά συνεδριάσεων Γ.Σ. ΑΠΣ Παλλαυρεωτικού, συνεδρίαση 11/11/1943

²⁰⁷ Παναγιώτης Π. Δρίβας, *Το Λαύριο στον Αγώνα της Εθνικής Αντίστασης*, επιμ: Γεώργιος Δερμάτης, εκδ. Τυπογραφική Λαυρίου, Λαύριο 2013, σελ. 65

Οι κάτοικοι και οι τότε ποδοσφαιριστές πάντως όπως καταθέτουν σήμερα, έβλεπαν το ποδόσφαιρο ως μία προσπάθεια να αποδείξουν στους Γερμανούς αλλά και τους εαυτούς τους ότι είναι ακόμα ζωντανοί και υγιείς και δεν λυγίζουν κάτω από τις όποιες δυσκολίες²⁰⁸. Τέτοια είναι και η συγκινητική προσπάθεια των υποσιτισμένων ποδοσφαιριστών του Βυζαντίου Λαυρίου, των οποίων οι λιποθυμίες μέσα στον αγωνιστικό χώρο, αναγκάζουν τον πρόεδρο του Διοικητικού Συμβουλίου του συλλόγου να ζητήσει οι αγώνες να διεξάγονται με ολιγόλεπτες διακοπές²⁰⁹.

Πέρα από τον Παλλαυρεωτικό δεν υπάρχουν στοιχεία που να συνδέουν τις υπόλοιπες ομάδες με τις αρχές Κατοχής, ούτε μέσα από τα πρακτικά του Βυζαντίου, ούτε από τα όσα στοιχεία έχουμε για τον Ολυμπιακό Λαυρίου εκείνη την περίοδο, χωρίς όμως να έχουμε ανοιχτή εχθρότητα απέναντί τους, τουλάχιστον μέσω των επίσημων εγγράφων. Η διοίκηση του Ηρακλή από την άλλη όπως θα δούμε, ήταν αυτή που πρωτοστάτησε στην παράνομη διακίνηση αργύρου, προκειμένου να εξασφαλιστούν πόροι για τον επισιτισμό των κατοίκων της πόλης²¹⁰. Επιπλέον πέρα από την καταγεγραμμένη αντιπαλότητα απέναντι στον Παλλαυρεωτικό θα πρέπει μέσα στην Κατοχή να υπήρχε ενός είδους ανακωχή μεταξύ των υπολοίπων ομάδων, καθώς οι σχέσεις Βυζαντίου και Ολυμπιακού διένυαν μία από τις καλύτερες περιόδους τους²¹¹.

²⁰⁸ Συνέντευξη με το Νίκο Ψαρράκη, Σεπτέμβριος 2013

²⁰⁹ Πρακτικά Δ.Σ. Προσφυγικού Αθλητικού και Μορφωτικού Συλλόγου 'Το Βυζάντιον', 12 Οκτωβρίου 1943

²¹⁰ Καταστατικόν του εν Λαυρείω Ποδοσφαιρικού και Αθλητικού Συλλόγου 'Ο Ηρακλής' και Γεώργιος Ν. Δερμάτης, *Ο ρόλος των ελλήνων μηχανικών στο βιομηχανικό Λαύρειο της μεταλλείας και της μεταλλουργίας*, Πρακτικά Θ' Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιοανατολικής Αττικής, επιμ: Αθανάσιος Στεφανής, εκδ. Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής, Καλύβια 2008, σελ.684

²¹¹ Πρακτικά Δ.Σ. Προσφυγικού Αθλητικού και Μορφωτικού Συλλόγου 'Το Βυζάντιον', 12 Οκτωβρίου 1943

Η ΣΥΝΟΙΚΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΠΟΛΗΣ ΛΑΥΡΙΟΥ ΚΑΙ Ο ΟΛΥΜΠΙΑΚΟΣ

Όροι εγκατάστασης και επαγγελματική απασχόληση των Λακώνων στο Λαύριο

Η περιοχή της Μάνης κυριότερα, αλλά και γενικότερα η περιοχή της Λακωνίας ήταν στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, μία από τις πιο πυκνοκατοικημένες περιοχές της χώρας με 103 κατοίκους ανά τ.χμ. Σε αυτό συνετέλεσε το γεγονός ότι υπήρξε τα χρόνια της Τουρκοκρατίας και την επαναστατική περίοδο, καταφύγιο των υπόλοιπων υπόδουλων Ελλήνων²¹². Αυτό σε συνδυασμό με τον αποκλειστικά γεωργοκτηνοτροφικό χαρακτήρα της οικονομίας της περιοχής ακόμα και τον ύστερο 19^ο αιώνα, οδήγησε σε ένα μαζικό κύμα τόσο εξωτερικής όσο και εσωτερικής μετανάστευσης. Η πρώτη είχε ως χώρες υποδοχής τις Η.Π.Α. και την Αυστραλία μετά το 1870 και είναι η πρώτη μαζική εξωτερική μετανάστευση στην ιστορία του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Η εσωτερική μετανάστευση κατευθύνεται στις δύο βιομηχανικές πόλεις της χώρας, με τις οποίες τα παράλια της Λακωνίας είχαν και γεωγραφική εγγύτητα, επομένως και ευκολότερη δυνατότητα πρόσβασης, στον Πειραιά και στο Λαύριο.

Στην πόλη της νοτιοανατολικής Αττικής μετοικίζουν πληθυσμοί από τις επαρχίες Οιτύλου, Γυθείου και Επιδαύρου Λιμηράς, που είναι περισσότερο γνωστή ως Βάτικα. Η πρώτη μαζική μετανάστευση αφορά τις κατοίκους των δύο πρώτων και ξεκίνησε τα χρόνια 1885-1887. Τότε δημιουργήθηκαν τα Μανιάτικα στη νότια πλευρά της πόλης και με τη μετανάστευση των Επιδαύριων στο τέλος του αιώνα η Νεάπολη στον ίδιο χώρο, από την ομώνυμη πόλη της εν λόγω επαρχίας. Οι Λάκωνες θα αποτελέσουν γρήγορα πολύ σημαντικό κομμάτι της πόλης και σεβαστή παράμετρος της κοινωνικής της ζωής. Ενδεικτικά το παρακάτω γράφημα, παρουσιάζει την κατανομή του πληθυσμού του δήμου ανά συνοικία το 1889, πολύ πριν δηλαδή ολοκληρωθεί η μετανάστευσή τους και πριν έρθουν οι περισσότεροι από τους Βατικιώτες που θα αποτελέσουν το μεγαλύτερο τμήμα των Λακώνων στη συνέχεια.

²¹²Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, *Εγκαταστάσεις Λακώνων στη Λαυρεωτική(1870-1970)*, Πρακτικά Η' Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιοανατολικής Αττικής, εκδ. Χρυσή Τομή, Κερατέα 2001, σελ. 352-3

ΠΙΝΑΚΑΣ 1²¹³

Εργαστήρια (κέντρο, Αγία Παρασκευή, Νυχτοχώρι): 3802

Κερατέα:	1817
Ανάβυσσος:	54
Θορικό:	202
Καλύβια:	858
Καμάριζα:	1683
Κουβαρά:	464
Κυπριανός:	560
Μανιάτικα:	1454
Όλυμπος:	470
ΣΥΝΟΛΟ:	11356

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι ο πληθυσμός της συνοικίας των Λακώνων αποτελεί το 1899 το 12,8% του Δήμου. Αν δε εστιάσουμε στην πόλη του Λαυρίου και στο κοντινό βιομηχανικό χωριό της Καμάριζας, αφαιρώντας τους αγροτικούς πληθυσμούς της Κερατέας και των οικισμών του Κουβαρά, της Αναβύσσου, των Καλυβίων και του Ολύμπου, τότε ανακαλύπτουμε ότι οι Λάκωνες αποτελούσαν ήδη το 18,9% των κατοίκων της βιομηχανικής περιοχής του Δήμου. Η μετανάστευσή τους δε, συνεχίζεται αθρόα τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1920.

Οι βασικές επιδιώξεις των εσωτερικών μεταναστών από τη Λακωνία, δεν διαφέρουν σε μεγάλο βαθμό από των υπολοίπων που αναλύσαμε προηγουμένως. Η μετανάστευση και η εργασία στα μεταλλεία αντιμετωπίζεται ως προσωρινή με στόχο ή την επιστροφή στο χωριό με καλύτερους όρους από ότι προηγουμένως, την ενίσχυση του οικογενειακού εισοδήματος ή την περαιτέρω προώθηση σε άλλο τόπο υποδοχής, παράλληλα με την κοινωνική ανέλιξη. Τις περισσότερες φορές είναι αρχικά ατομική και αφορά τον άντρα έγγαμο ή άγαμο. Η σύζυγος όπου υπάρχει, παραμένει στο χωριό και φροντίζει τα χωράφια, μιας και μιλάμε κυρίως για αγρότες με μικρό κλήρο γης. Στη συνέχεια ακολουθεί και η οικογένεια το δρόμο της μετανάστευσης, όποτε αυτή αντιμετωπίζεται πλέον ως περισσότερο μόνιμη ή μεγαλύτερης διάρκειας. Στους Λάκωνες και κυρίως τους Μανιάτες, κάποιοι

²¹³ Φωτεινή Ορφανού, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου: 1900-1930*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2002, σελ. 42

επιπλέον ήσσοнос σημασίας λόγοι για τη μετανάστευση θα πρέπει να αναζητηθούν και στην προικοδότηση κάποιας αδερφής ή στη φυγή από το χωριό λόγω κάποιας βεντέτας²¹⁴.

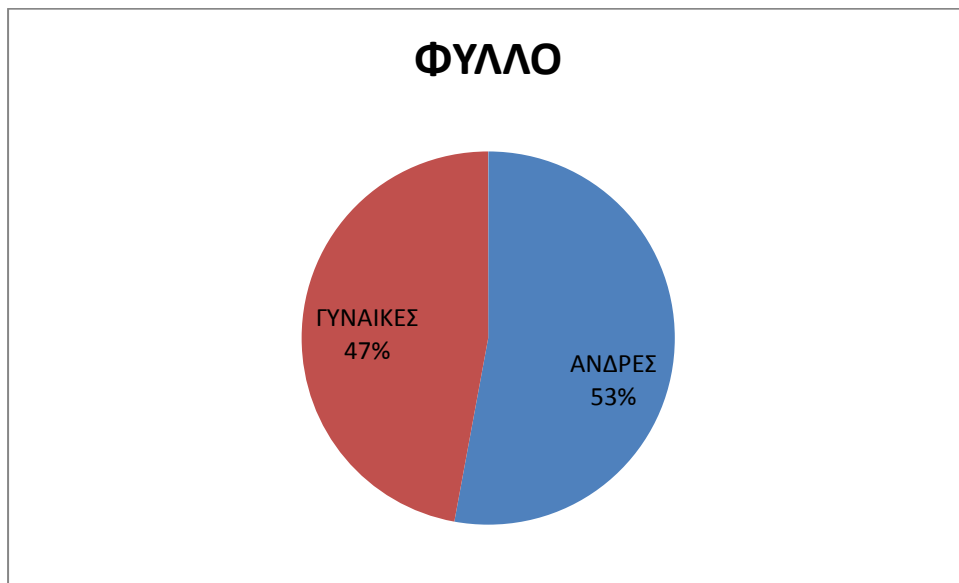
Οι Λάκωνες έχτισαν λοιπόν τη συνοικία τους στο νότιο τμήμα της πόλης. Οι πρώτες κατοικίες τους ήταν στα πρότυπα που προαναφέρθηκαν και βελτιώθηκαν σταδιακά, αρχικά με τον ερχομό των οικογενειών τους και στη συνέχεια με τη συνειδητοποίηση της μονιμότητας πολλών από αυτών στο χώρο. Συγκρότησαν τις αντιπαλότητές τους με τις άλλες ομάδες κατοίκων, με μεγαλύτερη αυτή εναντίον των μικρασιατών και κωνσταντινουπολιτών προσφύγων, όταν αυτοί εγκαταστάθηκαν γειτονικά από αυτούς το 1922. Η εργασιακή ενασχόληση όσων από αυτούς εργάστηκαν στις εταιρείες στο χώρο του λιμανιού, ενίσχυσε την απομόνωσή τους από τους υπόλοιπους εργάτες, τους προφύλαξε όμως σε ένα βαθμό από τα θανάσιμα εργατικά ατυχήματα που ήταν συχνότατα εντός των στοών²¹⁵. Δυστυχώς δεν έχουμε επαρκή στοιχεία για το πόσοι από αυτούς κατάφεραν να υλοποιήσουν τα σχέδια τους και να φύγουν κάποια στιγμή από την πόλη, καθώς οι περισσότεροι από όσους το κατάφεραν δεν εγγράφηκαν ποτέ στο μητρώο του δήμου Λαυρεωτικής. Η έρευνά μας γίνεται ακόμα πιο δύσκολη από το γεγονός ότι πολλοί από αυτούς που παρέμειναν μέχρι το τέλος της ζωής τους στην πόλη δεν μετέφεραν τα δικαιώματά τους για συναισθηματικούς λόγους. Ωστόσο η έρευνα που πραγματοποιήθηκε μπορεί να φωτίσει πτυχές της ζωής του αντικειμένου της μελέτης μας, αρχής γενομένης από την επαγγελματική ενασχόληση των Λακώνων.

Τα στοιχεία που θα παρουσιάσουμε αφορούν την πρώτη γενιά, δηλαδή όσους γεννήθηκαν στο νομό Λακωνίας και μετανάστευσαν στη συνέχεια στο Λαύριο, μεταδημοτεύοντας κάποια στιγμή στη νέα τους πατρίδα. Το δείγμα είναι αρκετά μεγάλο όσον αφορά τους δύο πρώτους πίνακες και αφορά το σύνολο των παραπάνω (575 άτομα) για τον πίνακα 2 και το 67% για τον πίνακα 3. Όταν φθάνουμε όμως στο κρίσιμο, την επαγγελματική τους απασχόληση, λόγω ανεπαρκών στοιχείων του δημοτολογίου έχουμε εικόνα μόνο για το 27% επί του συνόλου του δείγματος (πίνακας 4).

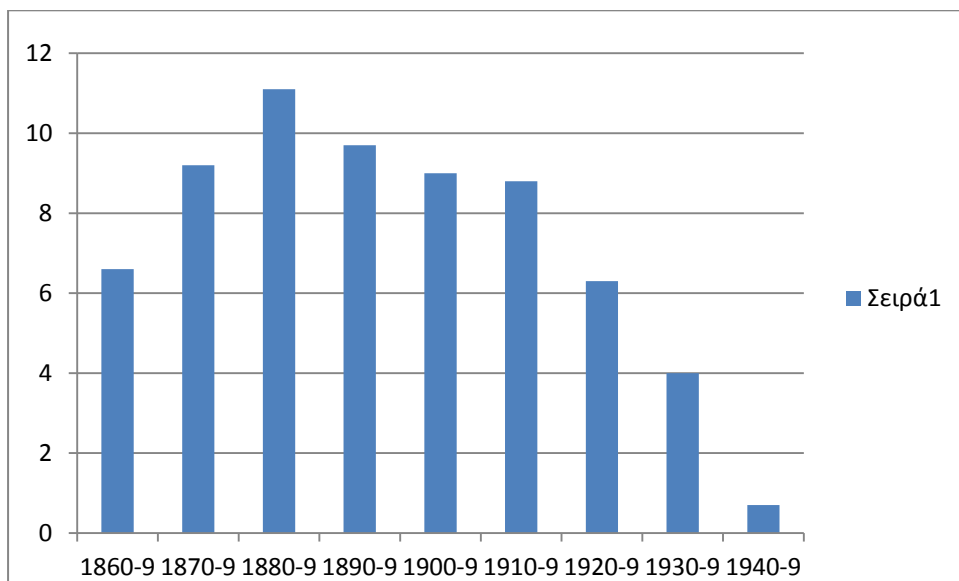
²¹⁴ Έλευθέριος Π. Αλεξάκης, *Εγκαταστάσεις Λακώνων στη Λαυρεωτική (1870-1970)*, Πρακτικά Η' Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιοανατολικής Αττικής, εκδ. Χρυσή Τομή, Κερατέα 2001, σελ. 354

²¹⁵ Γιώργος Ν. Δερμάτης, *Λαύρειο Το Μαύρο Φως*, έκδοση Τεχνολογικού-Πολιτιστικού Πάρκου Λαυρίου, Λαύριο 2003, σελ. 451-4

ΠΙΝΑΚΑΣ 2²¹⁶

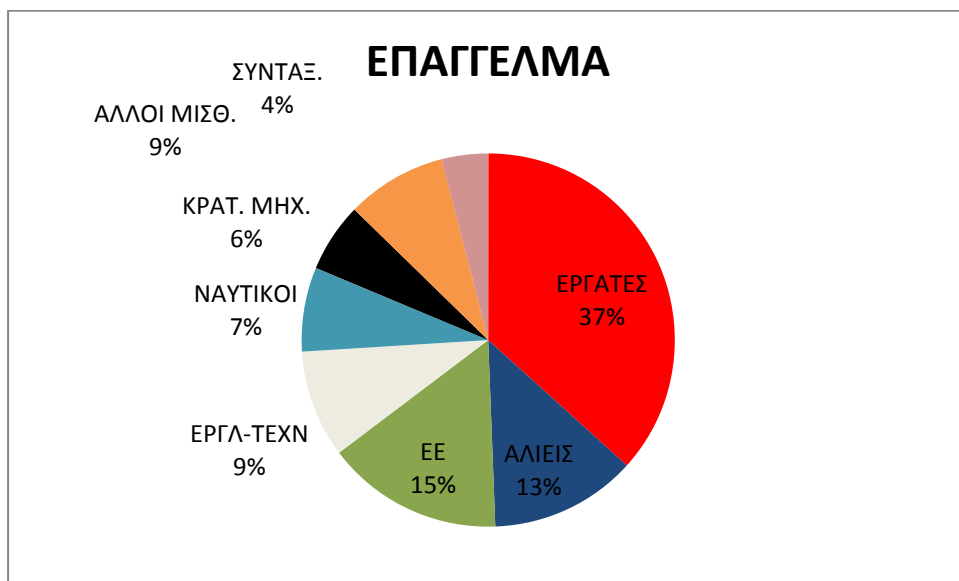
ΠΙΝΑΚΑΣ 3²¹⁷

²¹⁶ Έλευθέριος Π. Αλεξάκης, *Εγκαταστάσεις Λακώνων στη Λαυρεωτική(1870-1970)*, Πρακτικά Η' Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιοανατολικής Αττικής, εκδ. Χρυσή Τομή, Κερατέα 2001, Πίνακας Δημοτών Λαυρεωτικής Γεννηθέντων στη Λακωνία, σελ.361-386

²¹⁷ Ο.π.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4²¹⁸

Η μικρή λοιπόν, λαμβάνοντας υπόψη όσα περιγράψαμε προηγουμένως, απόκλιση που διαπιστώνουμε στον πίνακα 2 όσον αφορά το φύλο του δείγματος, οδηγεί στη διαπίστωση ότι η διαδικασία της μεταδημότευσης πραγματοποιούνταν μετά τον ερχομό του συνόλου της οικογένειας. Το μέγεθος της διαφοράς είναι τέτοιο ώστε μπορεί να εξηγηθεί κυρίως από άγαμους άνδρες που δημιουργήσαν οικογένεια στο Λαύριο.

Ο πίνακας 3 αφορά το έτος γέννησης του δείγματος και επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι η μαζική μετανάστευση παρουσιάστηκε τα χρόνια από το 1885 ως το 1929, οπότε και η μεγάλη οικονομική κρίση του καπιταλισμού έχει σημαντικές επιπτώσεις και στη λειτουργία της Γαλλικής Εταιρείας. Κορύφωση του φαινομένου μπορούμε να υποθέσουμε ότι παρατηρείται τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα οπότε έρχονται οι μετανάστες από τα Βάτικα.

Ο τέταρτος πίνακας φανερώνει από τη μία πλευρά τον κεντρικό ρόλο που είχε στη ζωή των Λακώνων της Λαυρεωτικής η βιομηχανία. Το ποσοστό εργατών, τεχνιτών και εργολάβων φθάνει το 46%, ενώ μπορούμε να υποθέσουμε με σχετική ασφάλεια ότι ήταν μεγαλύτερο, καθώς το αρχείο του σωματίου των εργαζομένων της Γαλλικής Εταιρείας αναφέρει ως μέλη του πολλούς από αυτούς που έχουν άγνωστο επάγγελμα στα αρχεία του δημοτολογίου. Από την άλλη πλευρά βλέπουμε την έντονη ενασχόλησή τους με επαγγέλματα της θάλασσας, καθώς το ποσοστό αλιέων και ναυτικών αποτελεί το 1/5 του δείγματος, ποσοστό διόλου ευκαταφρόνητο για μία βιομηχανική πόλη. Σημαντική κλίση παρουσιάζουν και στα ελεύθερα

²¹⁸ Ο.π.

επαγγέλματα· η πλειοψηφία των ελεύθερων επαγγελματιών αφορά βέβαια μικρής έκτασης επιχειρήσεις (μπακάλικά, κρεοπωλεία, εστιατόρια κ.α.). Παράλληλα αποκαλύπτει ότι η μονοπώληση της Εταιρείας σε τέτοιου είδους επιχειρήσεις με την ασφυκτική μορφή που συναντήσαμε νωρίτερα, αρχίζει να σπάει από τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα και έπειτα, οπότε η ισχύς και το κύρος του πατερναλιστικού μοντέλου να αποδυναμώνονται.

Επιπλέον έρευνα που πραγματοποίησε ο καθηγητής Ελευθέριος Αλεξάκης για το ζήτημα, αποκαλύπτει τη μεγάλη απόκλιση που παρουσιάζει η επαγγελματική απασχόληση ανάμεσα στους Μανιάτες και τους Βατικιώτες. Οι πρώτοι απασχολούνται σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό στη βιομηχανία ή σε άλλα μισθωτά επαγγέλματα, ενώ οι δεύτεροι αν και παρουσιάζουν πολύ υψηλά ποσοστά στον ίδιο κλάδο, απασχολούνται σε μεγάλο βαθμό τόσο στη θάλασσα (19% αλιείς, 11% ναυτικοί), όσο και σε άλλα ελεύθερα επαγγέλματα (22%). Τα αντίστοιχα ποσοστά στους Μανιάτες είναι κατά πολύ μικρότερα²¹⁹.

Ακόμα να επισημάνουμε ότι το δείγμα του πίνακα 4 αναφέρεται μόνο στον ανδρικό πληθυσμό, καθώς οι γυναίκες από τη Λακωνία δεν εργάζονταν παρά σε μηδαμινό ποσοστό, σε αντίθεση με τις Κυκλαδίτισες, τις Ευβοιώτισες και αργότερα τις Μικρασιάτισες που όσον αφορά τουλάχιστον τον κλάδο της βιομηχανίας απασχολούνταν κυρίως στη διαλογή των μετάλλων. Αυτό έρχεται ως απόρροια του αξιακού συστήματος και των αντιλήψεων ενός βαθιά αγροτικού πληθυσμού, χαμηλού κατά κανόνα μορφωτικού επιπέδου, για τη θέση της γυναίκας στην οικογένεια και την κοινωνία.

Η ίδρυση του Μαραθώνα και η δημιουργία του Ολυμπιακού

Η ομάδα του Μαραθώνα ιδρύθηκε περίπου στα μέσα της δεκαετίας του 1920, χωρίς να είμαστε σίγουροι για την ακριβή χρονολογία, καθώς υπάρχει διχογνωμία ανάμεσα στην εκδοχή ότι ιδρύθηκε το 1922 και σε αυτήν που υποστηρίζει το 1924-1925. Ελάχιστα στοιχεία έχουν σωθεί για αυτήν και συγκεκριμένα λίγες φωτογραφίες και συγκεχυμένες προφορικές μαρτυρίες για κάποιους από αυτούς που την ίδρυσαν και αγωνίστηκαν με τη φανέλα της. Στο οπτικό υλικό που σώζεται, βλέπουμε τους παίκτες με ποδοσφαιρική άνω αμφίεση, γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ενδεχομένως υπήρξε κάποια υποτυπώδη διοίκηση ή έστω ένας μικρός χρηματοδότης. Τα περισσότερα από τα ιδρυτικά της μελή που είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε πάντως, πρωταγωνιστούν και στην ίδρυση του Ολυμπιακού, όπως οι αδερφοί Γιαννόπουλοι και η οικογένεια Ψαρράκη. Το παραπάνω στοιχείο και η

²¹⁹ Ο.π., σελ. 355

γενικότερη συμφωνία στο σύνολο των προφορικών πηγών ως προς αυτό, καταδεικνύει ότι ο Μαραθώνας είχε ως κύρια βάση του τη συνοικία της Νεάπολης και υπήρξε κάτι σαν άτυπος πρόγονος του Ολυμπιακού.

Ο τελευταίος συγκροτείται το 1926 με ιδρυτικά μέλη και ποδοσφαιριστές τους: αδελφούς Κατραμπασά, Π. Μπαλαφούτη, Γ. Κανέλη, Λ. Πολίτη, Αφούς Γιαννόπουλους, Γ. Σαραντίδη, Γ. Πιερράκο, Κ. Αρκουλή, Μ. Κατσιβαρδά, Β. Παντελέων, Δ. Βρουτσάκο και την οικογένεια Ψαρράκη²²⁰. Ο πρώτος ουσιαστικά πρόεδρος του Ολυμπιακού ήταν όμως ο Παναγιώτης Λουκάκος, που είχε ανάμειξη και στο Μαραθώνα, δικηγόρος που αργότερα διατηρούσε γραφείο και στην Αθήνα. Ο λακωνικής καταγωγής νομικός ήταν ίσως και το πιο επιφανές οικονομικά στέλεχος των μεσοπολεμικών διοικήσεων του σωματείου. Άλλα μέλη των διοικητικών συμβουλίων για εκείνη την περίοδο ήταν ο σταθμάρχης του σιδηροδρόμου Μιληλής, ο ιχθυοπώλης Σοφεγγίτης, ο Αλ. Αραπάκης που είχε κάποια φορτηγά και ο χημικός μηχανικός της Εταιρείας Μιχάλης Πετρήs, άτομο ιδιαίτερας μορφώσεως που εκτελούσε συνήθως χρέη γραμματέα²²¹.

Η μελέτη που πραγματοποιήσαμε στα μητρώα του Δήμου Λαυρεωτικής, επιβεβαιώνει την κυριαρχία του λακωνικού στοιχείου από τη γέννηση κιόλας του συλλόγου. Το καταστατικό του, σύμφωνα με αξιόπιστες μαρτυρίες ανέφερε στο δεύτερο άρθρο του ότι “ιδρύεται ποδοσφαιρικός σύλλογος, σκοπός του οποίου έσσεται η σωματική αλλά και ηθική διαπαιδαγώγησις της νεολαίας, η προτροπή των νεολαίων προς τον αθλητισμό και η παρότρυνση των προς τη μελέτη βιβλίων για την πνευματική ανύψωση των αθλουμένων”²²². Χωρίς να έχουμε στη διάθεσή μας στοιχεία από τα υπόλοιπα άρθρα, παρατηρούμε ότι είναι το μοναδικό καταστατικό από τα τρία που εξετάσαμε που προτάσσει τον όρο ποδοσφαιρικός. Κατά τα άλλα σημαντική θέση φαίνεται να έχει και η πολιτιστική παρέμβαση της ομάδας. Ο σύλλογος σύμφωνα με μαρτυρίες δεν θα πρέπει να απέκτησε οργανωμένη βιβλιοθήκη, ωστόσο διοργάνωνε την πρώτη αυτή περίοδο χορωδίες από αθλητές του κατά διαστήματα, οι οποίοι τραγουδούσαν κυρίως στο καφενείο της Νεάπολης άσματα της εποχής²²³.

Πέρα από αυτά όμως, η πληθώρα τραγουδιών που αναφέρονται στην ομάδα και έχουν ακόμα διασωθεί, μέσω της προφορικής κυρίως παράδοσης, θα πρέπει να έχουν τις ρίζες τους σε αυτήν ακριβώς τη δράση. Βασικό κοινό τους στοιχείο είναι η αναφορά στη συνοικία της Νεάπολης και στη συνέχεια στα ποδοσφαιρικά επιτεύγματα του συλλόγου. Ακολούθως γίνεται μνεία στις ικανότητες των

²²⁰ Αρχείο Νίκου Τσώνου, Αρχείο Γιώργου Γαβρίλη, φωτογραφικό υλικό

²²¹ Συνέντευξη Νίκου Ψαρράκη, Σεπτέμβριος 2013

²²² Ο.π.

²²³ Ο.π.

κορυφαίων ποδοσφαιριστών της εποχής που αγωνίζονταν με τον Ολυμπιακό Λαυρίου και σε ορισμένες περιπτώσεις σε κάποιες γραφικές φιγούρες οπαδών του.

Η δράση του σωματείου έξω από τις τέσσερις γραμμές του γηπέδου, μας οδηγεί στην υπόθεση –όπως και στην περίπτωση του Βυζαντίου που θα εξετάσουμε στη συνέχεια- ότι ελλείπει εκείνη τη συγκεκριμένη περίοδο τοπικών συλλόγων των Λακώνων και των προσφύγων, ο Ολυμπιακός και το Βυζάντιο έπαιζαν παράλληλα και έναν άτυπο τέτοιο ρόλο. Ενιαίος σύλλογος προσφύγων δεν θα πρέπει να υπήρχε εκείνη την περίοδο, καθώς οι σχετικές έρευνες μας αποκαλύπτουν τη δραστηριότητα κάποιων επιμέρους, όπως αυτός των Αρετσιωτών²²⁴, ενώ ο Σύλλογος των Πελοποννησίων ο “Πέλοψ”, για τον οποίο μαθαίνουμε ότι το 1898 είχε ιδρύσει σχολή άπορων παιδών²²⁵ θα πρέπει να είχε μέχρι τότε ατονήσει ή αναστείλει τη λειτουργία του.

Η ονομασία του συλλόγου ή τέλος πάντων η μετονομασία του Μαραθώνα σε Ολυμπιακό μόλις μία χρονιά μετά την ίδρυση της αντίστοιχης ομάδας του Πειραιά ενδεχομένως να προξενεί εντύπωση. Πάρα πολλές ομάδες στο σύνολο της ελληνικής επικράτειας πήραν βέβαια αυτή την ονομασία, εμπνευσμένες από τις τεράστιες αγωνιστικές επιτυχίες του Ολυμπιακού Πειραιώς, που ήταν και η πρώτη ίσως ελληνική ποδοσφαιρική ομάδα που απέκτησε φιλάθλους σε ολόκληρη τη χώρα, τουλάχιστον σε τέτοιο βαθμό. Το 1926 όμως, οι “ερυθρόλευκοι” μέτραγαν μόλις ένα χρόνο ζωής και παρότι είχαν αναλογικά σημαντικές επιτυχίες, δεν είχαν αποκτήσει ακόμα την αίγλη που μόλις περιγράφηκε. Μη έχοντας στην κατοχή μας επίσημα στοιχεία που να δικαιολογούν την επιλογή αυτή των εκ Πελοποννήσου Λαυριωτών, μπορούμε να κάνουμε μόνο υποθέσεις βασισμένοι σε ιστορικά γεγονότα, που έχουν προηγουμένως αναλυθεί.

Η εσωτερική μετανάστευση λοιπόν, που πραγματοποιείται από τη Μάνη και τη Νεάπολη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα κι έπειτα, έχει όπως είδαμε δύο βασικές κατευθύνσεις, τον Πειραιά και το Λαύριο. Ανάμεσα σε αυτούς που μετοικίζουν υπήρχαν σίγουρα μεγάλες οικογένειες που χωρίστηκαν στις δύο αυτές βιομηχανικές εστίες. Οι άνθρωποι αυτοί, γνωρίζοντας τις αντιλήψεις και τις συνήθειές τους, θα πρέπει να κράτησαν αρκετά συχνή επαφή μεταξύ τους, λόγω και της εγγύτητας των δύο πόλεων και της ροπής των Νεαπολιτών σε ναυτικά επαγγέλματα, μιας και Λαύριο και Πειραιάς επικοινωνούσαν τότε με ναυσιπλοϊκή γραμμή²²⁶. Επιπλέον, εξαιτίας της ενδογαμίας που διατηρούσε ακόμα μεγάλο ποσοστό των

²²⁴ Χάρης Μπαμπούνης, *Μικρασιάτες πρόσφυγες στη Λαυρεωτική*, Β' Επιστημονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής, επιμ: Πέτρος Φιλίππου- Αγγέλου, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1986, σελ. 298

²²⁵ Φωτεινή Ορφανού, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου: 1900-1930*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2002, σελ. 57

²²⁶ Αριστείδης Κανατούρης, *Ο καθημερινός ναός της Αγίας Παρασκευής Λαυρίου*, Πρακτικά Η' Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιοανατολικής Αττικής, εκδ. Χρυσή Τομή, Κερατέα 2001, σελ. 443

Πελοποννησίων του Λαυρίου, πραγματοποιήθηκαν αρκετοί γάμοι μεταξύ Λαυριωτών και Πειραιωτών²²⁷. Αρκετοί άλλωστε ήταν και οι Λαυριώτες που μετανάστευσαν μόνιμα ή περιστασιακά στον Πειραιά την εποχή των μεγάλων μεταλλευτικών κρίσεων της εποχής του Μεσοπολέμου²²⁸. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν ότι πέραν πάσης αμφιβολίας, υπάρχει ένα είδους αγωγός μεταξύ των δύο πόλεων με τους όρους που αναλύσαμε. Από τη στιγμή όμως που η επικοινωνία αυτή παίρνει τα παραπάνω χαρακτηριστικά, δεν θα γινόταν να μη μεταφερόταν και μέρος των κοινωνικών και πολιτιστικών εξελίξεων που λάμβαναν χώρα από τη μία πόλη στην άλλη και αντίστοιχα από τους Λάκωνες του Πειραιά σε αυτούς του Λαυρίου και αντίστροφα.

Η ονομασία συνεπώς της ομάδας, ήταν μάλλον κάτι παραπάνω από μία πράξη μιμητισμού και απλής έμπνευσης από τις αθλητικές επιτυχίες των Πειραιωτών, όπως συνέβη στις περισσότερες από τις αντίστοιχες περιπτώσεις σε άλλες πόλεις της Ελλάδας ή σε συνοικίες του Λεκανοπεδίου. Ο Ολυμπιακός Λαυρίου άλλωστε θα αποδείξει στην πορεία της δράσης του τη σύνδεση του με την πόλη του Πειραιά, αφού στις πρώτες δεκαετίες της ύπαρξής του θα πραγματοποιήσει ποδοσφαιρικές συναντήσεις με πολλές ανεπίσημες και τις περισσότερες εκ των επίσημων ομάδων του μεγάλου λιμανιού²²⁹.

Δεν έχουμε κατά τα άλλα πολλά στοιχεία για τις σχέσεις του Ολυμπιακού Λαυρίου με το διάσημο συνονόματο του στα χρόνια του Μεσοπολέμου και της Κατοχής. Η πιθανόν μόνη σύνδεσή τους εκείνη την περίοδο, είναι η μετακίνηση του Λαυριώτη Μελέτη Ψαρράκη στην ομάδα του Πειραιά, που του επέτρεπε να συμμετέχει παράλληλα και στους αγώνες της προηγούμενης ομάδας του που ήταν φυσικά ανεπίσημη. Οι Πειραιώτες πάντως δεν αγωνίστηκαν ποτέ σε φιλικό αγώνα στο Λαύριο, παρά την επιθυμία της τοπικής ομάδας²³⁰. Αργότερα όμως ο Ολυμπιακός Λαυρίου θα συμμετάσχει σε φιλικό παιχνίδι επίδειξης, που προηγήθηκε της αναμέτρησης της πειραιώτικης ομάδας με την αυστριακή Βιέννα. Αφορμή γι αυτό στάθηκε επιστολή που είχε σταλεί από τους Λαυριώτες παράγοντες στους ομόλογους τους, η οποία τόνιζε το θαυμασμό τους για τον Ολυμπιακό Πειραιά και τα στοιχεία που ενώνουν τις δύο ομάδες²³¹.

Η συνοικιακή αναφορά του σωματείου είναι έντονη όπως είδαμε και από τα τραγούδια που σώζονται και μάλιστα θα αποτελέσει και το βασικό παράγοντα της διατήρησης του σωματείου μετά τη συγχώνευση των υπολοίπων, που θα εξετάσουμε στη συνέχεια, καθώς και ο ανταγωνισμός με το προσφυγικό Βυζάντιο,

²²⁷ Ληξιαρχικό Αρχείο Δήμου Λαυρεωτικής

²²⁸ Αριστείδης Κανατούρης, *Ο καθηδρικός νάος ης Αγίας Παρασκευής Λαυρίου*, Πρακτικά Η' Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιοανατολικής Αττικής, εκδ. Χρυσή Τομή, Κερατέα 2001, σελ.437-454

²²⁹ Αρχείο Νίκου Τσώνου- Συνέντευξη Γεώργιου Ραφιά σε εφημερίδα

²³⁰ *Ο.π.*

²³¹ Αρχείο Ολυμπιακού Λαυρίου

που αναλύεται στο επόμενο κεφάλαιο. Όταν ο Πισσάνος μετακινήθηκε στον Ηρακλή για βιοποριστικούς λόγους, αντιμετώπιστηκε με υπερβολική εχθρότητα από τους περισσότερους Νεαπολίτες. Σύμφωνα με μαρτυρίες που δεν επικροτούν την αντίδραση αυτή, πολλοί στη γειτονιά έκαναν χρόνια να του μιλήσουν και γι αρκετό καιρό αποξενώθηκε²³². Η αντίδραση αυτή και η γενικότερη κατακραυγή της μικρής κοινωνίας της Νεάπολης, απέτρεψε αρκετούς που δέχθηκαν ανάλογη κρούση από τη διοίκηση της ΓΕΜΛ. Η στενή σύνδεση του Ολυμπιακού με τη συνοικία της Νεάπολης, στις παρυφές της οποίας βρίσκεται ακόμα το γήπεδό του, παραμένει μέχρι και σήμερα, τόσο από πλευράς των οπαδών του, όσο και από τους σημερινούς του αντιπάλους εντός των ορίων της πόλης, φιλάθλους της Λαυρεωτικής. Οι τελευταίοι εξηγούν το γεγονός ότι ο Ολυμπιακός συγκεντρώνει λιγότερο κόσμο στα παιχνίδια του, παρά το γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια αγωνίζεται μία ή δύο κατηγορίες πάνω από αυτούς, επειδή είναι ομάδα συνοικιακή, σε αντίθεση με τη Λαυρεωτική που είναι προϊόν συγχώνευσης όλων των υπολοίπων.

Ο Ολυμπιακός παρά το γεγονός ότι δεν απολάμβανε τη σημαντική για τα δεδομένα της εποχής και της πόλης οικονομική ευμάρεια που διέθετε ο Παλλαυρεωτικός, υπήρξε σχεδόν με την ίδρυσή του ισχυρότατο ποδοσφαιρικό σύνολο, που επέδειξε μεγαλύτερη σταθερότητα σε σχέση με τον προηγούμενο. Διέθετε από το 1929 τουλάχιστον δεύτερη ομάδα²³³, ενώ είναι η πρώτη ομάδα της πόλης που μνημονεύεται να έχει φιλοξενήσει στο Λαύριο αντίστοιχη των Αθηνών, τον Αχιλλέα με τον οποίο αναδείχθηκε ισόπαλη με 2-2²³⁴. Φιλοξένησε επίσης μέχρι το 1931 ανάμεσα σε άλλους τον Εθνικό Κιαισαριανής (0-1)²³⁵, τον Άρη Πετραλώνων (5-1)²³⁶, τον Εθνικό Τσακαγιάννη που ήταν από τα ισχυρότερα ανεπίσημα σωματεία της δεκαετίας του 1930 (0-1)²³⁷, τον Ελπιδοφόρο που νίκησε 5-1 σε ρεβάνς της ήττας του με 4-2 στην Κιαισαριανή²³⁸, ηττήθηκε στην Ερυθραία με 2-0 από την τοπική Ένωση²³⁹, ενώ συνέτριψε στο Λαύριο την Ελπίδα Νέας Ιωνίας με 4-0²⁴⁰ και τη Βροντή Βουλιαγμένης με 7-4²⁴¹. Μετά το καλοκαίρι του 1932, όπου κάνει την εμφάνιση της η κρίση των ομάδων, η αγωνιστική του δραστηριότητα φαίνεται να περιορίζεται περισσότερο εντός των τειχών της πόλης. Όσον αφορά τώρα τον βασικό του αντίπαλο σε αυτήν Παλλαυρεωτικό, με τον οποίο συγκροτούσαν πριν την ισχυροποίηση του Βυζαντίου το “ντέρμπι” του Λαυρίου, κατάφερε να τον

²³² Συνέντευξη Γιώργου Γαβρίλη, Φεβρουάριος 2011 και Νίκου Ψαρράκη, Σεπτέμβριος 2013

²³³ Αθλητικός Τύπος, 26 Ιανουαρίου 1929 και 31 Ιανουαρίου 1929

²³⁴ Ο.π., 12 Ιανουαρίου 1929

²³⁵ Ο.π., 30 Μαΐου 1930

²³⁶ Ο.π., 1 Σεπτεμβρίου 1930

²³⁷ Ο.π. 8 Σεπτεμβρίου 1930

²³⁸ Ο.π. 24 Σεπτεμβρίου και 8 Νοεμβρίου 1930

²³⁹ Ο.π. 18 Μαΐου 1931

²⁴⁰ Ο.π. 10 Αυγούστου 1931

²⁴¹ Ο.π. 26 Αυγούστου 1932

κερδίσει μία φορά με 3-0 και να ηττηθεί τρεις, με 0-1, 0-3 και 1-3 αντίστοιχα²⁴². Θα πρέπει βέβαια να αντιμετωπίζουμε με μία επιφυλακτικότητα τη ύπαρξη μόνο αυτών των αποτελεσμάτων, καθώς βασικός ανταποκριτής του Αθλητικού Τύπου στη Λαυρεωτική, ήταν ο συγγενής του προέδρου του Παλλαυρεωτικού Γιάννη Σακελλαρίου, Σπύρος. Με τις υπόλοιπες ομάδες του Λαυρίου δεν πραγματοποιούσε όπως φαίνεται συχνές συναντήσεις και συνήθιζε να παρατάσσει απέναντί τους τη δεύτερη ομάδα του, λόγω της μεγάλης διαφοράς δυναμικότητας που τους χώριζε τότε.

Σε αντίθεση όμως με τον πρώτο του μεγάλο αντίπαλο, ο Ολυμπιακός παρότι μάλλον περιόρισε σημαντικά τη δράση του δεν θα αναστείλει τη λειτουργία του στα δύσκολα χρόνια μεταξύ 1933 και 1936. Τούτο το μαρτυράει η ύπαρξη φωτογραφικού υλικού από ιδιωτικές συλλογές που χρονολογείται εκείνη την περίοδο, το ρεπορτάζ του Αθλητικού Τύπου το Μάιο του 1933 που κάνει λόγο για συνάντηση του Ολυμπιακού με τον Ηρακλή, οι προφορικές μαρτυρίες και η συντήρηση εκ μέρους του και δεύτερης ομάδας το 1936, που κερδίζει τη βραχύβια Ένωση Καστανιάς από την ομώνυμη γειτονιά της Νεάπολης Λαυρίου με 8-3²⁴³ και την πρώτη ομάδα του Βυζαντίου με 3-2²⁴⁴. Θα αντιμετωπίσει ακόμα δύο φορές τον Παλλαυρεωτικό πριν ακόμα την επίσημη ανασύστασή του. Οι δύο ομάδες θα αναδειχθούν την πρώτη φορά ισόπαλες με 2-2²⁴⁵ και στη ρεβάνς οι Νεαπολίτες θα επικρατήσουν με το εντυπωσιακό 4-1²⁴⁶. Στην ανταπόκριση από το πρώτο παιχνίδι μάλιστα, ο Ολυμπιακός αναφέρεται ως «ο ισχυρότερος των ομάδων της πόλεως μας» και εκείνη την περίοδο πρέπει να ήταν όντως αδιαμφισβήτητα, αφού είχε στις τάξεις του μεταξύ άλλων το σπουδαίο ποδοσφαιριστή Μελέτη Ψαρράκη(1915-1940), που αγωνιζόταν παράλληλα και στην πρώτη ομάδα του Ολυμπιακού Πειραιώς από τα 17 του χρόνια και σκοτώθηκε στον πόλεμο της Αλβανίας.

Ολυμπιακός Λαυρίου και εργατικό κίνημα

Η συνοικία της Νεάπολης ήταν η μεγαλύτερη του Λαυρίου που χτίστηκε από τους ίδιους τους κατοίκους της. Βασική αιτία γι αυτό ήταν η απασχόληση των περισσότερων από αυτών σε μη αυστηρά μεταλλευτικές εργασίες, κάτι που τους έκανε λιγότερο χρήσιμους στη ΓΕΜΛ. Οι περισσότεροι εξάλλου από αυτούς ήταν πρώην εργαζόμενοι της Ελληνικής Εταιρείας. Οι άνθρωποι αυτοί λοιπόν ήταν σχετικά με τον υπόλοιπο εργατικό πληθυσμό, λιγότερο εκτεθειμένοι στο πατερναλιστικό μοντέλο και παράλληλα ανέπτυξαν σε ένα βαθμό το αίσθημα του

²⁴² Αρχείο εφημερίδας “Αθλητικός Τύπος” 1929-1932

²⁴³ Αθλητισμός, 3 Ιουλίου 1936

²⁴⁴ Ο.π., 22 Ιουλίου 1936

²⁴⁵ Ο.π. 11 Ιουλίου 1936

²⁴⁶ Ο.π. 31 Ιουλίου 1936

“αδικημένου”. Επιπλέον λόγω αυτής της ελεύθερης δόμησης, εγκαθίσταντο στη συνοικία εργαζόμενοι που προέρχονταν και από άλλες περιοχές της Ελλάδας²⁴⁷, καθώς και όσοι θεωρούνταν ανεπιθύμητοι από τον κυρίαρχο ιστό, δίνοντας ένα περισσότερο ανοιχτό χαρακτήρα σε αυτήν. Τα παραπάνω συνετέλεσαν στο να δημιουργηθεί εύφορο κλίμα για την ανάπτυξη ριζοσπαστικών ιδεών και ενός ταξικού κινήματος απογαλακτισμένου από την κυρίαρχη ιδεολογία, στο οποίο πολλοί κάτοικοι της Νεάπολης πρωτοστάτησαν αν κρίνουμε από τη σύνθεση της απεργιακής επιτροπής του 1929²⁴⁸, από τη διαμονή στη συνοικία αρκετών από των στελεχών του ΚΚΕ στην πόλη το ίδιο διάστημα και από τα ονόματα των γυναικών που πρωταγωνίστησαν στην απελευθέρωση των συλληφθέντων απεργών²⁴⁹.

Τα γεγονότα αυτά δεν άφησαν αμέτοχο το σύλλογο, παρά τις συντηρητικές καταβολές των περισσότερων μελών της διοίκησής του. Έτσι, το 1929 θα δωρίσει 100 δραχμές από το ταμείο του προς ενίσχυση των απεργών, ποσό διόλου ευκαταφρόνητο αν αναλογιστεί κανείς ότι η μηνιαία συνδρομή των μελών ανερχόταν τότε από 3 ως 5 δραχμές²⁵⁰. Επιπρόσθετα, όταν η ομάδα της Πέρα Κλουμπ της περιοχής Γηροκομείου Αμπελοκήπων, που υπαγόταν στην Ομοσπονδία Εργατικού Αθλητισμού της Αθλητικής Διεθνούς, εξέδραμε στο Σούνιο, έδωσε παράλληλα φιλικό αγώνα με τον Ολυμπιακό Λαυρίου, από τον οποίο ηττήθηκε με 6-0 παρουσία 300 θεατών²⁵¹. Η επιλογή της να αγωνιστεί με τους Νεαπολίτες αποκτά επιπλέον σημασία από το γεγονός ότι η προσφυγικού χαρακτήρα, όπως δηλώνει το όνομα της αθηναϊκή ομάδα, δεν επέλεξε να παίξει με το Βυζάντιο. Τέλος μέσα στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα τρομοκρατίας που ακολούθησε την απεργία του 1929, ο αρχιφύλακας του Λαυρίου Σιγουράκος ανάγκασε τους διοικούντες του Ολυμπιακού να αντικαταστήσουν τις κόκκινες ρίγες της φανέλας τους με μπλε το 1931²⁵², ενισχύοντας την υπόθεση ότι η συνοικία και η ομάδα της είχαν τότε μπει στο στόχαστρο του αστικού κράτους. Συμβολή σε όλα αυτά θα πρέπει να είχε και ο επί σειρά ετών γραμματέας του συλλόγου Μιχάλης Πετρή, που είχε αναπτύξει αντιστασιακή δράση αργότερα με το ΕΑΜ, όπως φαίνεται από τη δήλωση μετανοίας που υπέγραψε το Μάρτιο του 1949, όντας πλέον κάτοικος Αθηνών²⁵³. Στη συνέχεια επέστρεψε στην πόλη, αναμείχτηκε με την ΕΔΑ, πιθανότατα όχι όμως και με τα αθλητικά δρώμενα.

Υπό το βάρος όμως αυτών των πιέσεων, το εργατικό κίνημα του Λαυρίου σημείωσε ύφεση μετά το 1933 και οι γνωστές πολιτικές εξελίξεις που ακολούθησαν (μεταξική δικτατορία, Κατοχή) έφεραν και την απεμπλοκή του σωματείου από την

²⁴⁷ Μαθητολογία Β' Δημοτικού Σχολείου Λαυρίου 1922-1930

²⁴⁸ Ριζοσπάστης, 3 Φεβρουαρίου 1929

²⁴⁹ Αρχείο Εργατικού Κέντρου Λαυρίου

²⁵⁰ Συνέντευξη Νίκου Ψαρράκη, Σεπτέμβριος 2013

²⁵¹ Ριζοσπάστης, 9 Ιουνίου 1932

²⁵² Συνέντευξη Νίκου Ψαρράκη, Σεπτέμβριος 2013

²⁵³ Ελευθερία, 30 Μαρτίου 1949

όποια αντίστοιχη δραστηριότητα είχε αναπτύξει, τουλάχιστον σε θεσμικό επίπεδο. Η μέχρι τώρα έρευνα δεν έχει αποδείξει οποιαδήποτε επιπλέον ανάμειξη του Ολυμπιακού σε ανάλογα γεγονότα από τα χρόνια που ακολούθησαν μέχρι σήμερα. Οι διώξεις εις βάρος των πρωτοπόρων στελεχών του εργατικού κινήματος στην πόλη και των μελών του ΚΚΕ γενικότερα σημάδεψαν ολόκληρη τη δεκαετία του 1930 τη ζωή του Λαυρίου. Οι τελευταίοι έτσι θα πρέπει να διέκοψαν αναγκαστικά ή ιεραρχώντας άλλες προτεραιότητες, την επίσημη ενασχόληση τους με αθλητικούς και πολιτιστικούς συλλόγους, τους οποίους ιδιαίτερα μετά την επιβολή της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου το κράτος επιθυμεί να τους ελέγχει στενότερα. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και με μέλη του Παλλαυρεωτικού που είχαν άμεση εμπλοκή στο λαϊκό κίνημα, ενώ τα χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι η διάλυση της Φιλαρμονικής «Ορφέας» από το μεταξικό καθεστώς το 1936.

ΟΙ ΛΑΥΡΙΩΤΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΙ Ο ΕΠΙΜΟΡΦΩΤΙΚΟΣ ΑΘΛΗΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ‘ΒΥΖΑΝΤΙΟΝ’

Οι πρόσφυγες από την Μικρά Ασία ξεκίνησαν να έρχονται στο Λαύριο αμέσως μετά την καταστροφή της Σμύρνης, με το κύριο ρεύμα εγκατάστασης να ολοκληρώνεται το 1924. Σποραδικά όμως και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας, εξακολουθούσαν να μετοικίζουν κάποιες οικογένειες στην πόλη της Ανατολικής Αττικής. Στην απογραφή του 1928 κατεγράφησαν 1.364 από αυτούς, σε σύνολο 6.500 περίπου κατοίκων. Οι περισσότεροι δε κατάγονταν από τη Βιθυνία, την Ανατολική Θράκη, τα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης και τον Πόντο²⁵⁴.

Αρχικά εγκαταστάθηκαν σε σκηνές στο λιμάνι της πόλης, ενώ 60 περίπου οικογένειες από την Αρετσού μεταφέρθηκαν στη γειτονική Ανάβυσσο. Οι πρόσφυγες όμως από την Παλαιά Φώκαια που είχαν ήδη μετοικήσει στα παράλια της περιοχής, δεν επιθυμούσαν την παραμονή των Αρετσιωτών εκεί και επιτίθονταν στις σκηνές τους τη νύχτα. Η πλειοψηφία των οικογενειών αυτών αναγκάστηκε να επιστρέψει στο Λαύριο²⁵⁵. Ο προσφυγικός συνοικισμός της πόλης ανεγέρθηκε το 1927-1928 πάνω από το συνοικισμό Σπανιόλικα -κάποια εγκαταλειμμένα σπίτια εκεί δόθηκαν επίσης σε αυτούς- πέριξ της εκκλησίας του Αγίου Ανδρέα και συνοριακά με τη συνοικία των Λακώνων²⁵⁶.

Η συνύπαρξη αυτή και το γεγονός ότι τα σπίτια των προσφύγων οικοδομήθηκαν σε μεγάλο βαθμό από το κράτος²⁵⁷ και ήταν ως επί το πλείστον σε καλύτερη κατάσταση σε σχέση με τα περισσότερα της Νεάπολης, που τα είχαν χτίσει οι κάτοικοί της από το υστέρημά τους, τροφοδότησε μια αντιπαλότητα που είχε αρχίσει να παίρνει σάρκα και οστά σε ολόκληρη τη χώρα την ίδια περίοδο, μεταξύ γηγενών και προσφύγων γενικότερα και μεταξύ Λακώνων και Μικρασιατών όπου αυτοί συνυπήρχαν, με χαρακτηριστικότερο το παράδειγμα της πόλης του Πειραιά. Οι σχέσεις αυτές όμως, αν και πολλές φορές τεταμένες δεν θα φτάσουν σύμφωνα με τις υπάρχουσες πηγές αλλά και με προφορικές μαρτυρίες, στην άσκηση σωματικής βίας. Αν υπήρχαν τέτοια φαινόμενα τότε θα αφορούσε μεμονωμένα

²⁵⁴ Χάρης Μπαμπούνης, *Μικρασιάτες πρόσφυγες στη Λαυρεωτική*, Β' Επιστημονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής, επιμ: Πέτρος Φιλίππου- Αγγέλου, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1986, σελ. 343

²⁵⁵ Ο.π., σελ. 298

²⁵⁶ Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, *Κοινωνικό διαστρωμάτωση και οργάνωση του χώρου στο Λαύρειο (1870-2000)*, Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, εκδ. Εταιρεία Μελετών ΝΑ. Αττικής, επιμ: Χάρης Μπαμπούνης, Καλύβια 2004, σελ. 29-30

²⁵⁷ Χάρης Μπαμπούνης, *Μικρασιάτες πρόσφυγες στη Λαυρεωτική*, Β' Επιστημονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής, επιμ: Πέτρος Φιλίππου- Αγγέλου, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1986, σελ. 300

άτομα και περιστατικά και όχι οργανωμένη πράξη, όπως συνέβαινε την ίδια περίοδο στο μεγάλο λιμάνι της χώρας. Το μεγαλύτερο μέρος των αντεγκλήσεων λάμβανε χώρα στους ποδοσφαιρικούς αγώνες μεταξύ των ομάδων των δύο συνοικιών, τις σχέσεις των οποίων θα εξετάσουμε αναλύοντας την ταυτότητας του συλλόγου 'Βυζάντιον Λαυρίου'.

Προτού όμως προχωρήσουμε σε αυτό θα πρέπει να σημειώσουμε ότι όπως είναι εύκολα αντιληπτό, οι συνθήκες διαβίωσης γι αυτούς τους ανθρώπους ήταν ιδιαίτερα δύσκολες, αντίστοιχα με την κατάσταση των συμπατριωτών τους σε όλη την Ελλάδα, φαινόμενο που εντείνεται ακόμα περισσότερο από το γεγονός ότι η άφιξη τους στην πόλη συμπίπτει με την κάμψη των εργασιών της ΓΕΜΛ και το οριστικό κλείσιμο της Εταιρείας Μεταλλουργίας Λαυρίου. Η εύρεση εργασίας σε μία πόλη που μαστίζεται από την ανεργία αποδεικνύεται ένα δυσχερέστατο επιχείρημα, ενώ πολλοί νεαροί πρόσφυγες αντιμετωπίζουν δυσκολίες προσαρμογής ένταξης στη νέα πραγματικότητα και αναγκάζονται να εγκαταλείψουν από πολύ νωρίς το σχολείο²⁵⁸. Παράλληλα λόγω των συνθηκών διαβίωσης ήταν έκθετοι και σε μεταδοτικές ασθένειες όπως η ελονοσία²⁵⁹. Τα παραπάνω σε συνδυασμό με την κρίση και την παράδοση πολλών από αυτών στο εμπόριο, θα τους οδηγήσει στο άνοιγμα μικρών επιχειρήσεων, πολλές από τις οποίες αποδείχθηκαν με την πάροδο του χρόνου ιδιαίτερα επιτυχημένες. Αποτέλεσαν λοιπόν βασικούς στυλοβάτες του αναδυόμενου όπως είδαμε εκείνη την εποχή εμπορικού κόσμου του Λαυρίου, ενώ σεβαστή ήταν και η συμβολή τους στην ανάπτυξη του εργατικού κινήματος εκείνη την εποχή²⁶⁰.

Οι Μικρασιάτες θέλησαν να αφήσουν και αυτοί με τη σειρά τους τη δική τους σφραγίδα στο πολυπολιτισμικό μωσαϊκό της πόλης, φέρνοντας μαζί τους από τις πατρίδες τους τις παραδόσεις, τις συνήθειες, τις αξίες και τον τρόπο ζωής τους. Ένα μέσο για την επίτευξη αυτού του σκοπού ήταν και ο αθλητισμός και πιο συγκεκριμένα το ποδόσφαιρο. Όπως αναλύσαμε έχουν σημαντικό μερίδιο στη διάδοση του αθλήματος στην πόλη με την Πέρα Κλούμπ που φέρονται να ίδρυσαν μαζί με τους Αρμενίους και σίγουρα με τον Απόλλωνα, που αποτελούταν από το ελληνικό προσφυγικό στοιχείο. Η εκπροσώπηση των Αρμενίων προσφύγων στο ποδόσφαιρο του Λαυρίου περιορίζεται από τότε στη συμμετοχή 2-3 αθλητών σε διάφορες ομάδες της πόλης, όπως του Απετιάν στον Απόλλων της περιόδου 1933-1937, που πάντως δεν έχει άμεση σχέση με την προσφυγική ομάδα του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1920. Ο Απόλλων ενδεχομένως να πήρε την ονομασία του από τον εκ Σμύρνης συνονόμάτο του που είχε πια εγκατασταθεί στην Αθήνα και

²⁵⁸ Μαθητολογία Β' Δημοτικού Σχολείου Λαυρίου 1922-1930

²⁵⁹ Εμπρός, 12 Αυγούστου 1930

²⁶⁰ Χάρης Μπαμπούνης, *Μικρασιάτες πρόσφυγες στη Λαυρεωτική*, Β' Επιστημονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής, επιμ: Πέτρος Φιλίππου- Αγγέλου, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1986, σελ. 299

πρωταγωνιστούσε τόσο στη Μικρά Ασία, όσο και στα πρώτα χρόνια του στην Ελλάδα. Στην πρώτη έντυπη αναφορά για το λαυρεωτικό ποδόσφαιρο βρίσκουμε το προσφυγικό σωματείο που χαρακτηρίζεται ως μία από τις ισχυρότερες ομάδες της πόλης να συντρίβει τον Ατρόμητο με 5-0²⁶¹, ενώ στη ρεβάνς ηττάται με 3-2, με τον αντίπαλό του να έχει στις τάξεις του 5 τουλάχιστον ποδοσφαιριστές προσφυγικής καταγωγής που διέμεναν στην περιοχή του Νυχτοχωρίου και της Αγίας Παρασκευής²⁶². Στη συνέχεια η δυναμική του φαίνεται σταδιακά να φθίνει, μέχρι την τελευταία αναφορά που έχουμε για αυτόν στις 31 Ιανουαρίου 1929, όπου τοποθετείται πέμπτος ανάμεσα στις 6 ποδοσφαιρικές ομάδες που υπήρχαν τότε στην πόλη. Οι υπόλοιπες ήταν κατά σειρά οι Ολυμπιακός, Ατρόμητος, Ερμής, Αστραπή και Ηρακλής²⁶³.

Η παρθενική αναφορά που συναντάμε σε ποδοσφαιρική ομάδα με το όνομα Βυζάντιο ανάγεται στις 6 Νοεμβρίου του 1929²⁶⁴, όταν η διοίκηση του Παλλαυρεωτικού απορρίπτει πρόταση του Ολυμπιακού Λαυρίου για διεξαγωγή φιλικού αγώνα λέγοντας ότι έχει ήδη αποδεχθεί αντίστοιχη εκ μέρους του Βυζαντίου. Ο νεοσύστατος σύλλογος προχωρά στη σύναψη καταστατικού στις 29 Μαρτίου του 1930, το οποίο αποτελεί και το μόνο επίσημο έγγραφο του συλλόγου που έχουμε στην κατοχή μας από την περίοδο του Μεσοπολέμου, παρά την εξονυχιστική έρευνα που πραγματοποιήσαμε.

Σε αυτό η επίσημη ονομασία του ορίζεται ως 'Προσφυγικός Αθλητικός και Μορφωτικός Σύλλογος το Βυζάντιον' ιδρυμένος από τους καταγόμενους εκ Μικράς Ασίας, Πόντου και Θράκης φιλάθλους πρόσφυγες που διαμένουν στο Λαύριο²⁶⁵. Θυρεός του ορίζεται ο Δικέφαλος Αετός του Βυζαντίου και το χρώμα του λαβάρου του το κίτρινο με το εν λόγω σύμβολο²⁶⁶. Ως σκοποί του συλλόγου διακηρύσσονται η διάδοση της γυμναστικής και του φίλαθλου αισθήματος για τη διάπλαση άλκιμων σωμάτων, θαρραλέων ψυχών και ευγενικών χαρακτήρων, ικανών να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους στην πατρίδα, τα άτομα, την οικογένεια, ενισχυμένα από την άμιλλα και την αδιάσπαστη αλληλεγγύη για την πρόοδο του έθνους. Οι στόχοι αυτοί φιλοδοξεί το σωματείο να επιτευχθούν με τη διάδοση του αθλητισμού στη νεολαία, την εξεύρεση γηπέδου και γυμναστηρίου, τη συμμετοχή του συλλόγου σε αγώνες οργανωμένους από αυτόν ή τις επίσημες αθλητικές αρχές, την τέλεση ετήσιων εσωτερικών αγώνων, τη σύναψη σχέσεων με άλλους αθλητικούς και εν γένει

²⁶¹ Αθλητικός Κόσμος, 6 Μαρτίου 1927

²⁶² Εμπρός, 6 Ιουλίου 1927

²⁶³ Αθλητική, 31 Ιανουαρίου 1929

²⁶⁴ Πρακτικά Δ.Σ. Α.Π.Σ. Πανλαυρεωτικού, 6 Νοεμβρίου 1929

²⁶⁵ Καταστατικό Προσφυγικού Αθλητικού και Μορφωτικού Συλλόγου 'Το Βυζάντιον', Άρθρο 1

²⁶⁶ Ο.π., Άρθρα 33 και 34

Γυμναστικούς Συλλόγους και Οργανώσεις, την ίδρυση βιβλιοθήκης, την οργάνωση οδοιπορικών, νυχτερινών και ορειβατικών εκδρομών²⁶⁷.

Από τα παραπάνω αλλά και από το σύνολο του εγγράφου, εντύπωση προκαλεί η έλλειψη οποιασδήποτε θρησκευτικής αναφοράς σε αντίθεση με την αντίστοιχη πατριωτική που περισσεύει, πράγμα όχι ιδιαίτερα συνηθισμένο για την εποχή παρά τη δεδομένα έντονη θρησκευτική φόρτιση του συμβόλου της ομάδας. Γενικότερα μπορούμε να μιλήσουμε για ένα εξαιρετικά 'ανοιχτό', δημοκρατικό και προσοδευτικό καταστατικό λαμβάνοντας υπόψη μας τη χρονολογία στην οποία συντάσσεται, που περιγράφει τις βασικές αξίες και αντιλήψεις της πλειοψηφίας των μικρασιατών προσφύγων και στο Λαύριο. Το όγδοο άρθρο ορίζει ότι επίτιμα μέλη μπορούν να γίνουν φίλαθλοι πάσης εθνικότητας –αυτό ενδέχεται να είναι και μια προσπάθεια παραχώρησης δωρεών από τα γαλλικής υπηκοότητας διευθυντικά στελέχη της ΓΕΜΛ- και το δέκατο ότι οι γυναίκες –κυρίες και δεσποινίδες- γίνονται δεκτές ως ισότιμα μέλη. Το άρθρο 27 προβλέπει τη διαγραφή ενός μέλους από τα μητρώα του σωματείου μόνο μετά από απόφαση των $\frac{3}{4}$ της Γενικής Συνέλευσης του συλλόγου και αφού προηγουμένως έχουν προηγηθεί άλλα 4 καταστατικά μέτρα-προειδοποιήσεις. Ακόμα, το άρθρο 36 περιέχει τη δυνατότητα ο σύλλογος, αν τα οικονομικά του το επιτρέπουν, να γίνει επίκουρος αναξιοπαθούσας οικογένειας. Παρόλα αυτά σύμφωνα με το άρθρο 37 απαγορεύονται ρητώς κάθε είδους πολιτικές συζητήσεις στο γυμναστήριο και τις συνεδριάσεις²⁶⁸. Αυτή η τελευταία διάταξη ενδεχομένως να είναι και μία προσπάθεια να υπερτονιστεί η προσφυγική καταγωγή - χαρακτήρας του συλλόγου σε σχέση με κάθε ιδεολογική τοποθέτηση. Δεν προβλέπεται επίσης διαγραφή μέλους εις βάρος του οποίου εκκρεμούν πολιτικές ή νομικές διώξεις, ενώ δεν υπάρχει ταξικός διαχωρισμός στην ιεραρχία του συλλόγου, πέρα από τις ανακηρύξεις όσων δωρίζουν σημαντικά ποσά σε επίτιμα μέλη του.

Διάχυτη είναι επίσης στο καταστατικό η θέληση να μην αρκестεί στο σωματείο στην ποδοσφαιρική εκπροσώπηση του προσφυγικού στοιχείου. Βασική επιδίωξη είναι η ίδρυση τμημάτων κλασικού αθλητισμού, παιδιών, ορειβασίας, πεζοπορίας και νυχτερινών εκδρομών. Μάλιστα το Διοικητικό Συμβούλιο δικαιούται να προσθέσει ή να καταργήσει τμήματα εκτός αυτού του κλασικού αθλητισμού²⁶⁹. Τα εν λόγω άρθρα, η επιδίωξη για ίδρυση βιβλιοθήκης που προαναφέρθηκε και φυσικά ο επίσημος τίτλος του συλλόγου ενισχύουν την εντύπωση ότι οι ιδρυτές του Βυζαντίου ήθελαν να δημιουργήσουν κάτι πολύ παραπάνω από μία ποδοσφαιρική ομάδα, ανεξάρτητα αν αυτό τελικά το πέτύχανε. Επιδίωξή τους ήταν μάλλον η ίδρυση ενός πολιτιστικού και αθλητικού συλλόγου Μικρασιατών που θα απηχούσε τις βασικές αρχές και τις επιδιώξεις των ανθρώπων αυτών μέσα στην κοινωνία του

²⁶⁷ Ο.π., Άρθρα 2 και 3

²⁶⁸ Καταστατικό Προσφυγικού Αθλητικού και Μορφωτικού Συλλόγου 'Το Βυζάντιον', 1929

²⁶⁹ Ο.π., Άρθρα 23 και 24

Λαυρίου, έναν συνεκτικό κρίκο του παρελθόντος που όσο περνούσαν τα χρόνια συνειδητοποιούσαν και οι τελευταίοι ότι ήταν ανεπίστρεπτο, με το μέλλον τους που ήταν συνυφασμένο με τη μικρή πόλη. Το πάθος, η μαζικότητα και η αφοσίωση με την οποία υποστήριζαν την ομάδα τους στους αγώνες της, που μνημονεύεται ακόμα από όλους τους Λαυριώτες, παρότι αυτή άργησε να τους φέρει επιτυχίες, ήταν ένα είδος τελετουργικού συνεύρεσης των ξεριζωμένων συμπατριωτών, ταυτισμού στα κοινά μαρτύρια και τονισμού της προσφυγικής τους ταυτότητας.

Η συνειδητοποίηση της κοινής μοίρας με την πόλη του Λαυρίου που εκείνη την περίοδο δοκιμάζεται, ίσως να ήταν και μία από τις αιτίες που η αντιπαλότητα με τους Λάκωνες δεν πήρε ανεξέλεγκτες διαστάσεις. Δεν παραγνωρίζουμε βέβαια και το γεγονός ότι η ΓΕΜΛ επιθυμούσε μεν την ύπαρξη αντεγκλήσεων, όχι όμως σε βαθμό που αυτές θα έθεταν σε κίνδυνο την κοινωνική ειρήνη της περιοχής. Πέρα όμως από αυτό, η ενίσχυση του εργατικού κινήματος που πήρε μάλιστα τα χαρακτηριστικά που εξετάσαμε και η συμμετοχή σε αυτό μεγάλου μέρους προσφύγων εργατών²⁷⁰, τους έθεσε σε μια μορφή εργατικής αλληλεγγύης με τους 'ελλαδίτες' συναδέλφους τους. Επιπλέον η ενασχόληση πολλών από αυτών με το εμπόριο, δεν τους επέτρεπε τη δημιουργία προστριβών με τον τοπικό πληθυσμό, ενώ η θέση των καταστημάτων τους στην κεντρική αγορά της πόλης τους έφερε σε καθημερινή επαφή και συνδιαλλαγή με αυτόν, που βοήθησε στη γρηγορότερη ένταξη και αφομοίωσή τους.

Σε ορισμένες περιστάσεις βέβαια η αντιπαράθεση οξυνόταν με αφορμή κάποια περιστατικά. Ένα τέτοιο παράδειγμά είναι η ασθένεια των τραχωμάτων που έπληξε ολόκληρη την πόλη²⁷¹, αλλά κυρίως τη συνοικία της Νεάπολης. Τούτο συνέβη λόγω ανεπαρκούς ύδρευσης της τελευταίας, σε αντίθεση με τη μεσοαστική Αγία Παρασκευή και τις συνοικίες του Άγιου Ανδρέα και του Κυπριανού που τις είχαν αναγείρει το κράτος και η ΓΕΜΛ αντίστοιχα και διέθεταν κάπως καλύτερες υποδομές. Από τότε οι πρόσφυγες, αλλά και οι υπόλοιποι αποκαλούσαν τους Νεαπολίτες 'τσιμπληδες', παρατσούκλι που πέραν της ασθένειας υποκρύπτει και έναν είδους ταξικό ρατσισμό και συνοδεύει μέχρι και σήμερα τους φιλάθλους του Ολυμπιακού Λαυρίου. Ο χαρακτηρισμός των προσφύγων και κατ' επέκταση των φιλάθλων του Βυζαντίου από τους Νεαπολίτες και τους υπόλοιπους, είναι ο ιδιαίτερα διαδεδομένος εκείνη την εποχή σε όλη την Ελλάδα 'τουρκοσπορίτες'.

Το αντιπροσωπευτικότερο και διαχρονικότερο πεδίο έκφρασης αυτής της αντιπαράθεσης ήταν λοιπόν ο ποδοσφαιρικός αγωνιστικός χώρος ή καλύτερα όσα συνέβαιναν γύρω από αυτόν. Ιδιαίτερα από τα τέλη της δεκαετίας του 1930, οπότε το Βυζάντιο ισχυροποιήθηκε αγωνιστικά και μπόρεσε να αντιμετωπίσει επί ίσοις όροις τον Ολυμπιακό, μέχρι σχεδόν τη συγχώνευση του το 1957, τα παιχνίδια

²⁷⁰ Αρχείο Μανώλη Μαρκουλή, Βιβλίο μελών Σωματείου Εργατών-Τεχνιτών Λαυρίου 1929-1939

²⁷¹ Εμπρός, 11 Απριλίου 1928

μεταξύ των δύο ομάδων ήταν τα σημαντικότερα 'ντέρμπυ' της πόλης που προσέλκυαν τους περισσότερους θεατές και το ενδιαφέρον του κόσμου. Μία ολόκληρη εβδομάδα πριν την αναμέτρηση ήταν το βασικό θέμα συζήτησης στην κοινωνία της πόλης και το γόητρο για το νικητή ήταν τεράστιο²⁷². Παρόλα αυτά όμως και τις περιστασιακές διακοπές των αγώνων λόγω αμφισβήτησης των διαιτητικών αποφάσεων, στις οποίες τουλάχιστον στην αρχή της ύπαρξης του, αρέσκονταν οι φίλαθλοι και η διοίκηση του Βυζαντίου, δεν φαίνεται να σημειώθηκαν εκτεταμένα βίαια περιστατικά στην εξέδρα. Οι φίλαθλοι του Λαυρίου μεταξύ τους, μάλλον περιορίζονταν σε -ιδιαίτερα έντονες βέβαια- λεκτικές αντιπαραθέσεις²⁷³.

Το Βυζάντιο δεν θα αργήσει να δραστηριοποιηθεί αγωνιστικά και μάλιστα να φιλοξενήσει ομάδες και από την Αθήνα. Τον Αύγουστο του 1930 θα αγωνιστεί σε μία ημέρα που περιλάμβανε παιχνίδια 3 διαφορετικών ομάδων της πόλης με αντίπαλες αθηναϊκές, εναντίον του Ερμή Καλλιθέας, απ' όπου θα ηττηθεί με 1-0. Ο Λαυριώτης ανταποκριτής θα ισχυριστεί ότι οι Καλλιθεώτες ήταν πολύ καλύτεροι και θα μπορούσαν να πετύχουν περισσότερα γκολ. Μία σημαντική μερίδα φιλάθλων του Βυζαντίου θα εξελιχθεί και σε αρνητικό πρωταγωνιστή της ημέρας, αφού εισερχόμενη θα διακόψει τον αγώνα της Αστραπής με τον Ηρακλή Πετραλώνων τρία λεπτά πριν από τη λήξη του, διαμαρτυρόμενη ότι η ώρα είχε παρέλθει και θα έπρεπε να ξεκινήσει το παιχνίδι της ομάδας τους²⁷⁴. Στις 7 Σεπτεμβρίου θα νικήσει την αθηναϊκή Ολυμπική με 1-0 σε αντίστοιχη αγωνιστική ημέρα²⁷⁵. Τον Νοέμβριο του ίδιου έτους η Β' ομάδα αναδείχθηκε ισόπαλη με ομάδα από τη συνοικία της Αγίας Παρασκευής με 2-2²⁷⁶, ενώ την άνοιξη του 1932 ηττήθηκε με το βαρύ 5-1 από το συμπολίτη Παλλαυρεωτικό²⁷⁷. Τον Ιούλιο της ίδιας χρονιάς ο αγώνας με τον Ηρακλή Λαυρίου θα διακοπεί στο 80^ο λεπτό, μετά την αποχώρηση των μικρασιατών που δεν παραδέχονταν την εγκυρότητα του γκολ της ισοφάρισης του Ηρακλή²⁷⁸.

Όπως μπορεί εύκολα να γίνει αντιληπτό, το προσφυγικό σωματείο παρουσίασε πολύ μέτρια εικόνα την πρώτη διετία της λειτουργίας του. Αυτό μπορεί να δικαιολογηθεί από πιθανή έλλειψη οικονομικών πόρων, αλλά και από το γεγονός ότι ικανοί ποδοσφαιριστές με προσφυγική καταγωγή αγωνίζονταν με τον Ολυμπιακό (Τιτόλης, Μυστακίδης, Δαμιανίδης κ.α) και τον Παλλαυρεωτικό (Κωνσταντάκης, Κωνσταντινίδης). Η απόφαση των παραπάνω εξηγείται αφενός από το ότι οι παραπάνω σύλλογοι ήταν εκείνη την εποχή με διαφορά οι ισχυρότεροι της

²⁷² Συνεντεύξεις Γιώργου Γαβρίλη, Φεβρουάριος 2011, Λεωνίδα Τατάκη, Φεβρουάριος 2012, Μαρίνου Γεωργιζα, Μάρτιος 2012 και Νίκου Ψαρράκη, Σεπτέμβριος 2013

²⁷³ Ο.π.

²⁷⁴ Αθλητικός Τύπος, 1 Σεπτεμβρίου 1930

²⁷⁵ Αθλητικός Τύπος, 8 Σεπτεμβρίου 1930

²⁷⁶ Ο.π., 8 Νοεμβρίου 1932

²⁷⁷ Ο.π., 1 Ιουνίου 1932

²⁷⁸ Ο.π., 22 Ιουλίου 1932

πόλης, αλλά και από την ανάγκη ένταξης στο νέο κοινωνικό πλαίσιο και την απόκτηση κάποιου κύρους εντός αυτού. Κάτι που μάλλον επεδίωκαν και κάποιοι παράγοντες του Παλλαυρεωτικού με προσφυγική καταγωγή, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι λόγω των εμπορικών τους δραστηριοτήτων εγκαταστάθηκαν στην Αγορά και το Νυχτοχώρι²⁷⁹. Όταν τέσσερεις πρόσφυγες ποδοσφαιριστές του Ολυμπιακού μετακόμισαν τον Ιούλιο του 1932 στο Βυζάντιο, ήρθε μάλλον το σημαντικότερο αποτέλεσμα της πρώτης αυτής περιόδου απέναντι στη Μαρκό εκτός έδρας με 2-2²⁸⁰. Δυστυχώς για το Βυζάντιο όμως, οι μετακινήσεις αυτές συνέπεσαν με τον ολοκληρωτικό οικονομικό μαρασμό της πόλης και την επακόλουθη παρακμή των αθλητικών δραστηριοτήτων.

Ο σύλλογος μάλιστα, θα πρέπει να διέκοψε την καταστατική τουλάχιστον λειτουργία του, όπως μαρτυρά η σφραγίδα των πρακτικών του Διοικητικού του Συμβουλίου το 1943, που αναφέρει ως έτος ίδρυσης το 1937²⁸¹. Το ποδοσφαιρικό του τμήμα ήταν ωστόσο ενεργό σίγουρα από το 1936, οπότε και ηττήθηκε από τη δεύτερη ομάδα του Ολυμπιακού με 3-2²⁸². Το Φεβρουάριο του 1938 θα ηττηθεί από τον ισχυροποιημένο σε σχέση με την πρώτη περίοδο Ηρακλή με 1-0, που μάλιστα είχε ενισχυθεί από τους άσους του Παλλαυρεωτικού Μόνο και Δεστέφανο²⁸³.

Η επιβεβαίωση όμως ότι το Βυζάντιο είχε αναβαθμίσει τη θέση του στο λαυρεωτικό ποδόσφαιρο, ήρθε λίγους μήνες αργότερα όταν νίκησε την ομάδα του Παλλαυρεωτικού με 1-0²⁸⁴. Δυστυχώς δεν ήμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν κάτι τέτοιο είχε επαναληφθεί στο πρόσφατο με το συγκεκριμένο παιχνίδι παρελθόν, αλλά με σχεδόν απόλυτη σιγουριά μπορούμε να υποθέσουμε ότι δεν είχε συμβεί στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1930. Εκεί η διαφορά δυναμικότητας αντικατοπτρίζεται από τις ευρείες νίκες Παλλαυρεωτικού και Ολυμπιακού εις βάρος της ομάδας, στα αποτελέσματα που έχουν διασωθεί μέσω του Τύπου. Πολλές φορές μάλιστα όταν ο Ολυμπιακός αντιμετώπιζε το Βυζάντιο το έκανε με τη δεύτερή του ομάδα. Αντίθετα, η νίκη εις βάρος του Παλλαυρεωτικού το 1938 καθιέρωνε το σύλλογο ως υπολογίσιμη δύναμη στα μάτια των ντόπιων φιλάθλων και έθετε τις βάσεις για τη δημιουργία μιας ισχυρής τοπικής ποδοσφαιρικής ομάδας τα χρόνια της Κατοχής και μετέπειτα.

Το φθινόπωρο του 1938 το Βυζάντιο θα αντιμετωπίσει στο Λαύριο το επίσης προσφυγικό σωματείο του Πανιωνίου Νέας Χαλκηδόνας, από το οποίο θα ηττηθεί με 4-1. Από αυτή τη φιλική συνάντηση θα κρατήσουμε ότι διεξήχθη μέσα σε άριστο

²⁷⁹ Πρακτικά Γ.Σ. Α.Π.Σ. Παλλαυρεωτικού 1929-1932, Κατάλογος μελών

²⁸⁰ Αθλητικός Τύπος, 14 Αυγούστου 1932

²⁸¹ Πρακτικά Δ.Σ. Προσφυγικού Αθλητικού και Μορφωτικού Συλλόγου 'Το Βυζάντιον'

²⁸² Αθλητισμός, 27 Ιουλίου 1936

²⁸³ Αθλητισμός, 23 Φεβρουαρίου 1938

²⁸⁴ Αθλητισμός, 6 Ιουνίου 1938

κλίμα μεταξύ των δύο συλλόγων. Πριν τον αγώνα μάλιστα ο πρόεδρος του Βυζαντίου παρέδωσε ανθοδέσμη στον Αθηναίο ομόλογό του και εκφώνησε μία μικρή ομιλία την οποία οι Λαυριώτες φίλαθλοι υποδέχθηκαν με ζωνηρά χειροκροτήματα²⁸⁵. Η ενέργεια αυτή δεν νομίζουμε ότι έχει απλά σκοπό την απόκτηση διασυνδέσεων με συλλόγους της Αθήνας ώστε ο σύλλογος να αγωνίζεται συχνότερα με ομάδες της πρωτεύουσας, κάτι που ανέβαζε το κύρος του στην τοπική κοινωνία και όχι μόνο. Εμπεριέχει και τον αδιαμφισβήτητο επιθυμητό συγχρωτισμό του με 'αδελφά' προσφυγικά σωματεία που εκτός των όποιων δραστηριοποιούνταν τότε στη γειτονική Ανάβυσσο, δεν υπήρχαν στην περιοχή της Νοτιοανατολικής Αττικής και ενδεχομένως την επίτευξη του πρώτου στόχου μέσω αυτού του κοινού παρονομαστή.

Η ταξική σύνθεση των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου δυστυχώς δεν είναι σήμερα γνωστή, για την πρώτη δεκαετία ύπαρξης του συλλόγου. Τα πρακτικά των συνεδριάσεων του και των γενικών συνελεύσεων του 1943 που σώζονται και μαρτυρούν τη σύνθεση της διοίκησης της ομάδας για εκείνο το έτος, μας αποκαλύπτουν ότι από τα 9 μέλη της, οι οχτώ είναι μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα και ο διεθνούς φήμης καλλιτέχνης Πάνος Βαλσαμάκης από το Αϊβαλί της Μικράς Ασίας κάτοικος Αμαρουσίου, που τελούσε διευθυντής της Ανώνυμης Κεραμευτικής Εταιρείας Λαυρίου (ΑΚΕΛ) το ίδιο διάστημα. Οι παρουσίες του όμως δεν είναι συχνές στις συνεδριάσεις λόγω των γενικότερων υποχρεώσεών του. Επίσης δεν προκύπτει από τον ετήσιο πίνακα εσόδων της ομάδας κάποιου είδους βοήθειά της από την εν λόγω επιχείρηση, οπότε η εμπλοκή του με τα κοινά της ομάδας είχε μάλλον περισσότερο συναισθηματική υφή, προσδίδοντας παράλληλα κύρος στο σύλλογο.

Αίσθηση σίγουρα προκαλεί με βάση τα όσα αναλύσαμε προηγουμένως η μη αντιπροσώπευση προσφύγων μικροεπιχειρηματιών εκείνη την περίοδο στα διοικητικά του Βυζαντίου. Εξηγείται παρόλα αυτά από τις δεδομένες δυσκολίες που αντιμετώπιζε ο εμπορικός κόσμος της πόλης, εξαιτίας της ενδείας του πληθυσμού στην Κατοχή και της συνακόλουθης απροθυμίας τους να προβούν σε οποιοδήποτε έξοδο. Εν τούτοις παρατηρούνται σποραδικά δωρεές ορισμένων από αυτούς στο προσφυγικό σωματείο²⁸⁶. Μετά το τέλος του πολέμου το Βυζάντιο θα διοικηθεί από τον αρκετά ισχυρό μικρασιάτη επιχειρηματία και πρώην αθλητή του συλλόγου²⁸⁷ Ναούμ Ναούμη²⁸⁸.

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής, το Διοικητικό Συμβούλιο του συλλόγου θα κρατήσει τυπικά ουδέτερη στάση απέναντι στους κατακτητές, ωστόσο δεν θα

²⁸⁵ Αθλητικό Βήμα, 16 Σεπτεμβρίου 1938

²⁸⁶ Πρακτικά Δ.Σ. Προσφυγικού Αθλητικού και Μορφωτικού Συλλόγου 'Το Βυζάντιον'

²⁸⁷ Ο.π.

²⁸⁸ Συνεντεύξεις Γιώργου Γαβρίλη, Φεβρουάριος 2011, Λεωνίδα Τατάκη, Φεβρουάριος 2012, Μαρίνου Γεωργίza, Μάρτιος 2012 και Νίκου Ψαρράκη, Σεπτέμβριος 2013, Αρχείο Τάσου Βρούστη

μπορέσει να συγκαλέσει Γενική Συνέλευση των μελών του, μετά από απαγόρευση των Γερμανών στη βάση του νόμου «Περί Συγκλήσεων Γενικών Συνελεύσεων»²⁸⁹. Την Πρωτοχρονιά του 1944 ωστόσο θα πραγματοποιήσει χριστουγεννιάτικη γιορτή τα έσοδα της οποίας θα δοθούν για την ενίσχυση των φυματικών Ελλήνων αθλητών, υπό την προστασία του Νίκου Σύλλα, μέλους της αντιστασιακής Ένωση Ελλήνων Αθλητών(ΕΕΑ), που είχε αγωνιστεί στην πόλη στο πλαίσιο των Παλλαυρεωτικών Αγώνων της 28^{ης} Οκτωβρίου του 1943²⁹⁰.

²⁸⁹ Πρακτικά Δ.Σ. Προσφυγικού Αθλητικού και Μορφωτικού Συλλόγου 'Το Βυζάντιον', 12 Αυγούστου 1943

²⁹⁰ Ο.π., 18 Δεκεμβρίου 1943

Ο ΗΡΑΚΛΗΣ ΛΑΥΡΙΟΥ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗ ΓΕΜΛ

Η ομάδα του Ηρακλή ήταν ο σύλλογος που αντιπροσώπευε το λεγόμενο σκληρό πυρήνα των εργατών της Γαλλικής Εταιρείας. Με την έννοια αυτή ορίζουμε όσους εργάζονταν στις μεταλλευτικές στοές, την εκκαμίνευση και την επεξεργασία του μετάλλου, στο πλαίσιο του εργασιακού καταμερισμού που περιγράψαμε, με βάση τη συνοικία και την εντοπιότητα. Το σωματείο είχε ως κέντρο του τον Κυπριανό και της συνοριακές με αυτόν μικρότερες γειτονιές (Σαντορινέικα, Ευαγγελίστρια, Καβοδόκανος κτλ) και μνημονεύεται ακόμα από τους γηραιότερους κάτοικους της πόλης ως Ηρακλής Κυπριανού και όχι Λαυρίου, όπως ήταν η επίσημη ονομασία του.

Θυμίζουμε ότι ο Κυπριανός είχε δομηθεί με έξοδα της Εταιρείας, ταυτόχρονα σχεδόν με την ίδρυσή της. Αποτελούσε δε, μία από τις αρχαιότερες αμιγώς εργατικές συνοικίες της Ελλάδας. Συνεπώς όταν αναφερόμαστε στην εν λόγω περιοχή από την περίοδο του Μεσοπολέμου κι έπειτα –οπότε συγκροτείται για πρώτη φορά ο Ηρακλής²⁹¹– πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι μιλάμε για μία μικρή κοινωνία πεπειραμένων πλέον εργατών, πολλές φορές τρίτης γενιάς που έχει πια ριζώσει στην πόλη. Επιπλέον, οι προλετάριοι του Κυπριανού αισθάνονται και είναι οι βαθύτερα εξαρτημένοι από τη ΓΕΜΛ, την πολιτική της και την πορεία της εργαζόμενοι στο Λαύριο. Αυτό συμβαίνει εξαιτίας της ίδιας της φύσης των εργασιών τους που είναι αυστηρά εξειδικευμένες στη μεταλλουργία –σε αντίθεση για παράδειγμα με τους Λάκωνες που θα μπορούσαν να εργαστούν και στα ναυπηγεία με μεγαλύτερη άνεση– και της παροχής στέγασης από αυτήν με αντίτιμο ένα σχετικά συμβολικό ενοίκιο. Εν κατακλείδι είναι περισσότερο δεκτικοί και εμποτισμένοι με την ιδεολογική και κοινωνική κατασκευή της company-town. Άλλωστε όταν ξεκινά η παρακμή των εργασιών της ΓΕΜΛ από το Μεσοπόλεμο κι έπειτα, με την παράλληλη συρρίκνωση του προσωπικού της, εκείνη θα διατηρήσει στο δυναμικό της κυρίως αυτούς τους εργαζόμενους. Η πραγματικότητα αυτή δεν εμποδίζει όμως αρκετούς από αυτούς να συμμετάσχουν ή ακόμα και να πρωταγωνιστήσουν στο εργατικό κίνημα της πόλης.

Η πολυπλόκαμη ανάμειξη της Εταιρείας στην κοινωνική ζωή του Λαυρίου γενικότερα και του Κυπριανού ειδικότερα, δεν θα σηματοδοτήσει σε πρώτη φάση και την ενεργή της παρουσία στα εσωτερικά του Ηρακλή, τουλάχιστον με τη δυναμική που θα μπορούσε κάποιος να φανταστεί, ιδιαίτερα αν συγκριθεί με τη σημασία που έδινε στη Φιλαρμονική της Ευτέρπης²⁹². Αν και δεν κατορθώσαμε να

²⁹¹ Αθλητική, 3 Νοεμβρίου 1928,

²⁹² Βάσω Κιούση, *Φιλαρμονικές και χορωδίες του Λαυρίου (1872-2002)*, Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, εκδ. Εταιρεία Μελετών ΝΑ. Αττικής, επιμ: Χάρης Μπαμπούνης, Καλύβια 2004, σελ. 263-9

εντοπίσουμε τα πρακτικά των συνεδριάσεων του συλλόγου της περιόδου του Μεσοπολέμου, μπορούμε να φτάσουμε σε αυτό το συμπέρασμα από την περιορισμένη δυναμική του την τετραετία 1928-1932, που αποτελεί και την περίοδο στην οποία η ποδοσφαιρική κίνηση στην πόλη παρουσιάζει και τη μεγαλύτερη ένταση. Επίσης, στα αρχεία της Εταιρείας που σώζονται ακόμα χάρη στην ευαισθησία και την ιστορική συνείδηση κάποιων ανθρώπων, ο σύλλογος δεν χρήζει ιδιαίτερης αναφοράς²⁹³.

Πιθανές ερμηνείες για αυτή της τη στάση είναι α) η εξαιρετικά ισχυρή κρίση που όπως είδαμε αντιμετωπίζει εκείνη την περίοδο, με αποτέλεσμα να ιεραρχεί την προσπάθεια της οικονομικής της ανάκαμψης, β) η εξαγορά της από την Εταιρεία Ρεναρογα το 1929, με τη νέα διεύθυνση να μη δίνει πιθανόν την ίδια σημασία με την προηγούμενη στην ανάμειξη της Εταιρείας στο γενικότερο κοινωνικό ιστό της πόλης, γ) η πολιτική της ενίσχυσης του συνόλου των αθλητικών σωματείων της πόλης και όχι μόνο του Ηρακλή²⁹⁴ για τη συνολικότερη παρέμβαση σε αυτήν και την προβολή του κοινωνικού της έργου, δ) η ενδεχόμενη υποτίμηση εκ μέρους της, της δυναμικής του αθλήματος, καθώς αν ίσχυε το αντίθετο θα φρόντιζε να το διαδώσει πολύ νωρίτερα και ε) η επιθυμία της να ελέγχει μεν τις εκφάνσεις της ζωής του βασικού πυρήνα του προσωπικού της χωρίς απαραίτητα να πρωταγωνιστεί, αφού και ο ανταγωνισμός με την Ελληνική Εταιρεία που τροφοδότησε τη σημαντική ενίσχυση των φιλαρμονικών της πόλης είχε πια εκλείψει.

Εξαιτίας όλων αυτών ο Ηρακλής παρουσιάζει αυτό το διάστημα μια ομάδα με μέτρια αγωνιστική παρουσία. Το Νοέμβριο του 1928 ηττάται από τη Β' ομάδα του Ολυμπιακού Λαυρίου με 6-0, για να ακολουθήσει η ήττα με το περισσότερο τιμητικό 3-2 από την ίδια ομάδα²⁹⁵, δύο μήνες αργότερα. Τον Αύγουστο του 1930 στο πλαίσιο της συνάντησης της Αστραπής με τον Εθνικό Καισαριανής στο Λαύριο, οι Κυπριανιώτες θα αντιμετωπίσουν τη δεύτερη ομάδα των Αθηναίων την οποία θα νικήσουν με το εντυπωσιακό 6-3²⁹⁶. Ο επόμενος αγώνας του Ηρακλή για τον οποίο έχουμε στοιχεία, πραγματοποιείται τον Ιούνιο του 1931 απέναντι στον Παλλαυρεωτικό, όπου το βαρύ 6-0 επαναλαμβάνεται²⁹⁷. Εννέα μήνες αργότερα θα αντιμετωπίσει πάλι τους Νυχτοχωρίτες, όπου αυτή τη φορά με βελτιωμένη αμυντική παρουσία θα χάσει με 2-0²⁹⁸. Την άνοιξη του 1932 θα συναντηθεί άλλες τρεις φορές με την ομάδα του Παλλαυρεωτικού και θα μετρήσει ισάριθμες ήττες με 3-0²⁹⁹, 3-1 και 2-0³⁰⁰. Νωρίτερα θα στερηθεί τις υπηρεσίες του ποδοσφαιριστή

²⁹³ Αρχείο Μανώλη Μαρκουλή

²⁹⁴ Πρακτικά συνεδριάσεων Δ.Σ. ΑΠΣ Παλλαυρεωτικού, συνεδρίαση 6/11/1929

²⁹⁵ Αθλητική, 26 Ιανουαρίου 1929

²⁹⁶ Αθλητικός Τύπος, 14 Αυγούστου 1930

²⁹⁷ Ο.π., 10 Ιουνίου 1931

²⁹⁸ Ο.π., 30 Μαρτίου 1932

²⁹⁹ Ο.π., 4 Μαΐου 1932

³⁰⁰ Ο.π., 1 Ιουνίου 1932

Νίνου που θα μεταγραφεί στον Παλλαυρεωτικό με τον οποίο θα πρωταγωνιστήσει τα επόμενα χρόνια³⁰¹. Θα σκοράρει μάλιστα και δύο γκολ εις βάρος της πρώην ομάδας του στη νίκη των πρασινοκίτρινων με 2-1³⁰², αποτέλεσμα που μάλλον είναι το τιμητικότερο της ομάδας αυτή την τετραετία με βάση τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας, λαμβάνοντας υπόψη τη δυναμική του αντιπάλου. Τέλος θα αναδειχθεί ισόπαλος με το επίσης αδύναμο εκείνη την εποχή Βυζάντιο με 1-1 σε έναν επεισοδιακό αγώνα³⁰³.

Στη συνέχεια ως γνωστόν το ποδόσφαιρο στο Λαύριο θα παρακμάσει, όμως ο Ηρακλής μαζί με τον Ολυμπιακό θα μπορέσουν να διατηρήσουν ένα υποτυπώδες ποδοσφαιρικό τμήμα και να τεθούν αντιμέτωποι το Μάιο του 1933, με το δεύτερο να βγαίνει νικητής με 4-1. Το παιχνίδι αυτό, που είναι το μοναδικό για το οποίο υπάρχουν οποιουδήποτε είδους έντυπες αναφορές για το διάστημα από το φθινόπωρο του 1932 μέχρι και το καλοκαίρι του 1936, χαρακτηρίζεται από τον ανταποκριτή του Αθλητικού Τύπου στο Λαύριο και ιστορικό παράγοντα του Παλλαυρεωτικού Σπύρο Σακελλαρίου ικανοποιητικότατο τηρουμένων των αναλογιών³⁰⁴. Το γεγονός ότι ο Ηρακλής παρά την περιορισμένη αγωνιστική δυναμική του μπόρεσε να συντηρήσει ποδοσφαιρική ομάδα μέσα σε εξαιρετικά δυσχερείς συνθήκες, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι πιθανότατα απολάμβανε από τότε στοιχειώδους οικονομικής ενίσχυσης από τη διεύθυνση της ΓΕΜΛ.

Δυστυχώς δεν έχουμε πολλά στοιχεία για τη σχετική αναζωογόνηση της αθλητικής κίνησης στο Λαύριο την εποχή του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου. Μπορούμε ωστόσο να συμπεράνουμε ότι αυτή βρήκε τον Ηρακλή σημαντικά ενισχυμένο, αφού ο χριστουγεννιάτικος αγώνας του 1936 με τον πάντοτε ισχυρό Ολυμπιακό έληξε ισόπαλος 0-0, μπροστά σε 2.000 θεατές³⁰⁵. Επίσης, το Φεβρουάριο του 1938 θα επικρατήσει επί του Βυζαντίου με 1-0³⁰⁶. Στο παιχνίδι αυτό αγωνίστηκαν και οι ικανότατοι ποδοσφαιριστές του Παλλαυρεωτικού Μόνος και Δεστέφανος, χωρίς ωστόσο να είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν το γεγονός αυτό είχε το χαρακτήρα έκτακτης ενίσχυσης ή ήταν ενός είδους μεταγραφής με αντάλλαγμα μια θέση εργασίας στη ΓΕΜΛ, όπως στην περίπτωση του Πισσάνου αργότερα. Επιπρόσθετα, όταν ο βιομήχανος Δέδες θα αγοράσει την έκταση στο λιμάνι όπου βρισκόταν το γήπεδο της περιοχής και θα χτίσει τα ομώνυμα Κλωστήρια, οι παράγοντες του Ηρακλή θα δημιουργήσουν γήπεδο με ξύλινα δοκάρια στα ανατολικά όρια του Κυπριανού, δίπλα στο κτίριο της Ευτέρπης. Μάλιστα, το ένα από τα δύο τέρματα του γηπέδου σωνόταν μέχρι σχετικά πρόσφατα.

³⁰¹ Πρακτικά συνεδριάσεων Δ.Σ. ΑΠΣ Παλλαυρεωτικού, συνεδρίαση 14/5/1932

³⁰² Αθλητικός Τύπος, 17 Ιουνίου 1932

³⁰³ Αθλητικός Τύπος, 22 Ιουλίου 1932

³⁰⁴ Ο.π., 8 Μαΐου 1933

³⁰⁵ Αθλητισμός, 2 Ιανουαρίου 1937

³⁰⁶ Ο.π., 23 Φεβρουαρίου 1938

Όπως προαναφέρθηκε, δεν εντοπίστηκαν αρχεία του συλλόγου την περίοδο του Μεσοπολέμου. Ωστόσο το καταστατικό του το 1943 και τα πρακτικά των συνεδριάσεων του 1952, αντίτυπο των οποίων έχουμε στην κατοχή μας και οι συνεντεύξεις στις οποίες προχωρήσαμε, σχηματίζουν μια σχετικά καθαρή εικόνα για την εν γένει λειτουργία του Ηρακλή, με τις όποιες βέβαια επιφυλάξεις. Στο καταστατικό του 1943 λοιπόν δεν γίνεται ρητή αναφορά για θεσμοθετημένη χρηματοδότηση ή εξάρτηση από τη ΓΕΜΛ, ωστόσο το 26^ο άρθρο του προβλέπει τις επιχορηγήσεις, οι οποίες τοποθετούνται χωριστά από τις δωρεές, ως βασική πηγή εσόδων του συλλόγου³⁰⁷. Πρόεδρος του άλλωστε εκείνο το διάστημα υπήρξε ο πιο υψηλόβαθμος Έλληνας υπάλληλος της Εταιρείας και μετέπειτα πρύτανης του ΕΜΠ Κωνσταντίνος Κονοφάγος³⁰⁸. Αναφορικά δε με τα έσοδα της ομάδας για το έτος 1951 που έχουμε αναλυτικά στοιχεία, το 1/5 από αυτά και συγκεκριμένα ακριβώς 3 εκατομμύρια δραχμές, προέρχονται από εισφορές της Γαλλικής Εταιρείας³⁰⁹.

Η στενή ενασχόληση του Κονοφάγου με τον Ηρακλή τη συγκεκριμένη περίοδο, μπορεί βέβαια να υπερβαίνει τα όρια του ελέγχου του συλλόγου από τη διοίκηση της Εταιρείας και να έχει επιπρόσθετα να κάνει με τη διοργάνωση των Παλλαυρεωτικών Αθλητικών Αγώνων που πραγματοποιήθηκαν την 28^η Οκτωβρίου του 1943, με πρωτοβουλία του προαναφερθέντα και του ακαδημαϊκού Νίκου Βέη. Στους αγώνες αυτούς δεν συμμετείχαν μόνο τα τέσσερα σωματεία του Λαυρίου με τους αθλητές τους, αλλά και πρωταθλητές του στίβου που δραστηριοποιούνταν εκείνο το διάστημα στην αντιστασιακή Ένωση Ελλήνων Αθλητών (Ε.Ε.Α.), όπως ο 6^{ος} Ολυμπιονίκης του Βερολίνου Νίκος Σύλλας. Το γεγονός ότι το ΔΣ του Ηρακλή εκείνη την περίοδο απαρτίζεται και από εργαζόμενους που αποτελούσαν τον κλειστό κύκλο της παράνομης παραγωγής μετάλλου με επικεφαλής τον Κονοφάγο, για τον επισιτισμό των Λαυριωτών (βλέπε παραπάνω), συντείνει προς αυτή την υπόθεση³¹⁰.

Το καταστατικό του 1943 βέβαια, είναι αρκετά συγκεντρωτικό όσον αφορά τις αρμοδιότητες και τις εξουσίες του προέδρου³¹¹, απαιτεί την εξαιρετικά αυξημένη πλειοψηφία των $\frac{3}{4}$ των τακτικών μελών για τροποποίησή του³¹² και είναι πολύ αυστηρό όσον αφορά τις οικονομικές υποχρεώσεις τους, ιδιαίτερα αν αναλογιστούμε τις δυσχερέστες οικονομικές συνθήκες της περιόδου, αφού με

³⁰⁷ Καταστατικόν του εν Λαυρείω Ποδοσφαιρικού και Αθλητικού Συλλόγου 'Ο Ηρακλής', Άρθρο 26, 1943

³⁰⁸ Ο.π. σελ.9

³⁰⁹ Πρακτικά Γενικής Συνέλευσης ΑΠΣ Ηρακλή Λαυρίου, 13 Ιανουαρίου 1952

³¹⁰ Καταστατικόν του εν Λαυρείω Ποδοσφαιρικού και Αθλητικού Συλλόγου 'Ο Ηρακλής', σελ.9, 1943

³¹¹ Ο.π., Άρθρο 14

³¹² Ο.π., Άρθρο 32

χρέος άνω των δύο μηνιαίων συνδρομών στερούνται των καταστατικών δικαιωμάτων τους³¹³.

Το άρθρο 11 προβλέπει τη διαγραφή, μετά από έγκριση της Γενικής Συνέλευσης όποιου επιδεικνύει πολιτική αντίθετη ή μη σύμφωνη με το σκοπό του συλλόγου³¹⁴. Η διάταξη αυτή ενισχύει το επιχείρημα μας για το σφιχτό εναγκαλισμό της ομάδας από την Εταιρεία, πόσο μάλλον αν τη συγκρίνει κανείς με τις αντίστοιχες προβλέψεις στο καταστατικό του Βυζαντίου, που παρατέθηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο και το επιβεβαιώνουν άλλωστε και προφορικές μαρτυρίες. Εκείνο όμως που αποδεικνύει την αδιαμφισβήτητη σύνδεση Εταιρείας-ομάδας, αλλά και το αυξημένο βάρος που έδωσε η πρώτη μεταπολεμικά στο σύλλογο, ήταν η μετακίνηση του τερματοφύλακα του Ολυμπιακού Πισσάνου στον Ηρακλή το 1952³¹⁵, προκειμένου να εξασφαλίσει θέση εργασίας στη ΓΕΜΛ και η αντίστοιχη πρόταση στους αδερφούς Νίκο και Τάσο Ψαρράκη την ίδια περίπου περίοδο, με αντάλλαγμα την προαγωγή τους σε υπαλλήλους Α΄ της επιχείρησης, κάτι που οι τελευταίοι αρνήθηκαν. Κάτι ανάλογο ενδεχομένως να συνέβη και με τις περιπτώσεις Μόνου και Δεστέφανου που συναντήσαμε το 1938, οπότε η ομάδα σημειώνει αξιόλογες επιδόσεις. Δυστυχώς όμως τα υπάρχοντα στοιχεία δεν επαρκούν για να το στηρίξουμε με κάποια σχετική ασφάλεια. Κλείνοντας το παρόν κεφάλαιο, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι από τα στοιχεία που έχουμε από τις συνεδριάσεις του 1952, οι άνθρωποι που φαίνονται να συμμετέχουν στα κοινά και στα διοικητικά ακόμα του Ηρακλή είναι στη μεγάλη τους πλειοψηφία εργάτες της επιχείρησης³¹⁶.

Οι υπόλοιπες ομάδες και η αντιπαλότητα με τον Κεραυνό Κερατέας

Ο Παλλαυρεωτικός, ο Ολυμπιακός Λαυρίου, το Βυζάντιο και ο Ηρακλής ήταν οι σταθερότεροι και μακροβιότεροι σύλλογοι της πόλης, στα χρόνια του Μεσοπολέμου και της Κατοχής. Την ίδια περίοδο ωστόσο λειτούργησαν και άλλα σωματεία στο Λαύριο πέραν αυτών των τεσσάρων και των προπομπών τους, που αναλύθηκαν. Άλλα ήταν βραχύβια, άλλα ελάσσονος δυναμικότητας ή και τα δύο.

Το σημαντικότερο από αυτά ήταν σίγουρα η Αστραπή Λαυρίου, η οποία έδρασε περίπου από το 1928 ως το 1932. Η ομάδα αυτή μπορεί να είχε μικρή διάρκεια ζωής, όμως η ύπαρξή της συμπίπτει με την εποχή της μεγαλύτερης ακμής του λαυρεωτικού ποδοσφαίρου για την περίοδο που ερευνάμε. Συμπεραίνουμε ότι θα πρέπει να επρόκειτο για έναν ιδιαίτερα ισχυρό σύλλογο, τουλάχιστον την πρώτη

³¹³ Ο.π., Άρθρο 3

³¹⁴ Ο.π., Άρθρο 11

³¹⁵ Πρακτικά Συνεδρίασης Διοικητικού Συμβουλίου ΑΠΣ Ηρακλή Λαυρίου, 29 Ιανουαρίου 1952

³¹⁶ Βιβλίο Γενικών Συνελεύσεων και Συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου ΑΠΣ Ηρακλή, 1952

διετία της δράσης του, αφού τότε απέναντι σε συλλόγους της πόλης σημειώνει 5 νίκες, 2 ισοπαλίες και 3 ήττες³¹⁷. Ανάμεσα σε αυτές τις πέντε επικρατήσεις της μάλιστα συγκαταλέγεται και μία με 3-1 απέναντι στον ισχυρό Ολυμπιακό³¹⁸, ενώ διέθετε και δεύτερη ομάδα³¹⁹. Η μεγαλύτερη πλειοψηφία των ποδοσφαιριστών της διέμενε στο Νυχτοχώρι και την Αγία Παρασκευή και ίσως αυτό να εξηγεί την απορρόφησή πολλών εξ αυτών από τον Παλλαυρεωτικό, σχεδόν ταυτόχρονα με τη δημιουργία του.

Η Αστραπή ωστόσο συνέχισε τη δράση της σημειώνοντας και στη συνέχεια αρκετά αξιόλογα αποτελέσματα, κερδίζοντας τον Παλλαυρεωτικό με 2-1³²⁰, αλλά και τις αθηναϊκές Νίκη Παγκρατίου³²¹ και Ηρακλή Πετραλώνων³²². Από τα παραπάνω συνάγουμε ως συμπέρασμα ότι εκείνη την περίοδο ήταν ισχυρότερη ποδοσφαιρικά τουλάχιστον από τον Ηρακλή και το Βυζάντιο. Η οικονομική κρίση όμως που επηρέασε και τον τοπικό αθλητισμό θα πρέπει να αποτέλεσε «ταφόπλακα» για την Αστραπή, που δεν θα επανασυσταθεί μετά τα 1935, οπότε ζωηρεύει πάλι η αθλητική κίνηση. Αιτία ίσως να αποτελεί και η μικρή εξωαγωνιστική της αναφορά, αφού ο Παλλαυρεωτικός μονοπωλούσε πλέον τις συνοικίες της Αγίας Παρασκευής και του Νυχτοχωρίου. Η τελευταία αναφορά που έχουμε γι αυτήν ανάγεται το 1932, οπότε ηττάται με 5-0 από τον Πανελλήνιο Μοσχάτου³²³.

Οι Θηραίοι του Λαυρίου είχαν επίσης τη δική τους ποδοσφαιρική ομάδα, τον Άρη. Σώζεται μέχρι σήμερα η σφραγίδα του συλλόγου που εικονίζει έναν ποδοσφαιριστή να κλωτσάει μία μπάλα και αναφέρει ως έτος ίδρυσης το 1938³²⁴. Επίσης, από την εφημερίδα *Εμπρός*, μαθαίνουμε το 1928 για τις αρχαιρεσίες ποδοσφαιρικού σωματείου στο Λαύριο με αυτό το όνομα. Από τους εκλεγέντες όμως που αναγράφονται, δεν είμαστε καθόλου σίγουροι ότι πρόκειται για τον ίδιο σύλλογο³²⁵. Σύμφωνα με μαρτυρίες, ο Άρης αγωνιζόταν στην πλατεία της συνοικίας των Σαντορινέικων με τις δεύτερες ομάδες των τεσσάρων μεγάλων σωματείων και οι καλύτεροι παίκτες του έπαιζαν και με τη φανέλα του Ηρακλή³²⁶.

Στο βιομηχανικό χωριό της Καμάρizas τώρα υπήρξαν δύο ποδοσφαιρικοί σύλλογοι, ήσσονος όμως δυναμικής και βραχύβιοι. Ο λόγος για τον Εθνικό και την Ένωση Καμάρizas, που έδρασαν όπως και η Αστραπή την περίοδο της σημαντικής ακμής της ποδοσφαιρικής κίνησης της περιοχής. Ο Εθνικός παρουσιάζεται να

³¹⁷ *Αθλητική*, 1928-1929

³¹⁸ *Αθλητική*, 2 Μαρτίου 1929

³¹⁹ *Ο.π.*, 27 Νοεμβρίου 1928

³²⁰ *Αθλητικός Τύπος*, 8 Νοεμβρίου 1930

³²¹ *Ο.π.*, 25 Αυγούστου 1930

³²² *Ο.π.*, 1 Σεπτεμβρίου 1930

³²³ *Αθλητικά Χρονικά*, 20 Απριλίου 1934

³²⁴ Αρχείο Φύτρου

³²⁵ *Εμπρός*, 5 Ιουλίου 1928

³²⁶ Συνέντευξη Νίκου Ψαρράκη, Σεπτέμβριος 2013

ηττάται με 2-4 από τον Κέκρωπα Κορωπίου το 1930³²⁷, ενώ η Ένωση την ίδια χρονιά ενισχυμένη από Λαυριώτες ποδοσφαιριστές θα χάσει από τον Κεραυνό στην Κερατέα με 3-1³²⁸. Με τον Εθνικό συναντήθηκε τον Ιούνιο του 1931 και ο Παλλαυρεωτικός³²⁹. Αντιμετώπισε επίσης στην Καμάριζα τον Ολυμπιακό, από τον οποίο ηττήθηκε 8-1³³⁰. Βασικές αιτίες για την αναιμική ως μηδαμινή ανάπτυξη του ποδοσφαίρου στην Καμάριζα είναι ο ορεινός χαρακτήρας της περιοχής που εμπόδιζε εκείνη την περίοδο τη δημιουργία αξιοπρεπών αθλητικού χώρου και η εγγύτητα της με το Λαύριο στις ομάδες του οποίου και κυρίως στον Ηρακλή, λόγω επαγγελματικής απασχόλησης έπαιζαν οι καλύτεροι ποδοσφαιριστές του οικισμού.

Ο Απόλλων που απορροφάται από τον Παλλαυρεωτικό το 1935, δεν έχει σχέση με τον προσφυγικό σύλλογο που συναντήσαμε τη δεκαετία του 1920. Την ομάδα αυτή την οργάνωσε ο πρόεδρος του σωματείου των λιμενεργατών Μαργιόλης. Σε αυτή ωστόσο δεν θα πρέπει να αγωνίζονταν άλλοι λιμενεργάτες, αλλά παίκτες που διέμεναν κυρίως στην αγορά και τα Σπανιόλικά, όπως ο Αρμένιος έμπορος Απετιάν. Η ομάδα αυτή θα έπρεπε να λειτούργησε την περίοδο της παρακμής των υπολοίπων και χρώματά της ήταν το πράσινο και το άσπρο³³¹.

Αναφορά συναντάμε επίσης και για δύο ομάδες ακόμα εντονότερα συνοικιακού χαρακτήρα. Το 1930 η δεύτερη ομάδα του Βυζαντίου αναδεικνύεται ισόπαλη 2-2 με την Ένωση Αγίας Παρασκευής³³², ενώ το 1936³³³ η αντίστοιχη ομάδα του Ολυμπιακού θα συντρίψει την Ένωση Καστανιάς με 8-3. Οι δύο αυτές ομάδες θα πρέπει να αποτελούνταν από ιδιαίτερα μικρής ηλικίας αθλητές, που θα δημιουργήθηκαν πρόχειρα για να παίξουν κάποια παιχνίδια και δεν νομίζουμε ότι χρήζουν περαιτέρω αναφοράς.

Ξεχωριστή περίπτωση αποτελεί η παρουσία μίας ομάδας με το όνομα Λαυρεωτικός που έδωσε αγώνες στο Μαρκόπουλο³³⁴ και την Κερατέα³³⁵. Στην Κερατέα μάλιστα έδωσαν το παρών και τρεις ποδοσφαιριστές του Παλλαυρεωτικού – δύο της α' και ο αρχηγός της β' ομάδας- που τιμωρήθηκαν για απειθαρχία από τη διοίκησή της ομάδας τους. Πέρα από αυτές τις δύο αναφορές δεν έχουμε όμως άλλα στοιχεία για αυτό το σύλλογο, που ενδεχομένως να αποτελούσε συγκέντρωση ποδοσφαιριστών των ομάδων της πόλης για να δώσουν κάποια επιπλέον παιχνίδια στα Μεσόγεια, με άγνωστα επιπλέον κίνητρα.

³²⁷ *Αθλητικός Τύπος*, 29 Αυγούστου 1930

³²⁸ *Ο.π.*, 26 Νοεμβρίου 1930

³²⁹ Πρακτικά συνεδριάσεων Δ.Σ. Α.Π.Σ. Παλλαυρεωτικού, 28/6/1931

³³⁰ Συνέντευξη Νίκου Ψαρράκη, Σεπτέμβριος 2013

³³¹ *Ο.π.*

³³² *Αθλητικός Τύπος*, 8 Νοεμβρίου 1930

³³³ *Αθλητισμός*, 3 Ιουλίου 1936

³³⁴ *Αθλητικός Τύπος*, 4 Αυγούστου 1930

³³⁵ Πρακτικά συνεδριάσεων Δ.Σ. Α.Π.Σ. Παλλαυρεωτικού, 7/7/1930

Οι αγώνες των λαυρεωτικών ομάδων με τον Κεραυνό, τη μεγαλύτερη ομάδα της Κερατέας, χαρακτηρίζονταν από μεγάλο ανταγωνισμό, που υπερβαίνει τα ποδοσφαιρικά όρια και φθάνει σε αυτά της πολιτικής, της ταξικής σύνθεσης και γενικότερα της κουλτούρας των δύο περιοχών. Το Λαύριο λοιπόν ως πολυπολιτισμική πόλη καθαρά βιομηχανικού χαρακτήρα, ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με την ομοιογενή ως προς τον τόπο καταγωγής και καθαρά αγροτική Κερατέα. Η αντίθεση αυτή είχε όπως ήταν φυσικό και πολιτική αποτύπωση, με το Λαύριο όπως είδαμε να ρέπει καθαρά προς το φιλελευθερισμό και το Κομμουνιστικό Κόμμα να έχει σημαντική εκπροσώπηση και στην Κερατέα να κυριαρχεί ο συντηρητισμός και οι μοναρχικοί³³⁶.

Η πρώτη αναφορά που συναντάμε πέραν του Λαυρεωτικού για παιχνίδι μεταξύ ομάδων των δύο πόλεων είναι για την αναμέτρηση μεταξύ του Παλλαυρεωτικού και του Κεραυνού τον Ιούνιο του 1931, όπου σύμφωνα με τον ανταποκριτή του Αθλητικού Τύπου θα αναδεικνυόταν η καλύτερη ομάδα των Μεσογείων. Το παιχνίδι θα λήξει 0-0 με πρωταγωνιστή τον τερματοφύλακα του Παλλαυρεωτικού και μετέπειτα του Απόλλωνα Σμύρνης, Παπαντωνίου³³⁷. Μία εβδομάδα αργότερα όμως ο Λαυριώτης ανταποκριτής θα απαντήσει μέσω της εφημερίδας σε αυτόν της Κερατέας, τονίζοντας ότι ο Κεραυνός ενισχύθηκε από τρεις Αθηναίους ποδοσφαιριστές, ενώ ο διαιτητής του αγώνα αναγκάστηκε να ακυρώσει γκολ των φιλοξενούμενων μετά από εισβολή των φιλάθλων των γηπεδούχων³³⁸. Στη ρεβάνς στο Λαύριο δε, ο διαιτητής σφύριξε τη λήξη του παιχνιδιού με την επίτευξη του 1-1 από τον Κεραυνό, προς αποφυγή επεισοδίων³³⁹. Έναν σχεδόν χρόνο αργότερα ο Ολυμπιακός θα επισκεφθεί την Κερατέα συνοδευόμενος από πολυπληθείς οπαδούς του και θα φύγει με τη νίκη (2-1). Θα πετύχει επίσης άλλο ένα γκολ το οποίο ακυρώθηκε υπό την πίεση της εξέδρας, ενώ δόθηκε και πέναλτι εις βάρος του Κεραυνού, απόφαση όμως που ο «άρχοντας του αγώνα» ανακάλεσε, όταν οι γηπεδούχοι απείλησαν με αποχώρηση³⁴⁰. Μαρτυρίες κάνουν λόγο ακόμα και για επεισόδια μεταξύ των φιλάθλων σε αγώνες μεταξύ του Κεραυνού και ομάδων του Λαυρίου, κάτι που δεν φαίνεται να συνέβη ποτέ εκτεταμένα όταν οι τελευταίες αντιμετώπιζαν η μία την άλλη, οπότε οι αντιπαραθέσεις περιορίζονταν σε φραστικό επίπεδο³⁴¹. Στην κωμόπολη των Μεσογείων το ίδιο διάστημα δρουν και άλλες δύο ομάδες με τα ονόματα Ένωση και Ολυμπιακός³⁴².

³³⁶ Χάρης Μπαμπούνης, *Αναφορά στα αποτελέσματα των Βουλευτικών Εκλογών 1928-1936 στη Λαυρεωτική και στα Μεσόγεια*, Πρακτικά Α' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, επιμ. Πέτρος Φιλίππου-Αγγέλου, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1985, σελ. 141-160

³³⁷ *Αθλητικός Τύπος*, 3 Ιουνίου 1931

³³⁸ *Ο.π.*, 10 Ιουνίου 1931

³³⁹ *Ο.π.*, 19 Ιουνίου 1931

³⁴⁰ *Ο.π.*, 2 Απριλίου 1932

³⁴¹ Συνέντευξη Νίκου Ψαρράκη, Σεπτέμβριος 2013

³⁴² *Αθλητικός Τύπος*, 13 Μαΐου 1931 και *Αθλητικό Βήμα*, 12 Σεπτεμβρίου 1938

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ

Το κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο

Μετά την απελευθέρωση της χώρας, τα πράγματα βελτιώθηκαν, αλλά όχι σε καλύτερο επίπεδο σε σχέση με την προ του πολέμου κατάσταση. Η ανεργία εξακολουθούσε να μαστίζει και οι μισθοί ήταν ακόμα σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Ο εμφύλιος πόλεμος δεν θα πρέπει να βιώθηκε ιδιαίτερα έντονα τηρουμένων των αναλογιών, στην κοινωνία του Λαυρίου, τουλάχιστον σε επίπεδο προστριβών και βιαιοπραγιών μεταξύ των κατοίκων. Τούτο επιβεβαιώνεται τόσο από προφορικές μαρτυρίες ανθρώπων και των δύο παρατάξεων, όσο κυρίως και από τον τύπο της εποχής. Ο *Ριζοσπάστης* περιορίζεται κατά την περίοδο της νόμιμης κυκλοφορίας του (1944-1947) σε δύο μόλις αναφορές: τον Ιούλιο του 1945 για τον οπλισμό 38 μελών της οργάνωσης «Χ» από τον υπομοίραρχο Κατοπόδη που ‘απειλούσαν ανοιχτά για καταγραφή και σφαγή δημοκρατικών πολιτών’³⁴³ και δύο χρόνια αργότερα όπου αναφέρονται 134 συλλήψεις δημοκρατικών πολιτών σε όλα τα Μεσόγεια, στις οποίες το Λαύριο έχει τη μερίδα του λέοντος με 70³⁴⁴. Σημαντικές συλλήψεις ωστόσο θα πρέπει να έγιναν και πριν τις εκλογές του 1946, οπότε έπεσαν στα χέρια της Ασφάλειας τοπικά στελέχη όπως οι Μάης, Φρίγκης και Γρίβιζας³⁴⁵. Όσοι εξέτισαν την ποινή τους ή δεν κρατούνταν επίσημα από τις Αρχές προσάγονταν καθημερινά από τις Αρχές στο τμήμα της Χωροφυλακής, όπου εκβιάζονταν και ορισμένες φορές έπεφταν και θύματα ξυλοδαρμών³⁴⁶.

Με αυτές τις τελευταίες συλλήψεις το κράτος θα πρέπει να έσπασε το ‘σκληρό πυρήνα’ των κομμουνιστών στην πόλη ή τουλάχιστον ότι είχε απομείνει από αυτόν καθώς ένας αριθμός ‘χαρακτηρισμένων’ πολιτών είχε καταφύγει στην Αθήνα ή στην ιδιαίτερη πατρίδα του, μετά τις πρώτες διώξεις που ακολούθησαν τη συμφωνία της Βάρκιζας³⁴⁷. Επίσης, 50 περίπου από αυτούς μπόρεσαν να καταφύγουν στα βουνά της Στερεάς Ελλάδας, όπου πολέμησαν με τις δυνάμεις του ΔΣΕ. Υπολογίζεται ότι 26 Λαυριώτες σκοτώθηκαν συνολικά στον Εμφύλιο, από την πλευρά αυτή³⁴⁸.

³⁴³ *Ριζοσπάστης*, 5 Ιουλίου 1945

³⁴⁴ *Ριζοσπάστης*, 12 Ιουλίου 1947

³⁴⁵ Μαρτυρία του προέδρου του παραρτήματος Λαυρίου ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ Κώστα Μάη (ήταν ανάμεσα στους οχτώ), Οκτώβριος 2013

³⁴⁶ *Ο.π.*

³⁴⁷ *Ο.π.*

³⁴⁸ Αρχείο παραρτήματος Λαυρίου ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ

Από εκεί και έπειτα το σημαντικότερο ζήτημα που είχε να αντιμετωπίσει η πόλη αναφορικά με τον εμφύλιο ήταν η λειψανδρία που παρουσιαζόταν κυρίως από το 1948 κι έπειτα, οπότε η κυβέρνηση εντείνει την τελική της επίθεση στη Δυτική Μακεδονία για την εξόντωση του ΔΣΕ. Άλλωστε, το Εργατικό Κέντρο Λαυρίου διοικείται από τους εθνικόφρονες τουλάχιστον από το 1947, όπως προκύπτει από ανακοίνωσή του που χαρακτηρίζει την κυβέρνηση του βουνού με έδρα την Κόνιτσα ως προδοτική³⁴⁹. Ο εμφύλιος πόλεμος χρησιμοποιείται και ως αφορμή για την εκτόνωση των διαμαρτυριών που προέρχονταν από τη διατήρηση της φτώχειας και της υψηλής ανεργίας στην πόλη.

Εν τω μεταξύ ο πολυεθνικός χαρακτήρας της πόλης τονίζεται ακόμα περισσότερο όταν το 1948 δημιουργείται στρατόπεδο το οποίο στεγάζει 300-400 Βούλγαρους, Ρουμάνους, Αλβανούς και Γιουγκοσλάβους πολιτικούς πρόσφυγες, κάποιοι εκ των οποίων παρέμειναν στην πόλη ως τις αρχές της δεκαετίας του 1960³⁵⁰. Για τη στέγαση τους μάλιστα το κράτος ανέγειρε τη δεκαετία του 1950 συνοικισμό πίσω από την κεντρική αγορά, τα 'Ρουμάνικα'.

Η λήξη του εμφυλίου σήμανε την επανέναρξη για την ολοκλήρωση της διαδικασίας που ξεκίνησε το Μεσοπόλεμο. Η ΓΕΜΛ παρά τη μεταπολεμική της ανάκαμψη έδειχνε ότι δεν μπορούσε να επανέλθει στα προ του 1928 επίπεδα, τουλάχιστον όσον αφορά τον αριθμό του προσωπικού της. Μάλιστα επιχείρησε να προβεί σε άλλο ένα κύμα αθρόων απολύσεων, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων όμως το απέτρεψαν οι εργαζόμενοι με μεγάλους απεργιακούς αγώνες. Σε αυτό βοήθησε και η ανάκτηση της διοίκησης από στελέχη της αριστεράς, ήδη από το καλοκαίρι του 1950³⁵¹ (Χαραμής, Τζιτζιφάτος, Μητσικάκος, Φουντωτός κ.α.). Το Εργατικό Κέντρο Λαυρίου οργάνωσε και στήριξε δεκάδες απεργιακές κινητοποιήσεις σε όλη την πρώτη δεκαετία από τη λήξη του εμφυλίου. Ξεχωρίζουν η 20ήμερη απεργία του 1953 και αυτή του 1956 με την οποία οι εργάτες της ΓΕΜΛ πέτυχαν αύξηση σχεδόν κατά 20% σε σχέση με το προηγούμενό τους ημερομίσθιο³⁵². Τα στελέχη του αντιμετωπίστηκαν με εκτεταμένες διώξεις από το κράτος, όπως η προφυλάκιση δυόμισι μηνών που εξέτισαν οι Δημήτρης Μητσικάκος και Θεόφιλος Τζιτζιφάτος και ο εκτοπισμός από το Λαύριο του υποψήφιου του ΠΑΜΕ Βελώνη³⁵³. Το 1957 θα ιδρυθεί και δεύτερο εργατικό κέντρο στο Λαύριο, το Εργατικό Κέντρο Περιφέρειας Λαυρίου (ΕΚ-ΠΛ) με έντονο αντικομμουνιστικό χαρακτήρα και φρασεολογία, που θα εντάξει στο δυναμικό του 560 εργάτες και επαγγελματίες, ενώ στον αντίποδα το

³⁴⁹ *Εμπρός*, 7 Ιανουαρίου 1948

³⁵⁰ *Ελευθερία*, 3 Ιανουαρίου 1948

³⁵¹ Άννα Δήμα-Ελευθερία Ανδρέου, *Ιστορική Προσέγγιση του Εργατικού Κέντρου Λαυρίου την Περίοδο 1950-1986*, Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, επιμ. Πέτρος Φιλίππου-Αγγέλου, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1988, σελ.243

³⁵² *Ο.π.*, σελ.244

³⁵³ *Ελευθερία*, 13 Οκτωβρίου 1961

ΕΚΛ θα συσπειρώσει 2159 εργάτες³⁵⁴. Επιπλέον το ΕΚΛ που αρχικά είχε ως βασικό κορμό το εργοστάσιο της ΓΕΜΛ, θα απλώσει την επιρροή του στις υπόλοιπες βιομηχανίες της πόλης και θα πρωτοστατήσει στην οργάνωση της μεγαλύτερης απεργίας της εποχής, το 1964, στο εργοστάσιο ΑΙΓΑΙΟΝ³⁵⁵.

Το ΕΚΛ λειτουργούσε χωρίς καταστατικό και πριν την Κατοχή, όντας στην ουσία παράρτημα του Σωματείου Μεταλλευτών, στεγαζόμενο μάλιστα στον ίδιο χώρο. Η διαφορετική λειτουργία του από τη δεκαετία του 1950 και έπειτα και η αντιπροσώπευση των μεταλλωρύχων μόλις στο 23% (20% για το ΕΚΠΛ), φανερώνει τις νέες δυναμικές που αποτυπώνονται στην πάλαι ποτέ πόλη-μεταλλείο. Το γεγονός ότι οι σημαντικότερες κινητοποιήσεις εκείνο το διάστημα, πραγματοποιούνται παρ' όλα αυτά από τους εργάτες της ΓΕΜΛ, οφείλεται κατά την άποψή μας α) στην ανεπτυγμένη συνδικαλιστική εμπειρία και την αλληλεγγύη που έχουν καλλιεργήσει οι μεταλλωρύχοι μεταξύ τους μετά από τόσα χρόνια παραμονής στον ίδιο εργασιακό χώρο, β) στα οξυμένα οικονομικά προβλήματα και τη συνεχή μείωση των εργασιών της ΓΕΜΛ, με τις επακόλουθες απολύσεις, γ) στην αντικειμενική δυσκολία προσαρμογής της συνδικαλιστικής δουλειάς σε έναν νέο εργασιακό χώρο.

Το αίτημα για μεταφορά ή ίδρυση επιχειρήσεων στο Λαύριο επανέρχεται, αυτή τη φορά ισχυρότερο από ποτέ. Ως πλεονεκτήματα της πόλης τονίζονται η εγγύτητά της με την Αθήνα, η πληθώρα πεπειραμένου και δοκιμασμένου εργατικού δυναμικού που διψάει για εργασία, ενώ επισημαίνεται η συμβολή της στην ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας και το πόσο έχει υποφέρει ο πληθυσμός της όλα τα προηγούμενα χρόνια. Όπως αναφέραμε και προηγουμένως, την ύστερη μεταξική περίοδος ιδρύθηκαν τα Κλωστήρια Λαυρίου από το βιομήχανο Δέδε που θα απασχολήσουν 150-200 άτομα και το 1940 η ΑΚΕΛ με ανάλογο αριθμό εργαζομένων³⁵⁶, ενώ τα Ναυπηγεία είχαν περιπέσει πλέον σε παρακμή. Το 1954 η οικογένεια Καρέλλα, ιδρύει στο Λαύριο το τέταρτο παράρτημα των Κλωστηρίων Αιγαίου, που μέσα σε μια δεκαετία θα απασχολήσει πάνω από 1.000 άτομα³⁵⁷. Το Σεπτέμβριο του 1956 ο υπουργός Εργασίας Μπουρνιάς σημειώνει ανάμεσα στα άλλα ότι γίνονται προσπάθειες, ώστε και οι υπόλοιπες επαρχιακές πόλεις να έχουν τη μηδενική ανεργία του Λαυρίου³⁵⁸, ενώ το 1957 φαίνεται να βελτιώνεται το

³⁵⁴ Άννα Δήμα-Ελευθερία Ανδρέου, *Ιστορική Προσέγγιση του Εργατικού Κέντρου Λαυρίου την Περίοδο 1950-1986*, Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, επιμ. Πέτρος Φιλίππου-Αγγέλου, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1988, σελ. 245-249

³⁵⁵ *Λαυρεωτικό Μέλλον*, Μάιος 1964

³⁵⁶ Ελευθερία Λάππα-Παπαδάκη, *Οικονομική και Παραγωγική Εξέλιξη της ΑΚΕΛ 1941-1951*, Πρακτικά ΙΒ' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, επιμ. Αθανάσιος Δ. Στεφανής, εκδ. Εταιρεία Μελετών ΝΑ. Αττικής, Καλύβια 2008, σελ. 247

³⁵⁷ Γεωργία Πετράκη, *Από το Χωράφι στο Εργοστάσιο*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 2002, σελ. 69-72

³⁵⁸ *Ελευθερία*, 20 Σεπτεμβρίου 1956

χρόνιο πρόβλημα της ύδρευσης της πόλης³⁵⁹. Ξεχωρίζει επίσης η ανέγερση του πρώτου εργοστασίου πολυστερίνης στην Ελλάδα, παράρτημα της αμερικανικής εταιρείας DOW το 1962, που κάλυπτε τις ανάγκες της χώρας και πραγματοποιούσε εξαγωγές σε χώρες της Μέσης Ανατολής³⁶⁰ και η κατασκευή των εργοστασίων της IZOLA και της ΠΥΡ.ΚΑΛ το 1964. Την ίδια περίοδο δημιουργούνται μια σειρά από μικρότερες βιομηχανίες και επιχειρήσεις, όπως το εργοστάσιο σπέρτων και κόντρα-πλακέ³⁶¹.

Η ανασυγκρότηση της χώρας με την εκτεταμένη εκβιομηχάνισή της, μπόρεσε να ικανοποιήσει ένα αίτημα που εκφερόταν από τους κατοίκους της πόλης από τα χρόνια του Μεσοπολέμου και επέφερε στην κοινωνία του Λαυρίου την ολοκλήρωση της αλλαγής της φυσιογνωμίας της. Η company-town έδωσε τη θέση της σε μία συνηθισμένη πόλη που δεν είχε όμως απολέσει το βιομηχανικό χαρακτήρα της και μαζί με αυτή την αλλαγή ανατράπηκε όπως ήταν φυσικό και το πατερναλιστικό μοντέλο, παρότι η ΓΕΜΛ εξακολουθεί να παίζει σημαίνοντα ρόλο. Οι κάτοικοί της απαγκιστρώνονται σε μεγάλο βαθμό από τις τοπικιστικές αγκυλώσεις του παρελθόντος και φαίνεται να συνειδητοποιούν την κοινή τους 'μοίρα'. Οι παλιές αντιπαλότητες επιβίωναν πλέον σε ελάχιστες κοινωνικές εκφάνσεις, όπως στις έριδες μεταξύ των μαθητών των τεσσάρων δημοτικών σχολείων της περιοχής. Η καλύτερη απόδειξη γι αυτό είναι νομίζουμε οι 35 λιποθυμίες που σημειώνονται σε απεργία πείνας 760 εργατών της ΓΕΜΛ για την επαναπρόσληψη 26 απολυμένων συναδέλφων τους, ανεξάρτητα από την καταγωγή των εμπλεκόμενων³⁶².

Το ποδοσφαιρικό Λαύριο των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων

Στα χρόνια του Εμφυλίου και κυρίως σε αυτά που τον ακολούθησαν, η ποδοσφαιρική κίνηση της πόλης ακολουθεί και αυτή το δρόμο της ενοποίησης. Πριν από αυτά όμως, οι ομάδες του Λαυρίου θα δώσουν ένα σημαντικό αριθμό φιλικών αγώνων με τις ομάδες των ταγμάτων των πολιτικών εξόριστων της Μακρονήσου. Οι περισσότεροι από αυτούς τους αγώνες θα δοθούν στο γήπεδο της πόλης. Το Βυζάντιο όμως θα επισκεφθεί και το νησί, για να αγωνιστεί στον εκεί αγωνιστικό χώρο, όντας η μοναδική μαζί με τον Απόλλωνα Σμύρνης –γνωστότερο τότε ως Απόλλων Αθηνών- που προέβη σε τέτοιου είδους ενέργεια. Η πιθανότερη εξήγηση αυτού γεγονότος είναι μάλλον οι καλές σχέσεις του προέδρου του συλλόγου Ναούμ Ναούμη με τις επίσημες αρχές. Ανεξάρτητα αν το επιχείρημα αυτό ευσταθεί ή όχι,

³⁵⁹ *Εμπρός*, 17 Αυγούστου 1957

³⁶⁰ *Ελευθερία*, 20 Σεπτεμβρίου 1962

³⁶¹ *Εμπρός*, 21 Ιανουαρίου 1961

³⁶² *Ελευθερία*, 19 Ιουλίου 1957

το σίγουρο ήταν ότι αυτοί οι αγώνες πραγματοποιούνταν στο πλαίσιο της θέλησης του αστικού κράτους να δείξει ότι αυτοί οι τόποι εξορίας δεν αποτελούσαν πεδία μαρτυρίου, αλλά επιτελούσαν το σκοπό της «εθνικής αναμόρφωσης» των εξόριστων. Παρ' όλα αυτά, οι αγώνες αυτοί αποτελούσαν το μοναδικό σημείο επαφής και τριβής των πολιτικών κρατουμένων με την κοινωνία του Λαυρίου, τα μέλη της οποίας έδιναν κατά τα άλλα, ανάλογα με την πολιτική τους τοποθέτηση τη δική τους ερμηνεία για τα όσα συνέβαιναν εκεί.

Οι επίσημες κρατικές αρχές πάντως θα πρέπει σκόπιμα να προσπαθούσαν να αποφύγουν την επαφή των κρατουμένων με τον τοπικό πληθυσμό, σε αντίθεση με αντίστοιχες περιπτώσεις τόπων εξορίας (Ικαρία, Άϊ Στράτης κ.α.). Κατά πάσα πιθανότητα τούτο συνέβαινε διότι σε αντίθεση με τις άλλες περιοχές της Ελλάδας, το Λαύριο υπήρξε όπως είδαμε μία βιομηχανική πόλη με παράδοση στο εργατικό κίνημα και τους ταξικούς αγώνες. Τα τελευταία μπορεί να παρουσίαζαν από τα μέσα της δεκαετίας του 1930 μία ύφεση εξ' αιτίας της τρομοκρατίας που επικράτησε και της επίδρασης του ρεφορμισμού, αλλά η επαφή των κατοίκων με τους εξόριστους ήταν κάτι που θα μπορούσε να αναζωπυρώσει τη φωτιά που σιγόκαιγε στη βασανισμένη πόλη, κάτι που ανεξάρτητα από την επιρροή ή όχι των μακρονησιωτών συνέβη όπως είδαμε τη δεκαετία του 1950.

Όπως και να 'χει πάντως οι κάτοικοι του Λαυρίου επηρεάστηκαν από τα όσα συνέβαιναν απέναντί τους και η πλειοψηφία τους αισθανόταν τουλάχιστον συμπάθεια για τα μαρτύρια των αγωνιστών. Τούτο φαίνεται να το παραδέχονται οι ίδιοι οι κρατούμενοι όταν μνημονεύουν την πόλη σαν την «πύλη της Μακρονήσου» και τη θεωρούν απόλυτα συνυφασμένη με τα όσα συνέβαιναν στο νησί, ενώ μνημονεύουν ως καλή τη συμπεριφορά των κατοίκων της τόσο στην όποια επαφή είχαν οι ίδιοι μαζί τους, όσο και στην υποδοχή των ανθρώπων τους που έρχονταν να τους επισκεφθούν³⁶³. Ο Δήμος Λαυρεωτικής πολύ αργότερα, το 1989 ανήγειρε μάλιστα άγαλμα προς τιμήν της επισκέπτριας γυναίκας, μητέρας ή αδελφής του εξόριστου που ατενίζει το νησί. Στη Μακρόνησο μάλιστα εξορίστηκαν αρκετοί Λαυριώτες όπως ο επικεφαλής της εαμικής αντίστασης στο Λαύριο Παναγιώτης Δρίβας, ενώ στο ιστορικό κτίριο της «Ευτέρπης» έγινε και η δίκη - παρωδία των «στασιαστών» του Α' Τάγματος Σκαπανέων»³⁶⁴.

Χαρακτηριστικό περιστατικό της επαφής των εξόριστων με τους κατοίκους της πόλης είναι αυτό που συνέβη σε έναν αγώνα ανάμεσα στην ομάδα του Γ' Τάγματος και του Ολυμπιακού Λαυρίου. Προκειμένου να αντιληφθούμε καλύτερα τον τρόπο με τον οποίο οι Λαυριώτες αντιλαμβάνονταν την κατάσταση προτιμήθηκε να παρατεθεί αυτούσια η μαρτυρία του Νίκου Ψαρράκη, ποδοσφαιριστή του

³⁶³ Παναγιώτης Π. Δρίβας, *Το Λαύριο στον Αγώνα της Εθνικής Αντίστασης*, επιμ: Γεώργιος Δερμάτης, εκδ. Τυπογραφική Λαυρίου, Λαύριο 2013, σελ. 92

³⁶⁴ Ο.π., σελ.90-91

Ολυμπιακού Λαυρίου και της Δάφνης Αθηνών (Α' Αθήνας), που αγωνίστηκε σε εκείνο το παιχνίδι: «Οι μακρονησιώτικες ήταν ισχυρότατες ομάδες και αποτελούσε μεγάλη υπόθεση για τις λαυριώτικες ομάδες να παίζουν με τέτοιους παίκτες. Ήταν πολύ σημαντικό αν μία ομάδα κατάφερνε να τους κερδίσει. Στο Γ' Τάγμα ήταν ο Δαρίβας και ο Πολίτης του Ολυμπιακού, ο Λιάρος του Άρη και άλλοι. Είχαν κερδίσει την περασμένη εβδομάδα τον Παλλαυρεωτικό και τον Ηρακλή και τους είχαν υποσχεθεί ότι αν κέρδιζαν και μας θα τους δίναν άδεια. Ήταν πολύ σημαντικό αν καταφέρναμε να τους κερδίσουμε αυτούς τους παίκτες και για λόγους εσωτερικού ανταγωνισμού. Ορισμένους όπως του Δαρίβα, είχε έρθει στο ματς η οικογένεια τους για να τους πάρει μαζί στο σπίτι. Κερδίσαμε τελικά 2-1 και ολόκληροι άντρες είχαν πέσει κάτω και κλαίγανε. Τότε γυρίζει ο Γιώργος ο Ραφιάς, ένας παίκτης με μεγάλο ποδοσφαιρικό εγωισμό και μου λέει: 'Ρε συ Νίκο, τι πήγαμε και κάναμε; Δεν καθόμασταν να χάσουμε καλύτερα να πάρουν τα παιδιά μια άδεια;»³⁶⁵

Ο Ολυμπιακός και το Βυζάντιο Λαυρίου λοιπόν είναι οι πρώτες ομάδες που φαίνεται να συνέρχονται από τις καταστροφικές συνέπειες της Κατοχής, τη φτώχεια και τις διώξεις του Εμφυλίου, όπως μαρτυρά ο τύπος της εποχής αλλά και οι αντίστοιχοι πρωταγωνιστές της περιόδου. Τότε μάλιστα θα πρέπει να ήταν και η περίοδος που εντάθηκε η αντιπαλότητα απέναντι στις δύο ομάδες. Ο σύλλογος της Νεάπολης θα παίξει φιλικούς αγώνες με σημαντικές ανεπίσημες και κυρίως επίσημες ομάδες όπως ο Εθνικός Αστέρας, ο Αθηναϊκός και η Δάφνη Αθηνών. Ο προσφυγικός σύλλογος θα ακολουθήσει από κοντά, πραγματοποιώντας και αυτός σημαντικές ποδοσφαιρικές συναντήσεις. Ο Ηρακλής από την άλλη, όπως μαρτυρούν τα πρακτικά του σωματείου, θα έχει μια ικανοποιητική οικονομική λειτουργία και θα παρουσιαστεί σημαντικά ισχυροποιημένος σε σχέση με τα προπολεμικά χρόνια.

Ο Παλλαυρεωτικός όμως λόγω της μεγαλύτερης οικονομικής του επιφάνειας θα είναι αυτός με πρωταγωνιστές τον ιστορικό του παράγοντα Γιάννη Σακελλαρίου και τον ανερχόμενο τότε Παναγιώτη (Πότη) Βογιατζή, θα γίνει η πρώτη ομάδα του Λαυρίου που το 1952 θα αναγνωριστεί ως επίσημο σωματείο από την Ένωση Ποδοσφαιρικών Σωματείων Αθηνών (Ε.Π.Σ.Α.) και θα αποκτήσει μάλιστα και γήπεδο τον ίδιο χρόνο. Η εν λόγω ομοσπονδία είχε προσπαθήσει ένα χρόνο νωρίτερα να διοργανώσει «Πρωτάθλημα Αττικής» με τη συμμετοχή 18 ομάδων από τις κωμοπόλεις και τα χωριά της Αττικής, πλην Αθηνών και Πειραιά. Το Λαύριο ήταν η μοναδική πόλη που καλούταν να εκπροσωπηθεί από τέσσερις ομάδες³⁶⁶.

Η ομάδα του Νυχτοχωρίου για να ανταπεξέλθει στις υποχρεώσεις της θα αποκτήσει 5-6 ποδοσφαιριστές από την Αθήνα και τα γειτονικά χωριά των

³⁶⁵ Συνέντευξη με το Νίκο Ψαρράκη, Σεπτέμβριος 2013

³⁶⁶ Εμπρός, 27 Ιανουαρίου 1951

Μεσογείων, που οι ομάδες τους ήταν ακόμα ανεπίσημες³⁶⁷. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι κανένας ή ελάχιστοι από τους υπόλοιπους Λαυριώτες ποδοσφαιριστές δεν δέχτηκαν να μετακινηθούν στον Παλλαυρεωτικό. Ο ανταγωνισμός που υπήρξε και η περίπτωση Πισσάνου που προαναφέρθηκε νομίζουμε ότι εξηγούν τις βασικές αιτίες αυτής της άρνησης. Επιπλέον, τα πνεύματα απέναντι στην ομάδα του Παλλαυρεωτικού οξύνθηκαν, από τη δυσκολία των υπολοίπων ομάδων να αγωνιστούν απέναντι σε επίσημους συλλόγους της Αθήνας από εκεί κι έπειτα, μετά από σχετική απαγόρευση της ΕΠΣΑ. Ολυμπιακός, Βυζάντιο και Ηρακλής θεώρησαν ως υπαίτιο αυτής της κατάστασης τον Παλλαυρεωτικό ωστόσο επιφυλασσόμαστε αναφορικά με αυτή την ερμηνεία καθώς εξαιτίας του γενικότερου πολιτικού κλίματος της εποχής, το κράτος δεν επιθυμούσε την ύπαρξη οποιασδήποτε υφής συλλόγου ή σωματείου που να μην ελέγχεται από κάποια επίσημη κρατική ομοσπονδία και το αυτό ίσχυσε και για τον αθλητισμό. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός ότι και τα περισσότερα από τα δεκάδες ανεπίσημα σωματεία των Αθηνών και του Πειραιά επισημοποιούνται ή αναστέλλουν τη λειτουργία τους την ίδια περίοδο. Το ίδιο συμβαίνει με μικρή καθυστέρηση και στην επαρχία με τις συγχωνεύσεις συλλόγων και την ίδρυση τοπικών ενώσεων όπου αυτές δεν υπήρχαν. Ως πιθανή αιτία της αντιπάθειας των υπολοίπων ομάδων προς τον Παλλαυρεωτικό θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ήταν και η ταύτιση του την περίοδο της Κατοχής με το δοσίλογο Κατσουρόπουλο, αλλά δεν έχουμε αρκετά στοιχεία ώστε να μπορέσουμε να στηρίξουμε αυτή την υπόθεση.

Η πραγματικότητα αυτή οδηγεί τις άλλες τρεις ομάδες στη γενναία απόφαση για συγχώνευση μεταξύ τους. Πραγματοποιούνται γενικές συνελεύσεις των συλλόγων όπου σύμφωνα με όλες τις μαρτυρίες και τα διαθέσιμα αρχεία³⁶⁸, η συντριπτική πλειοψηφία των μελών παίρνει απόφαση για τη συγχώνευση των τριών συλλόγων. Έτσι στις 20 Σεπτεμβρίου του 1956 δημιουργείται ο Αθλητικός Όμιλος Λαυρίου (ΑΟΛ) με χρώματα τα κόκκινο και το μαύρο, που συσπείρωνε από εκείνη τη στιγμή τη μεγάλη πλειοψηφία των Λαυριωτών φιλάθλων. Ο ΑΟΛ στηριζόμενος σε ντόπιους παίκτες, θα ανέβει πολύ γρήγορα τις χαμηλές κατηγορίες και για ένα διάστημα θα βρεθεί και στη Β1 κατηγορία Αθηνών, μαζί με τον Παλλαυρεωτικό τον οποίο μάλιστα απέκλεισε στο Κύπελλο Ελλάδας³⁶⁹. Θα γίνει η πρώτη ομάδα της πόλης που θα συμπεριληφθεί στο δελτίο του ΠΡΟ-ΠΟ το 1959³⁷⁰ και θα προσελκύσει όλους τους Λαυριώτες ποδοσφαιριστές που είχαν μέχρι τότε δελτία σε αθηναϊκές ομάδες. Ο ενθουσιασμός των φιλάθλων της πόλης ήταν τέτοιος, ώστε σε εκτός έδρας αγώνα της ομάδας στο Μενίδι, ναυλώθηκαν 8 λεωφορεία από το Λαύριο για να

³⁶⁷ Αρχείο Τάσου Βρούστη, Αρχείο Νίκου Τσώνου, Συνέντευξη Νίκου Ψαρράκη, Σεπτέμβριος 2013 και Γιώργου Γαβρίλη, Φεβρουάριος 2011

³⁶⁸ Βιβλίο Γενικών Συνελεύσεων και Συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου ΑΠΣ Ηρακλή, 1956

³⁶⁹ Ελευθερία, 9 Νοεμβρίου 1958

³⁷⁰ Ο.π., 15 Φεβρουαρίου 1959

μεταφέρουν τους φίλους της ομάδας³⁷¹. Ο Γεώργιος Ραφιάς ωστόσο, πρώην ποδοσφαιριστής και παράγοντας του Ολυμπιακού αποφάσισε σύντομα να επανιδρύσει το σύλλογο, ως ανεπίσημο, συγκεντρώνοντας όμως λιγοστούς αρχικά φιλάθλους και έχοντας περιορισμένη δυναμική.

Από την άλλη πλευρά ο Παλλαυρεωτικός συνέχιζε τις σημαντικές για τα δεδομένα της πόλης αγωνιστικές επιτυχίες, φθάνοντας κάποια στιγμή μέχρι την Α2 κατηγορία της Αθήνας, ένα σκαλί κάτω δηλαδή από το πρωτάθλημα των 12 ομάδων που αγωνίζονταν ο Παναθηναϊκός, η ΑΕΚ, ο Απόλλων, ο Πανιώνιος και οι υπόλοιπες κορυφαίες ομάδες της πρωτεύουσας, λίγο πριν τη δημιουργία της Α' Εθνικής κατηγορίας.

Ο ΑΟΛ όμως με την περιορισμένη οικονομική δυναμική φαινόταν να έχει φτάσει στο υψηλότερο δυνατό σημείο που θα μπορούσε, με την αξιοπρόσεκτη παρουσία του στη Β1, ενώ η άλλη ομάδα της πόλης, δεν είχε τη λαϊκή στήριξη που ίσως επιθυμούσε. Ως αποτέλεσμα αυτών, ο Πότης Βογιατζής κοινοποιεί στο Λαύριο την εξής ανακοίνωση³⁷²:

«Π Ρ Ο Κ Η Ρ Υ Ξ Ι Σ

Υπό την ιδιότητα του απλού φιλάθλου και με μόνο κίνητρο το συναίσθημα της ευθύνης έναντι του Λαυρεωτικού Αθλητικού Μέλλοντος, απευθύνω την παρούσα προκήρυξις προς τα Σωματεία «ΠΑΛΛΑΥΡΕΩΤΙΚΟΣ» και «Α. Ο. ΛΑΥΡΙΟΥ» και τη μάζα των Λαυριωτών φιλάθλων.

Οι παρακάτω γραμμές έχουν διατυπωθεί προ τριετίας και ετέθησαν έκτοτε υπόψη στενού κύκλου φίλων, αλλά δεν είδαν το φως ευρύτερης δημοσιότητας για να μη θεωρηθούν σαν ενδείξεις αδυναμίας. Συγκεκριμένα ο Σύλλογος του οποίου ηγούμαι κατά την τελευταία πενταετία, ενώ δημιουργούσε Στάδιο και κέρδιζε Πρωταθλήματα ανεβαίνοντας γοργά τα σκαλοπάτια μιας Ποδοσφαιρικής Ιεραρχίας, αντιμετώπιζε ταυτόχρονα και την έντονη δυσπιστία μερικών αντιφρονούντων που υποτιμώντες την αντίληψή μας και την πίστη μας, διέδιδαν ότι το πράσινο σκάφος ελλείπει επαρκών φιλάθλων και οικονομικής αντοχής, θα πόδιζε αργά ή γρήγορα μπρος μας μεγάλες κατηγορίες.....

Τώρα βέβαια τα πράγματα άλλαξαν. Δεν σηκώνουν παρεξήγηση. Όχι η πενταετία μας διαρκούς ανόδου, αλλά μόνο το θαύμα της περασμένης χρονιάς (42 σκληροί αγώνες μέσα σε επτά μήνες, οι μισοί σε ξένα γήπεδα εξήντα χιλιόμετρα μακριά από το Λαύριο μας, με 21 ντόπιες Αθηναϊκές ομάδες, με επίλογο απ το μαραθώνιο αυτό, τον άνισο οικονομικά και αγωνιστικά, το έπαθλο μιας κατηγορίας), δίνει

³⁷¹ Συνέντευξη Γιώργου Γαβρίλη, Φεβρουάριος 2011

³⁷² Αρχείο Τάσου Βρούστη

αποστομωτική απάντηση σε κάθε δισταγμό για την αντοχή και το μέλλον του Συλλόγου.

Τώρα λοιπόν με καθαρή καρδιά, χωρίς ενδοιασμούς ή υπολογισμό, αντικειμενικά και ευθύτατα, προτείνω την άμεση μέχρι τέλους του τρέχοντος μηνός Ε Ν Ω Σ Η των δύο σωματείων ες ένα μεγάλο και παντοδύναμο Αθλητικό Οργανισμό.-

Τι θα προκύψει από την Ε Ν Ω Σ Η το νοιώθουν όλοι. Θα φθάσει το Λαύριο γοργά στην Εθνική Κατηγορία. Θα προβληθεί στο Πανελλήνιο η πόλις μας και θα αποκτήσει οφέλη, κίνηση, πόρους απ τον Αθλητισμό. Θα δημιουργηθεί εδώ καθολική άθληση σε όλους μας τομείς -Κλασσικό στίβο, Αθλοπαιδιές, Κολύμβηση, Ποδηλασία- που θα φέρει τη Λαυρεωτική Νεολαία, σημαιοφόρο στην ύπαιθρο της Αττικής, σε μέρες ακμής και δόξας.

Ακόμη θα δημιουργηθεί στο Λαύριο πρότυπη δια όλη την Ελλάδα ασφάλισης και ιατρική περίθαλψης των αθλουμένων, για να μη κινδυνεύει η υγεία και για αντιμετωπίζεται από το σύνολο κάθε ατομικό ατύχημα. Θα προγραμματιστεί δε σύστημα κοινωνικής υποστηρίξεως των αθλητών –σπουδές, εργασία, θερινές εκδρομές, αποκατάσταση απομάχων- για να εδραιωθεί από κάθε πλευρά η πίστη μας προς τα πάσης φύσεως ηθικά και κοινωνικά αγαθά του τοπικού Αθλητισμού μας. Δεν υποτιμώ το δυναμισμό των δύο Σωματείων. Είναι πιθανόν με εμπνευσμένη και δραστήρια διοίκηση, να πραγματοποιήσουν κάποτε, το καθένα χωριστά, τα ανωτέρω και άλλα επιτεύγματα. Αυτό όμως υπό τις πιο ευνοϊκές συνθήκες, θα απαιτήσει σοβαρή πίστωση χρόνου και μέγιστες υλικές θυσίες, των ίδιων πάντα προσώπων. Ενώ η από κοινού προσπάθεια, με άνεση και ενθουσιασμό, εγγυάται την άμεση επιτυχία.

Πως μπορεί να επιτευχθεί αμέσως η ένωση; Με καλή θέληση, ανυστερόβουλη και από τις δύο πλευρές διάθεση συνεργασίας και προκαταβολική αποδοχή απ όλους ορισμένων όρων. Είναι, μετά προσεκτική μελέτη, τα μόνα επίμαχα σημεία που θα μπορούσαν να δώσουν λαβή σε ατέλειωτες συζητήσεις. Γι αυτό πρέπει να παραμερισθούν θαρραλέα με ένα ομόφωνο « Ν Α Ι », αν θέλουμε να μη αποτελεματωθεί το θέμα ώσπου να εκπνεύσει ο κρίσιμος χρόνος, το τέλος δηλαδή του τρέχοντος μηνός. Παραθέτω τους όρους:

1) Όνομα του Νέου Σωματείου. Ο Παλλαυρεωτικός εδημιούργησε ήδη παράδοση τριάντα δύο ετών και είναι πασίγνωστος έως το τελευταίο Ελληνικό χωριό. Επί πλέον το όνομά του συνδέεται με ορισμένα νομικά δικαιώματα (ιδιοκτησίας γηπέδου κ.α.). Εξ άλλου ο Α.Ο. Λαυρίου, με την επιτυχή σταδιοδρομία της τελευταίας τετραετίας, έχει επίσης δικαιωματική συμμετοχή στον τίτλο. Φυσική λοιπόν συνέπεια η νέα ονομασία «ΠΑΛΛΑΥΡΕΩΤΙΚΟΣ ΑΘΛΗΤΙΚΟΣ ΟΜΙΛΟΣ

ΛΑΥΡΙΟΥ». Μόλις περάσει η πρώτη λιγόμενη αναταραχή, είναι βέβαιο ότι θα κυριαρχήσει στα γήπεδα ενιαία φωνή κρούσεως: ΛΑΥΡΙΟ-ΛΑΥΡΙΟ ! ! ! !», όπως γίνεται για όλα τα τοπικά σωματεία.-

2) Διοίκησης. Με βάση το πληρέστερο Καταστατικό, το νέο Δεκαπενταμελές Συμβούλιο θα περιλαμβάνει οκτώ μέλη με Παλλαυρεωτική προέλευση και επτά μέλη απ' την παράταξη του Α.Ο.Λ. Οι Σύμβουλοι κάθε πλευράς θα υποδειχθούν χωριστά απ' τα μέλη του Σωματείου που εκπροσωπούν και θα αντικατασταθούν με φιλάθλους από την ίδια παράταξη, σε περίπτωση που θα παραιτηθούν. Η Διοίκηση θα παραμείνει η ίδια, σε αναλογίες συμμετοχής, για την πρώτη διετία. Με κοινή συμφωνία των δύο συλλόγων είναι δυνατόν να μετάσχει στο Συμβούλιο πρόσωπον κοινής εμπιστοσύνης, μη ανήκον στα εννοούμενα Σωματεία.-

3) Τά μέλη τού νέου Ομίλου, για το πρώτο μετά την ένωση έτος ορίζονται τριακόσια (300). Απ αυτά τα 160 θα προέρχονται από τον «Παλλαυρεωτικό» και τα 140 από τον «Α.Ο. Λαυρίου» .

1) Μετά παρέλευση έτους, ο αριθμός των μελών θα προσαυξάνεται απεριορίστα, με απόφαση του Δ. Συμβουλίου, με μόνο κριτήριο το φίλαθλο ζήλο κάθε υποψηφίου. Νέα εγγραφή μελών μπορεί να γίνει και αμέσως, χωρίς Σωματειακές διακρίσεις, αλλά μόνο με παμψηφία τού νέου Διοικητικού Συμβουλίου.

2) Το ενεργητικό και παθητικό των δύο Σωματείων και η μέχρι σήμερα περιουσία τους θα καταγραφούν χωριστά για να επανέλθουν στον δικαιούχο εντός τακτής προθεσμίας στην απίθανη περίπτωση που θα αποτύχει το πείραμα τού ενιαίου Συλλόγου.

Εάν υπάρξει ομόθυμη αποδοχή των ανωτέρω βασικών όρων, η ΕΝΩΣΙΣ πραγματοποιείται μέσα σε μία ώρα.

Διαδικασία, νέο Καταστατικό, νομιμοποίηση συμφωνημένων και λοιπές διατυπώσεις έχουν προβλεφθεί. Αλλά για να μη χαθεί πολύτιμος χρόνος, θα υπογραφεί πρώτα από τα δύο Συμβούλια και πλήθος φιλάθλων μας ένα ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟ ΤΙΜΗΣ με λεπτομερειακή ανάλυση της συμφωνίας ώστε να κατοχυρωθεί ηθικά και εμπράγματα η νέα κατάσταση. Γιατί ο τόπος μας είναι πολύ μικρός για να σηκώσει τη μεγάλη ατιμία της παρασπονδίας μιας υπογραφής.

Κρίνω σκόπιμο να προσθέσω ότι:

- 1) Η παραπάνω ασήμαντη υπεροχή σε αναλογίες υπέρ του «Παλλαυρεωτικού» δεν στηρίζεται σε εγωιστικούς μικροϋπολογισμούς. Προσωπικά πιστεύω ότι είναι τόσο απαραίτητη η καλόπιστη γενική συνεργασία ώστε μόλις αρχίσει, ΚΑΝΕΙΣ δεν θα έχει το κουράγιο να τη δολιευθεί.
- 2) Για να σβήσει όμως κάθε υποψία του κόσμου που με θυσίες κι ιδρώτα πολύχρονο πάσχισε να ανεγείρει ένα Στάδιο και τώρα καλείται να το προσφέρει μαζί με μία νέα κατηγορία, την Α1 στο σύνολο, είναι αναγκαία η τυπική κατοχύρωση. Άλλωστε είναι γνωστό ότι περίπου 20% των φιλάθλων μας είναι και τώρα γραμμένοι ως μέλη και στα δύο Σωματεία.-

Η ένωση δεν θα επιφέρει αποστρατεία στελεχών. Θα είναι τόσο πολύμορφο το έργο του νέου Συλλόγου ώστε δεν θα επαρκέσουν για μας νέες Εφορίες (Σταδίου και Τμημάτων) ούτε τα υπάρχοντα μέλη αμφοτέρων των Συμβουλίων. Θα επιστρατευθεί μοιραία και θα προσφέρει την δράση του κάθε ζωντανός φίλαθλος.

- 3) Ουδεμία φυσικά προσωπική βλέψη έχω. Απεναντίας για την συμμετοχή μου στο Νέο Συμβούλιο -στον πρώτο κυρίως μετά την ένωση κρίσιμο χρόνο- θέτω ως προϋπόθεση την υπόδειξη μου και από τους δύο εννοούμενους συλλόγους.
- 4) Η παρούσα προκήρυξη μόνο καλό σκοπεύει να δημιουργήσει στα ντόπια αδελφά Σωματεία. Εάν μεν από αυτή προέλθει η ένωση, το αθλητικό Λαύριο θα μεγαλουργήσει. Εάν πάλι επικρατήσουν οι απομονωτικοί, τότε με νέο ζήλο, ορμή και φιλοτιμία, να σπεύσουν πριν κλείσει ο χρόνος των μεταγραφών να ενισχύσουν και οι δύο Σύλλογοι την αγωνιστική τους πανοπλία.

Ας αναμετρήσει ο καθένας συνειδητά μας ευθύνες του απέναντι στο αθλητικό μέλλον του τόπου μας.

Οραματίζομαι, πέρα από κάθε μικρόψυχη διαφορά, την μεγάλη στιγμή που το Λαύριο θα ξανακερδίσει πρωτάθλημα σε μεγάλη κατηγορία και θα δώσει τους λεβέντες του στην εθνική μας ομάδα.-

Λαύριον, 17 Ιουλίου 1961

Το παραπάνω κείμενο έτυχε ευρείας αποδοχής στην κοινωνία της πόλης και οδήγησε σε νέα συγχώνευση του ΑΟΛ και του Παλλαυρεωτικού. Ο νέος σύλλογος ονομάστηκε Αθλητική Ποδοσφαιρική Ένωση Λαυρεωτικής (εν συντομία ΑΠΕΛ ή Λαυρεωτική) και ιδρύθηκε το 1963, ως συνέχεια των παραδόσεων και των τεσσάρων ομάδων της πόλης. Χρώματα της είναι το πράσινο (Παλλαυρεωτικός) και το κόκκινο (ΑΟΛ). Παραμένει δε, ανεξάρτητα της αγωνιστικής της πορείας η δημοφιλέστερη ποδοσφαιρική ομάδα της πόλης. Ο Ραφιάς συνέχισε τον μοναχικό του δρόμο, συσπειρώνοντας στην πορεία και ένα κομμάτι παλιών φιλάθλων του Ολυμπιακού, που ενδεχομένως επέστρεψαν στο σύλλογο απογοητευμένοι από το γεγονός ότι η Λαυρεωτική δεν είχε τις επιτυχίες που κάποιοι ίσως ανέμεναν την εποχή της ίδρυσής της. Οι «ερυθρόλευκοι» είναι σήμερα η ισχυρότερη ομάδα της πόλης, εξαιτίας της οικονομικής τους ευχέρειας, χωρίς όμως να κατορθώσουν να ξεπεράσουν τη λαϊκή απήχηση της Λαυρεωτικής, που συσπειρώνει στους αγώνες της το μεγαλύτερο κομμάτι του φίλαθλου κόσμου της περιοχής παρά το γεγονός ότι δεν αντιμετωπίζει το ίδιο ισχυρούς και αξιόλογους αντιπάλους. Παράλληλα το 1978 ο Τάσος Βρούστης επανίδρυσε τον Παλλαυρεωτικό που συνεχίζει μέχρι σήμερα την πορεία του με περιορισμένη αγωνιστική και φίλαθλη δύναμη.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ανακοίνωση του Πότη Βογιατζή, παρά τις όποιες ενστάσεις μπορεί να έχει κάποιος για το ύφος της και την επιτυχία ή αποτυχία των προβλέψεων της, αποτυπώνει μία νέα κοινωνική πραγματικότητα. Οι συνθήκες είχαν πια ωριμάσει ώστε στο Λαύριο, παρά τις όποιες αντιθέσεις που παρέμεναν και σε ένα βαθμό παραμένουν να δημιουργηθεί ένας ενιαίος ποδοσφαιρικός σύλλογος που θα εξέφραζε τη συντριπτική πλειοψηφία των φιλάθλων.

Οι σύλλογοι που συγχωνεύτηκαν για να τον ιδρύσουν, υπήρξαν ενεργητικοί και όχι μόνο παθητικοί φορείς αντιλήψεων που πλέον έμπαιναν στο χρονοντούλαπο της ιστορίας. Η Γαλλική Εταιρεία του Ηρακλή είχε πλέον απολέσει τη δεσπόζουσα θέση της στην κοινωνία της πόλης, που πλέον είχε μετατραπεί σε μία «κανονική» βιομηχανική κοινότητα. Οι πατρίδες των Λακώνων και των προσφύγων ήταν στις νέες γενιές μία κληρονομιά την οποία μπορούσαν βέβαια να φέρουν υπερήφανα, αλλά σαν διήγηση που ήταν γι αυτούς, δεν αποτελούσε ανασταλτικό παράγοντα και μέσο ισχυρού διαχωρισμού με τους άλλους συμπολίτες τους. Το κοινό εκπαιδευτικό σύστημα, η αγορά της πόλης που στο Λαύριο ήταν πάντα πολυσύχναστη και το εργατικό κίνημα τους είχαν φέρει εγγύτερα. Το τελευταίο που αν εκφραζόταν με κάποιο λανθάνοντα τρόπο κυρίως μέσα από το σύλλογο της Νεάπολης στο Μεσοπόλεμο, πλέον είτε για αντικειμενικούς λόγους που προκύπτουν από την καταστολή του είτε από δική του επιλογή, εξαφανίζεται από το αθλητικό προσκήνιο.

Η επιβίωση του Ολυμπιακού σαφώς και υποδηλώνει την ισχυρότερη προσκόλληση των Λακώνων με τις καταβολές και τη συνοικία τους. Ωστόσο η μικρότερη λαϊκή υποστήριξη που από τότε και στο εξής απολάμβανε η ομάδα τους σε σχέση με τα χρόνια που προηγήθηκαν των συγχωνεύσεων, καταδεικνύει τη μερική απαγκίστρωση των περισσότερων μελών της συνοικίας από τα προηγούμενα πρότυπα.

Το βασικό αίτημα του Παλλαυρεωτικού, από την αρχή της ίδρυσης του, με τα όσα προοδευτικά και συντηρητικά χαρακτηριστικά ενέχει, είχε πραγματοποιηθεί. Η ίδρυση της Λαυρεωτικής είχε ενώσει Νεαπολίτες, πρόσφυγες, Νυχτοχωρίτες και

Κυπριανιώτες σε μία κοινή συνισταμένη, για την πραγμάτωση της αθλητικής διάκρισης της πόλης στην ελληνική κοινωνία, όπως ακριβώς ενώθηκαν για την επιβίωσή της στα δύσκολα χρόνια που προηγήθηκαν.

Δεν θα πρέπει ωστόσο να θεωρήσουμε ότι οι σύλλογοι αυτοί και η αθλητική κίνηση, απλά ακολουθούν και αποτυπώνουν την κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα. Είναι φορείς και κοινωνοί των αντίστοιχων ιδεών και αντιλήψεων, που συμβάλλουν και αυτοί στη σύνθεση αυτού του μοναδικού για την Ελλάδα μωσαϊκού.

ΠΗΓΕΣ

ΑΡΧΕΙΑ ΣΥΛΛΟΓΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΩΝ

Αρχείο Μανώλη Μαρκουλή, Βιβλία Μισθοδοσίας Γαλλικής Εταιρείας 1887-1902 και Μητρώο μελών Σωματείου Μεταλλευτών Λαυρίου 1929 και 1939-1940

Αρχείο Τάσου Βρούστη

Αρχείο Νίκου Τσώνου

Αρχείο τοπικών εφημερίδων Κώστα Μάνθου

Αρχείο Γιώργου Φύτρου

Αρχείο Γιώργου Γρηγοράκου, *Ιστορική αναδρομή στην αθλητική δραστηριότητα του Λαυρίου*, ομιλία στα πλαίσια των εκδηλώσεων: 125 χρόνια νεώτερου Λαυρίου 1865-1990

Αρχείο Νίκου Ψαρράκη

Αρχείο Λεωνίδα Τατάκη

Αρχείο Εργατικού Κέντρου Λαυρίου

Εργατικό Κέντρο Λαυρίου, *Η απεργία των μεταλλωρύχων του Λαυρίου*, ανέκδοτο

ΑΡΧΕΙΑ ΠΟΔΟΣΦΑΙΡΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως, Καταστατικόν, 1924

Πρακτικά συνεδριάσεων Γ.Σ. και Δ.Σ. ΑΠΣ Παλλαυρεωτικού 1929-1961

Αρχείο Ολυμπιακού Λαυρίου

Καταστατικό Προσφυγικού Αθλητικού και Μορφωτικού Συλλόγου 'Το Βυζάντιον', 1930

Πρακτικά Δ.Σ. Προσφυγικού Αθλητικού και Μορφωτικού Συλλόγου 'Το Βυζάντιον' 1943

Καταστατικόν του εν Λαυρείω Ποδοσφαιρικού και Αθλητικού Συλλόγου 'Ο Ηρακλής', 1943

Βιβλίο Γενικών Συνελεύσεων και Συνεδριάσεων των Διοικητικών Συμβουλίων ΑΠΣ Ηρακλή, 1952-1956

Καταστατικόν Αθλητικού Ομίλου Λαυρίου, 1956

Αρχείο Συνεδριάσεων Αθλητικής Ποδοσφαιρικής Ένωσης Λαυρεωτικής, 1963

ΔΗΜΟΣΙΑ ΑΡΧΕΙΑ

Ληξιαρχικά Αρχεία Δήμου Λαυρεωτικής

Μαθητολόγια Α΄ Δημοτικού Σχολείου 1899-1904 και 1911-1918

Μαθητολόγια Β΄ Δημοτικού Σχολείου 1920-1936

ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

Αρχείο εφημερίδας Ακρόπολις

Αρχείο εφημερίδας Ριζοσπάστης 1922-1946

Αρχείο εφημερίδας Εμπρός 1922-1962

Αρχείο εφημερίδας Ελευθερία 1922-1962

Αρχείο εφημερίδας Σκριπ 1922-1963

Αρχείο εφημερίδας Ταχυδρόμος 1958-1962

Αρχείο εφημερίδας Λαυρεωτικό Μέλλον 1964-1967

ΑΘΛΗΤΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

Αρχείο εφημερίδας Αθλητικός Κόσμος 1926-1927

Αρχείο εφημερίδας Αθλητική 1928-1929

Αρχείο εφημερίδας Αθλητική Εβδομάς 1928-1929

Αρχείο εφημερίδας Αθλητικός Τύπος 1930-1933

Αρχείο εφημερίδας Αθλητικά Χρονικά 1932-1934

Αρχείο εφημερίδας Αθλητική Φωνή 1933-1935

Αρχείο εφημερίδας Αθλητικός Χρόνος 1934-1935

Αρχείο εφημερίδας Αθλητική Ημέρα 1935

Αρχείο εφημερίδας Αθλητισμός 1935-1940

Αρχείο εφημερίδας Αθλητικό Βήμα 1938

Αρχείο Αθλητικής Επιθεώρησης 1923-1927

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ-ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Συνέντευξη από τον παλαίμαχο ποδοσφαιριστή του Ολυμπιακού Λαυρίου Γεώργιο Γαβρίλη, Φεβρουάριος 2011

Συνέντευξη από τον παλαίμαχο ποδοσφαιριστή του Ηρακλή Λαυρίου Λεωνίδα Τατάκη, Φεβρουάριος 2012

Συνέντευξη από τον παλαίμαχο ποδοσφαιριστή του Βυζαντίου Λαυρίου Μαρίνο Γεώργιζα, Μάρτιος 2012

Συνέντευξη από τον παλαίμαχο ποδοσφαιριστή του Ολυμπιακού Λαυρίου και της Δάφνης Αθηνών Νίκο Ψαρράκη, Σεπτέμβριος 2013

Συνέντευξη του προέδρου του παραρτήματος Λαυρίου ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ Κώστα Μάη, Οκτώβριος 2013

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δερμάτης Γιώργος Ν., *Τοπίο και μνημεία της Λαυρεωτικής Θορικός-Λαύριο-Σούνιο*, έκδοση Δήμου Λαυρεωτικής, Λαύριο 1994
- Δερμάτης Γιώργος Ν., *Λαύρειο Το Μαύρο Φως*, έκδοση Τεχνολογικού-Πολιτιστικού Πάρκου Λαυρίου, Λαύριο 2003 Ζαϊμάκης Γιάννης, *Εργοτέλης 1929-2009: Ψηφίδες της αθλητικής και κοινωνικής ιστορίας ενός φιλοπρόοδου σωματείου*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010
- Δερτιλής Γ.Β., *Ιστορία του Ελληνικού κράτους (1830-1920)*, εκδ. Εστία, Αθήνα 2009 Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, *Εγκαταστάσεις Λακώνων στη Λαυρεωτική, από συλλογικό*
- Δρίβας Παναγιώτης Π. , *Το Λαύριο στον Αγώνα της Εθνικής Αντίστασης*, επιμ: Γεώργιος Δερμάτης, εκδ. Τυπογραφική Λαυρίου, Λαύριο 2013
- Ελίας Νόρμπερτ – Ντάνινγκ Έρικ, *Αθλητισμός και ελεύθερος χρόνος στην εξέλιξη του πολιτισμού*, εκδ. Δρομέας, Αθήνα 1998
- Ελληνικό Κέντρο Τέχνης και Πολιτισμού, *Λαύριο- Μία Πολυπολιτισμική Πόλη από το 1886*, Αθήνα 2008
- Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, *Δοκίμιο της Ιστορίας του ΚΚΕ (1918-1949)*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2008
- Κιτροέφ Αλέξανδρος , *Ελλάς- Ευρώπη- Παναθηναϊκός: 100 χρόνια ελληνικής ποδοσφαιρικής ιστορίας*, εκδ. greekworks, Αθήνα 2010
- Κονοφάγος Κωνσταντίνος Η., *Το αρχαίο Λαύριο*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα 1980
- Κορδάτος Γιάννης, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1972
- Κορδέλλας Ανδρέας, *Το Λαύριον*, έκδοση Ε.ΜΕ.Λ., Λαύριο 1993
- Κουσούνελος Γεώργιος, *Γ.Σ Απόλλων Σμύρνης 1891-2011: Μία ομάδα- δύο πατρίδες- τρεις αιώνες- 120 χρόνια αθλητισμός και πολιτισμός*, εκδ. Περιφέρεια Αττικής, Αθήνα 2012
- Κυπριανός Παντελής - Χουμεριανός Μανώλης, *Ανατομία των ποδοσφαιρικών παθών*, εκδ. Διόνικος, Αθήνα 2009
- Μαρκουλή- Μποντιώτη Αθανασία , *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου*, έκδοση Αναπτυξιακού Συνδέσμου Λαυρεωτικής, Λαύριο 2010

Μπόγιερ Ρίτσαρντ Ο., Μορέ Χέρμπερτ Μ., *Η άγνωστη ιστορία του εργατικού κινήματος των ΗΠΑ*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1993

Νόταρης Ι.Σ., *ΑΕΚ: ο καρπός της αθλητικής παράδοσης της Πόλης στη σύγχρονη Αθήνα από το 1924 ως τις μέρες μας*, εκδ. Καλαυρία, Αθήνα 2002

Ορφανού Φωτεινή, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου: 1900-1930*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2002

Πετράκη Γεωργία, *Από το χωράφι στο εργοστάσιο – Η διαμόρφωση του βιομηχανικού προλεταριάτου στο σύγχρονο Λαύριο*, εκδόσεις Τυπωθύτω, Αθήνα 2002

Murray Bill, *Football: A History of the World Game*, Scolar Press, Aldershot 1994

Thomson E.P., *The Making of the English Working Class*, έκδοση Vantage Books, Leeds 1966

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Ορφανού Φωτεινή, *Οι πρώτες εργατικές κινητοποιήσεις στο Λαύριο*, περιοδικό Δοκιμές, Άνοιξη 1998

Πρακτικά Α' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, επιμ. Πέτρος Φιλίππου-Αγγέλου, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1985

Κακκαβογιάννης Ευάγγελος, *Επιλογή τοπωνυμίων της Λαυρεωτικής*

Μπαμπούνης Χάρης, *Αναφορά στα αποτελέσματα των Βουλευτικών Εκλογών 1928-1936 στη Λαυρεωτική και στα Μεσόγεια*

Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιοανατολικής Αττικής, επιμ. Πέτρος Φιλίππου-Αγγέλου, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια 1986

Κακκαβογιάννης Ευάγγελος, *Τα Ηρώα των σημερινών κωμοπόλεων των Μεσογείων και της Λαυρεωτικής*

Κανατούρης Αριστείδης, *Οι θανατικές εκτελέσεις στο νεότερο Λαύριο*

Μπαμπούνης Χάρης, *Μικρασιάτες πρόσφυγες στη Λαυρεωτική*

Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, επιμ: Πέτρος Φιλίππου- Αγγέλλου, Καλύβια 1988

Δήμα Άννα - Ανδρέου Ελευθερία, *Ιστορική Προσέγγιση του Εργατικού Κέντρου Λαυρίου την Περίοδο 1950-1986*

Μιχαήλ- Δέδε Μαρία, *Ληστεία και πειρατεία στη ΝΑ. Αττική*

Μπάλογλου Χρήστος, *Η ίδρυση της Ελληνικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου και η προκύψασα κυβεία*

Πετράκη Γεωργία, *Το Σωματείο Εργατών- Μεταλλευτών Λαυρίου: 1911-1919*

Πρακτικά Δ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, επιμ: Πέτρος Φιλίππου- Αγγέλου, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων, Καλύβια Αττικής 1993

Πετράκη Γεωργία, *Η μονογραφία μιας απεργίας μέσα από τον εθνικό Τύπο- Η απεργία των μεταλλωρύχων της Καμάριζας τον Απρίλη του 1896*

Πόγκας Κώστας, *Έρευνα για τη Διάρκεια Ζωής των Κατοίκων του Δήμου Λαυρεωτικής από το 1896 μέχρι το 1987*

Πρακτικά Ε' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, επιμ. Λευτέρης Βεκρής- Ευανθία Σίμου, εκδ. Επιμορφωτικός Σύλλογος Παιανίας, Παιανία 1994

Κακκαβογιάννης Ευάγγελος, *Το λεύκωμα υπογραφών κατοίκων του Λαυρίου –και άλλων- προς τιμήν του Ανδρέα Κορδέλλα το 1890*

Καλόγρη Τίτσα, *Η Συμβολή της Εταιρείας των Μεταλλουργείων του Λαυρίου στη Δημιουργία και την Ανάπτυξη της πόλης του Λαυρίου*

Μπαμπούνης Χάρης, *Το Λαυρεωτικό ζήτημα στον παροικιακό τύπο- εφημερίδες Κωνσταντινουπόλεως*

Πρακτικά Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, επιμ: Σεραφείμ Κόλλιας, Δημήτριος Πρόφας, εκδ. Δήμος Κορωπίου, Κορωπί 1998

Αλεξάκης Ελευθέριος Π., *Εργάτες- αγρότες και προϊόντα στη Λαυρεωτική*

Κακκαβογιάννης Ευάγγελος, *Το Λαύρειον και ο Καποδίστριας*

Πρακτικά Η' Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιοανατολικής Αττικής, εκδ. Χρυσή Τομή, Κερατέα 2001

Αλεξάκης Ελευθέριος Π., *Εγκαταστάσεις Λακώνων στη Λαυρεωτική(1870-1970)*

Βαλσαμάκης Αλέκος, *Βιομηχανίες κεραμικής, Ανώνυμη Κεραμευτική Εταιρεία Λαυρίου*

Κανατούρης Αριστείδης, *Ο καθεδρικός ναός της Αγίας Παρασκευής Λαυρίου*

Πρακτικά Θ' Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιοανατολικής Αττικής, επιμ: Αθανάσιος Στεφανής, εκδ. Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής, Καλύβια 2008

Δερμάτης Γεώργιος Ν., *Ο ρόλος των ελλήνων μηχανικών στο βιομηχανικό Λαύριο της μεταλλείας και της μεταλλουργίας*

Κονοφάγος Ηλίας Κ. - Σιδέρη Σταυρούλα Η., *Οι παραχωρήσεις των μεταλλείων της Λαυρεωτικής και η οικονομία του κράτους των Αθηνών τον 5^ο και 4^ο αιώνα π.Χ.*

Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, εκδ. Εταιρεία Μελετών ΝΑ. Αττικής, επιμ: Χάρης Μπαμπούνης, Καλύβια 2004

Αλεξάκης Ελευθέριος Π., *Κοινωνική διαστρωμάτωση και οργάνωση του χώρου στο Λαύριο (1870-2000)*

Δερμάτης Γιώργος Ν., *Ο Κεντρικός Σοσιαλιστικός Σύλλογος του Σταύρου Καλλέργη και η δράση του στο Λαύριο (1890-1902)*

Κεκροπούλου Μαρία, *Η ιστορική αλήθεια για το Λαύριο και ο Τύπος*

Κιούση Βάσω, *Φιλαρμονικές και χορωδίες του Λαυρίου(1872-2002)*

Μαρκουλή Αθανασία, *Η μεγάλη απεργία του 1929, Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου*

Πρεβενά Αικατερίνη, *Το Λαυρεωτικό ζήτημα στην ελληνική ιστοριογραφία*

Πρακτικά ΙΒ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, επιμ: Αθανάσιος Στεφανής, εκδ. Εταιρεία Μελετών ΝΑ. Αττικής, Καλύβια 2008

Αλεξάκης Ελευθέριος Π., *Οι ψαράδες του Λαυρίου. Η εθνοϊστορία μιας επαγγελματικής ομάδας. Μια πρώτη προσέγγιση*

Λάππα-Παπαδάκη Ελευθερία, *Οικονομική και Παραγωγική Εξέλιξη της ΑΚΕΛ 1941-1951*

Μπαμπούνης Χάρης, Μαρκουλή Αθανασία, Παναγόπουλος Κωνσταντίνος, *Η στρατηγική ανάπτυξης της ΓΕΜΛ*

Μουζάκης Στέλιος, *Εργασιακές σχέσεις στο λιμάνι του Λαυρίου*

Παπανικολάου Μαρία, *Η κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Αθηνών-Λαυρίου και οι κοινωνικοοικονομικές επιδράσεις στην ανάπτυξη της περιοχής της Νοτιο-ανατολικής Αττικής(1885-1938)*

Πρακτικά ΙΓ' Επιστημονικής Συνάντησης, επιμ: Αθανάσιος Στεφανής, εκδ. Εταιρεία Μελετών ΝΑ. Αττικής, Καλύβια 2010

Κεκροπούλου Μαρία, *Το διεθνές σύστημα στην επίλυση του Λαυρεωτικού ζητήματος*

